

240/3
1384

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

საქართველოს
სახელმწიფო
მუზეუმის

მოაგბე

XXXVII-B

«მეცნიერება»

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ МУЗЕЙ ГРУЗИИ им. С. Н. ДЖАНАШИИ

1167

В Е С Т Н И К
ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ ГРУЗИИ
ИМ. АКАД. С. Н. ДЖАНАШИА

XXXVII—В

«МЕЦНИЕРЕБА»
ТБИЛИСИ
1984

ეპარ. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს
სახელმწიფო მუზეუმის

მ მ ა მ ბ ე

XXXVII—B

379.4 (C 41)
069 (47.922).082
o 401

„მოამბის“ წინამდებარე ტომში ქვეყნდება ნაშრომები საქართველოს ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის მნიშვნელოვან საკითხებზე. შრომები ძირითადად ემყარება მუზეუმის საფონდო და სხვადასხვა ექსპედიციების შედეგად მოპოვებული მასალების შესწავლას.

ტომს ახლავს კრიტიკისა და ბიბლიოგრაფიის განყოფილებები, ასევე მუზეუმის 1981—1982 წწ. ქრონიკა.

В «Вестнике» публикуются труды по важнейшим вопросам истории, археологии и этнографии Грузии. Труды в основном составлены в результате изучения богатых фондов и материалов, добытых экспедициями музея.

В «Вестнике» имеются разделы критики и библиографии, дана также хроника музея 1981—1982 гг.

რედაქტორი: ლ. ქილაშვილი

Редактор Л. А. Чилашвили

0501000000
ს М 607 (06) — 83 243—84

© გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1984

17. 939

ТУШАБРАМИШВИЛИ Д. М.

ПАЛЕОЛИТ ГРУЗИИ

Палеолит, один из весьма важных разделов древнейшей истории общества, в Грузии становится предметом специального изучения с 30-х годов текущего столетия. За прошедшее время советскими учеными открыто и изучено более 400 памятников (среди них 65 пещерных), снабдивших науку многочисленными и достоверными сведениями о пребывании в этих краях палеолитического человека и его культуры. Накопленный на сегодняшний день по Грузии огромный материал в виде остатков, преимущественно производственного инвентаря первобытных людей, служит хорошим основанием для характеристики хозяйственной деятельности и культурного состояния обитавших здесь человеческих коллективов и их культурно-исторических общностей.

В отношении распространения памятников палеолитической культуры в настоящее время в Грузии четко выделяются шесть районов:

I. Причерноморская полоса Грузии (включая Абхазскую АССР);

II. Бассейн р. р. Риони-Квирила.

III. Левобережье р. Куры, в пределах исторического Шида Картли (включая Юго-Осетинскую автономную область и среднюю полосу высокогорья южных склонов Б. Кавказа).

IV. Низкогорье правобережья р. Куры в пределах исторического Квемо Картли (нижняя Картли).

V. Джавахетское нагорье.

VI. Иоро-Алазанское междуречье.

Друг от друга эти районы отличаются различными физико-географическими условиями. Они изучены неравномерно. Причерноморье, Шида-Картли и Рион-Квирильское междуречье изучены лучше остальных. В одной приморской полосе и примыкающей к ней части Ингурского бассейна зафиксировано около 200 пунктов и памятников палеолитического времени. Большинство из них (около 160) расположены в прибрежной части страны. Наиболее ранние памятники древнекаменного века (ранний ашель) изучаемого региона — Яштхва и Бирцх, расположенные в Абхазии¹.

¹ С. Н. Замятни. Палеолит Абхазии. Тр. Ин-та Абхазской культуры, X, Сухуми, 1937; Его же. Палеолитические местонахождения восточного побережья Черного моря; Очерки по палеолиту, М.—Л., 1961, с. 67—98; Н. З. Бердзенишвили.

На левобережье р. Куры (Шида-Картли) засвидетельствовано более 60 памятников ашело-мустьерского и 10 мезолитического периода; именно на этой территории, скорее в ее западной части, в высокогорной зоне Большого Кавказа расположены многослойные пещерные поселения Кударской и Цонской групп. Кударо и Цону следует считать первыми эталонными памятниками Советского Союза, где *in situ* выявлены культурные слои среднеашельского времени².

Из известных в бассейне р.р. Риони и Квирила ок. 100 палеолитических местонахождений; 15 относятся к разным разделам ашельской эпохи, большинство же их падает на мустье (61 памятник) и верхний палеолит и мезолит (23). Ни один из ашельских памятников данного региона не стратифицирован. Зато, здесь сосредоточены ок. десятка пещерных поселений — (Джручула, Орвала Клде, Сакажия, «Бронзовая пещера» и др.) и около 20 верхнепалеолитического и мезолитического времени (Сагварджиле, Чахати, Сакажия, Дзудзуана, Гварджилас клде и др.) отличающиеся многослойностью³.

Из шестого региона распространения памятников древнекаменного века Грузии, а именно Иоро-Алазанского бассейна, к настоящему времени известно ок. 34 местонахождений, среди них 14 ашельского, 19-мустьерского и 1 мезолитического периода. И это несмотря на то, что

Новые данные о палеолите Абхазии, Тр. Абхаз. ИЯЛИ, XXX, Сухуми, 1959, с. 159—180; И. И. Коробков. К проблеме изучения нижнепалеолитических поселений открытого типа с разрушенным культурным слоем. МИА СССР, 173, Л., с. 61—98; Г. И. Григолия. Памятники нижнего палеолита ущелья Ингури; Материалы по археологии Грузии и Кавказа (на груз. яз.), т. VIII, Тбилиси, 1979, с. 41—59.

² Каландадзе А. Н. Юго-Осетинская археологическая экспедиция. Научн. сессия Ин-та ист. им. И. А. Джавахишвили АН ГССР, посв. итогам полевых археол. исслед. в Грузии в 1952 г. Тез. докл., Тбилиси, 1953, на груз. яз.; его же К истории формирования родового общества на территории Грузии. Труды Ин-та ист. им. И. А. Джавахишвили АН ГССР, т. II, Тбилиси, 1956, на груз. яз.; его же. Цонская пещера и ее культура, — Actes du IV Congrès international de speologie en Yougoslavie (12—26. IX 1965). Ljubljana, 1969; Любин В. П. Нижнепалеолитические памятники Юго-Осетии, МИА СССР, т. 4, № 79, М.—Л., 1960, с. 11—15; Его же. Высокогорная пещерная стоянка Кударо I (Юго-Осетия). — ИВГО, 1959, т. 91, № 2, Его же, Мустьерские культуры Кавказа, изд. «Наука», Л., 1977.

³ Тушабрамишвили Д. М. Археологические разведки в ущелье р. Квирила, Вести. Гос. музея Грузии им. С. Джанашиа АН ГССР, т. XXII—В, Тбилиси, 1962, на груз. яз. с русск. резюме; Маруашвили Л. И., Векуа А. К., Гергедава Б. А., Гигинеишвили Г. И., Джанашвили Р. А., Мамацашвили Н. С., Накаидзе Э. К., Сохадзе М. Е., Тушабрамишвили Д. М. Изучение пещер Колхиды, «Мецниереба», 1978; Бердзенишвили Н. З. Многослойный археологический памятник Сагварджиле. Сообщ. АН ГССР, т. XIV, № 9, Тбилиси, 1953; Бердзенишвили Н. З. Новый памятник каменного века в ущелье Цхалцитела, Тбилиси, 1964, на груз. яз. с русским резюме; Г. К. Ниорадзе. Человек каменного века в пещере Сакажия, Тб., 1953, на груз. яз.; Тушабрамишвили Д. М. Палеолитические остатки в пещере Гварджилас клде. Тбилиси, 1960 на груз. яз. с русским резюме; Тушабрамишвили Д. М. Верхнепалеолитический инвентарь из пещеры Дзудзуана и его особенности. Итоги полевых археологических исследований в 1970 г. в СССР. Тезисы докл. Тбилиси, 1971, с. 19—20.

изучение данного края с этой точки зрения началось лишь 20 лет тому назад. Среди этих памятников стратифицирован только один — Зиарское поселение — мастерская открытого типа среднеашельского времени близ с. Зиары (Кახети, Восточная Грузия)⁴.

Для Грузии это единственный памятник такого типа.

Остальные регионы (Джавахетское нагорье и правобережье р. Куры) в этом отношении пока слабо изучены. Среди Джавахетских памятников (их всего 15) выделяются три — «Чикианис мта» (обнаружен в 1977 г.), близ озера Паравани, Ахалкалаки I и Ахалкалаки II (ашель)⁵, близ одноименного города. На территории же Квемо Картли внимание привлекает раннемустьерское поселение Цопи⁶, с весьма выразительным и обильным набором каменных изделий Шарантского варианта мустьерской культуры.

Таким образом, в Грузии, площадь которой достигает 70 тыс. км² пригодную для расселения человека и то меньше — около 57-60 тыс. км²) на сегодняшний день насчитывается до 280 ашельских и мустьерских местонахождений. Если к ним прибавить ок. 130 пунктов, где зафиксированы верхнепалеолитические и мезолитические поселения, или следы временного пребывания людей указанного периода, то довольно легко представить о густоте населения на территории Грузии в эпоху древнекаменного века.

Хотя почти на всех ашельских местонахождениях изучаемого края везде (за исключением VI района) встречаются двустороннеобработанные орудия, в частности ручные рубила, в отношении степени их распространения, и следовательно, применения бифасальной техники, все же замечается определенная закономерность. Так например, в разнотипных ашелях памятниках Причерноморья и Рионо-Квирпильского бассейна (стоянка, мастерские, стоянки — мастерские и др.), характеризующиеся большим обильем каменно-производственного инвентаря, руч-

⁴ Т. Бугианишвили, Ж. Дедабришвили, К. Пицхелаури, Р. Рамишвили, Ц. Чикондзе. Отчет полевых работ, проведенных Земо-Алазанской археологической экспедицией в 1966 году. Научн. сессия Ин-та ист. арх. и этног. им. И. А. Джавахишвили АН СССР, посвящ. итогам полевых арх. исслед., 1966. Краткие отчеты, Тбилиси, 1967, на груз. яз., с. 39; Т. Бугианишвили, Ш. Дедабришвили, К. Пицхелаури, Р. Ромишвили, Ц. Чикондзе, М. Узунашвили. Работы Кахетской экспедиции за 1970 г. Тезисы докл., посвящ. итогам полевых арх. исслед. в 1970 г. в СССР, Тбилиси, 1971, с. 78. Т. В. Бугианишвили. Нижнепалеолитические памятники Гаре Кахетского плоскогорья. «Материалы по археологии Грузии и Кавказа». Нижнепалеолитические памятники в Грузии, т. VIII, «Мециниереба», Тбилиси, 1979, с. 60, 86, на груз. яз. с русским резюме; Т. В. Бугианишвили. Палеолитические памятники Иоро-Алазанского бассейна (предварительное сообщение). Труды Кахетинской археологической экспедиции, I, Тбилиси, 1969, с. 26—33.

⁵ Г. К. Григолия. Нижнепалеолитические памятники Джавахетии, в сб. «Материалы по археологии Грузии и Кавказа, IV, изд. «Мециниереба», Тбилиси, 1865, с. 5—12, на груз. яз., с русским резюме.

⁶ Г. К. Григолия. Палеолит Квемо Картли (погребенная пещера Цопи I), Тбилиси, 1963.

ные рубила представлены в незначительном количестве, в то время как в ашельских памятниках III и V районов, при сравнительной ограниченности материала (за исключением памятника «Чикианис мта»), ручные рубила занимают ведущее место и представлены сериями. Следовательно, памятники ашельского времени Западной Грузии характеризуются малочисленностью ручных рубил, памятники Восточной Грузии — их обилием.

Рассмотрим некоторые эталонные памятники древнепалеолитического времени открытого типа. Среди них в первую очередь надо отметить Яштухское местонахождение в окрестностях г. Сухуми, впервые давшее бесспорные сведения о наличии нижнего палеолита на территории СССР. Оно до настоящего времени остается самым крупным и значительным из числа ныне известных памятников Советского Союза такого типа.

Памятник открыт еще в 1933 году геологом Л. Н. Соловьевым⁷. Планомерное изучение памятника началось в 1934 г. палеолитическим отрядом под руководством С. Н. Замятина, входящим в состав Абхазской археологической экспедиции руководимой акад. И. И. Мещаниновым. В последующие (1935—1938) годы отряд был развернут в самостоятельную Черноморскую экспедицию под руководством С. Н. Замятина. В ходе работ был открыт целый ряд новых памятников как непосредственно у Яштухского местонахождения, так и в других пунктах Черноморского побережья Грузии⁸. В 1958—1965 гг. археологическая экспедиция Института истории, археологии и этнографии им. акад. И. А. Джавахишвили АН ГССР под руководством Н. З. Бердзенишвили произвела детальное обследование Яштухского местонахождения для уточнения датировки террасовых уровней и памятника в целом⁹. В 1961—1965 годах с такой же целью и для обнаружения несмещенных, локализующихся участков на Яштухском местонахождении работал сотрудник ЛОИА АН СССР И. И. Коробков¹⁰.

Яштухское местонахождение расположено в двух километрах к северо-востоку от Сухуми, между Остроумским ущельем и горами Яштух и Бырцх. Оно находится на высоте 80—140 м над уровнем моря и представляет древнюю (IV) террасу р. Гумисты. Памятник, точнее груп-

---

⁷ Л. Н. Соловьев. Первобытное общество на территории Абхазии, Сухуми, 1971, с. 5.

⁸ С. Н. Замятин. Палеолит Абхазии, Сухуми, 1937, Его же. Палеолитические местонахождения Восточного побережья Черного моря. В сб. Очерки по палеолиту. М.—Л., 1961, с. 75—83.

⁹ Н. З. Бердзенишвили. Новые данные о палеолите Абхазии. Тр. Абхаз. ИЯЛИ. XXX, Сухуми, 1959, с. 159—180; Его же. Нижнепалеолитические памятники предгорной зоны Абхазии, в сб. Материалы по археологии Грузии и Кавказа, VIII, Тбилиси, 1979, с. 13—40, на груз. яз. с русским резюме.

¹⁰ И. И. Коробков. Итоги пятилетних исследований Яштухского палеолитического местонахождения. СА. № 4, 1967, с. 194—206.

па памятников (их 30)¹¹, занимает обширное пространство, площадью около 70 га. Разновременные каменные изделия встречаются в условиях различного рельефа в переотложенном состоянии. Многочисленные разведочные шурфы, заложенные экспедицией под руководством Н. З. Бердзенишвили для выявления нетронутого слоя не дали положительных результатов. Зато, тщательное картирование находок с указанием абсолютных уровней и учета данных контрольных шурфов позволили внести некоторые уточнения в понимание хода развития культуры в данной конкретно-исторической обстановке. Удалось, в частности, скорректировать построение С. Н. Замятнина и его сотрудников (геологов и палеонтологов) о связи ашельских находок с четвертой (80—140 м) террасой морского побережья, что служило в свое время достаточно твердым основанием для хронологических сопоставлений¹².

Было установлено, что предметы всех разделов палеолита встречаются почти одинаково на всех террасовых уступах, что их появление на нижних уровнях следует безусловно объяснить сносом с более высоких отметок (гора Яштух, Бырцх, Ахабюк). Таким образом, по мнению Н. З. Бердзенишвили основными очагами древнего человека являлись холмистые предгорья южных отрогов (Бзыбско-Кодорские) Кавказского хребта¹³.

Наиболее древний материал Яштуха был найден в четырех пунктах: у обнажения, где выходят галечники (верховья Западной Сухумки), в верховьях Восточной Сухумки, на верхнем плато и на склонах горы Яштух¹⁴, а также на горе Бырцх.

Основная масса обитых кремней древнего комплекса Яштухского местонахождения состоит из грубых, массивных отщепов широких и неправильных очертаний, сколотых с крупного желвака-нуклеуса. Для этих отщепов характерен чрезвычайно выпуклый бугорок удара, имеющий значительные размеры. Нередко бугорок занимает более половины нижней плоскости отщепы. Эти отщепы получены из массивных, грубых дисковидных и кубовидных нуклеусов. Хорошую серию составляют левалюзские нуклеусы и соответствующие им сравнительно тонкие отщепы и пластины, представленные на Яштухе в значительном количестве¹⁵.

Из орудий древнего комплекса выделяются груборубящие орудия, чопперы и ручные рубила в единичных экземплярах, скребла и остро-

¹¹ И. И. Коробков. Новые палеолитические находки на Яштухе (По результатам работ 1961 г.). СА, 3, М., 1965, с. 93.

¹² А. Н. Каландадзе. Разыскания по археологии доантичной Грузии. Автореф. докт. диссертации. Тбилиси, 1969, с. 16.

¹³ Н. З. Бердзенишвили. Нижнепалеолитические памятники предгорной зоны Абхазии. Материалы по археологии Грузии и Кавказа, VIII, Тбилиси, 1979, с. 40.

¹⁴ И. И. Коробков. Новые палеолитические находки на Яштухе (по результатам работ 1961 г.), СА, 3, М., 1965, с. 99.

¹⁵ С. Н. Замятнин. Очерки по палеолиту. М.—Л., с. 80.

Рис. 1

конечники, оформленные на массивных отщепях, выемчатые скребла-клектонские апкоши и др. Вторичная обработка, из-за массивности отщепов, применяется реже. Ретушь обычно не формирует контуры орудия, а следует по неправильным очертаниям краёв заготовки.

Примитивность форм, грубая техника обработки и слабая функциональная дифференцированность каменных орудий позволяет отнести древний комплекс Яштухского местонахождения к раннему ашелю.

Как было отмечено, памятники ашельского времени открытого типа распространены широко. Среди них надо отметить среднеашельские памятники Сакориа-Кажнари (сел. Кацхи, Чиатурский район, бассейн р. Квирила), Цагли (сел. Цагли, Хашурский район) и Лаше-Балта (сел. Лаше-Балта, Знаурский р-он) в Шида Картли и среднеашельское поселение — мастерская на горе «Чикианис-мта» у озера Паравани (Джавахетское нагорье, Богдановский район). Ручные рубила из Цагли характеризуются массивностью, большими размерами, грубостью. Их рабочая часть оформлена лишь несколькими широкими склонами без вторичной обработки (рис. 1).

Среди стратифицированных ашельских памятников в первую очередь надо отметить Цонскую пещеру — Бубас клде. Цонская пещера расположена на южном склоне горы Буба на 2150 м от уровня моря, в 20 км по прямой от вечноснеговой линии Центрального Кавказа. В административном отношении это Джавский район Юго-Осетинской АО (Восточная Грузия, Шида Картли). Геоморфологически данный район входит в обширную зону предгорий, гор и межгорных долин Колхиды с сильнопересеченным рельефом и хорошо развитой гидрографической сетью. С точки зрения ландшафта Цонская пещера попадает в современную субальпийскую зону. Граница лесного покрова здесь проходит по отметкам 1900 — 2000 м абсолютной высоты. Флора района характеризуется развитием лиственного леса (бук, дуб, граб, ольха, иберийский восточногрузинский дуб, кавказская сосна и др.).

Несмотря на то, что Цонская пещера расположена высоко в горах, в субальпийском поясе, благодаря своему положению на склоне южной экспозиции, она хорошо прогревается, что обеспечивает достаточно сухой режим. Длина пещеры 90 м, высота — 14 м, ширина — 13-14 м.

Цонская пещера обнаружена в 1958 году и изучалась в 1958 — 1961, 1965 и 1968 гг. Цонской археологической экспедицией Института истории, археологии и этнографии им. И. Джавахишвили АН СССР под руководством А. Н. Каландадзе. В 1977 и 1978 годах раскопки были возобновлены под руководством Д. М. Тушабрамишвили археологической экспедицией Государственного музея Грузии им. С. Джанашиа АН ГССР.

В поперечном разрезе отложений Цонской пещеры в 1978 году зафиксировано литологически различных 20 слоев общей мощностью 4,70 м. Последовательность культурных слоев такова (сверху вниз):

1) Слой металлической эпохи от энеолита до средневековья включительно, сильно перемешанный.

2) Мезолит.

3) Мустье (3 слоя).

4) Ашель (2 слоя).

Накопление ашельских слоев Цонской пещеры по-видимому происходило в первой половине ресс-вьюрмского межледниковья, или же в каком-то интерстадиале ресского оледенения при значительно влажных климатических условиях, чем современные.

Пыльцевый анализ образцов из ашельских горизонтов показывает, что в то время в регионе произрастали: Сосна (*Pinus*), Ель (*Picea*), Тсуга (*Tsuga*). Из листопадных в обилии встречаются пыльца Бука (*Fagus*), Ольхи (*Alnus*) и Граба (*Betula*). Пыльца же других растений (Дуб, Радодендрон, Липа, Орешник-мелкий орех и др.) отмечается спорадически и в малом количестве. Особо следует отметить обилие спор папоротниковых. Особенностью спектров ашельского периода является наличие в них ряда характерных плейстоценовых «экзотов» — древовидные папоротники, дископия, ногоплодник (*Podocarpus*), Тсуга, Кедр и др., что опять — таки позволяет предполагать о более высокой влажности климата тех времен, нежели наблюдается ныне в тех же горных зонах¹⁶.

Фаунистические данные не противоречат палинологическим. По кухонным отбросам (около 7000 раздробленных костей) установлено наличие ящерицы, летучей мыши, лисицы, волка, пещерного медведя и льва, леопарда, зайца-русака, дикообраза, малоазийского хомяка, кустарниковой полевки, тушканчика, дикого кабана, благородного оленя, косули, дикого барана, кавказского тура и первобытного зубра. Из пернатых определены альпийская галка, улар и ягнятник-бородач. Более 90% всех определенных костей принадлежат пещерному медведю.

Характерной особенностью Цонской фауны является полное отсутствие северных холодолюбивых представителей ледникового комплекса.

Цонская фауна по составу близка к ашельской фауне пещеры Кударо I. Близость выражается общностью основного ядра форм, отсутствием представителей эквид, экологической группировкой млекопитающих и др. Имеется отличие: в Цоне отсутствуют остатки носорога и некоторых типично степных животных (сурка, перевязан и др.)¹⁷.

Культурные остатки ашельского времени расчленяются на две части: верхний горизонт (слой 11 — 15) и нижний горизонт (слой 16 — 20). В верхнем горизонте обнаружено 104 каменных изделий, изготовленных преимущественно из аргилита (64 экз.), андезита (11 экз.), кремня (11 экз.), реже из кремнистого известняка (3), песчаника (5) и дру-

¹⁶ Н. С. Мамацашвили. Палинологическое изучение Цонской пещеры, рукопись.

¹⁷ А. К. Векуа, Фауна Цонской пещеры, рукопись.

гих пород. Ведущими формами орудий являются ручные рубила (47 экз. рис. 2) и груборубящие орудия (7 экз.). В большом количестве представлены также скребуще-режущие инструменты (21 экз.), другие орудия единичны. Производственных отбросов почти нет, отщепы или ретушированы, или имеют следы пользования.

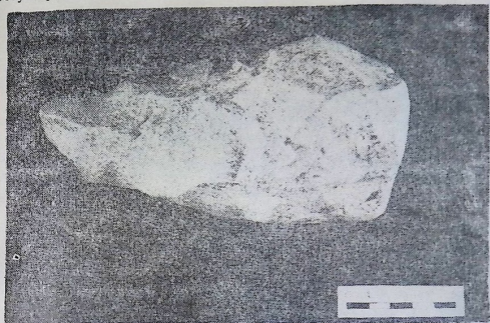

Рис. 2

Ручные рубила изготовлены как на расколотых крупных гальках, так и на цельных желваках. Из общего числа рубил 15 экз. имеют пикти. Наряду с грубыми рубилами из андезита и аргилита встречаются довольно совершенные формы ручных рубил из тех же материалов. Из всей массы изделий выделяются продолговатые ручные топоры с черенком для захвата (рис. 3), изготовленные из аргилита (2 экз.); ввиду отсутствия прямых апилогий данный тип орудия назван «ручным топором Цонского типа».

Каменный инвентарь верхнего слоя относится к среднеашельскому периоду.

Нижний слой устилает скальное основание пещеры и содержит довольно разрозненный материал. Каменных изделий сравнительно мало — всего 30 экз., это в основном отщепы и орудия из кремня сенонтуронского яруса. Среди 13 отщепов 3 леваллуазских. В числе орудий преобладают скребла простые выпуклые и груборезущие орудия. В нижнем слое ручные рубила отсутствуют. Каменный инвентарь второго культурного слоя, как по исходному материалу, так и по составу орудий сходны с подъемным материалом ашельского периода из Чиатур-

ского района (Западная Грузия). Культурные остатки II слоя по-видимому также относятся к среднешельскому времени¹⁸.

Не менее значительным и эталонным является ашельское поселение Кударо I, открытая и исследуемая археологической экспедицией Ленинградского отделения Института археологии АН СССР под руководством В. П. Любина. Кударская пещерная группа памятников расположена недалеко от Цонской пещеры, в ущелье р. Джоджори, на южном обрывистом склоне Велуамта, компактно, на высоте 1580—1600 м над уровнем моря. Кударо I по количеству и содержанию культурных слоев,

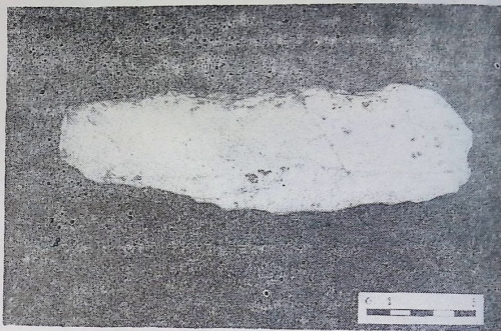

Рис. 3

их последовательностью, и что главное, хронологически, по технике расщепления и вторичной обработке каменного инвентаря, почти идентичен с Цонским. Наряду с этим есть значительная разница; Кударо I долговременное поселение, ашельские слои гораздо богаче и насыщены как производственными отбросами и готовыми орудиями, так и остатками фауны (птиц, рукокрылых, рыб). Из фауны надо отметить найденные в разных местах ашельского слоя остатки обезьяны макаки. Особый интерес представляет находка изолированного зуба архантропа, единственного пока в Грузии¹⁹.

¹⁸ Каландадзе А. Н. Цонская пещера и ее культура, в кн. Пещеры Грузии. Спелеологич. сборник, т. 3. Тбилиси, 1965; Каландадзе А. Н., Тушабрамишвили Д. М. Цонская пещера, в кн. Археология и палеогеография раннего палеолита Крыма и Кавказа. Москва, 1978, с. 96—100.

¹⁹ Любин В. П. Высокогорная пещерная стоянка Кударо I (Юго-Осетия), ИВГО, 1959, т. 91, № 2. а также: Сборн. статей: Кударские пещерные палеолитические стоянки в Юго-Осетии. М., 1980.

Преобладающее большинство из известных в Грузии (более 200) мустьерских местонахождений лишены стратиграфического обоснования. Однако локализовать и установить характер значительной их части все же удается (Цхинвальская группа памятников). Из общего числа мустьерских местонахождений 20 с лишним представляют собой пещерные стратифицированные поселения, в основном сосредоточенные на территории исторической Шида Картли и Рионо-Квирильского бассейна в зоне распространения известняковых отложений.

Из стратифицированных мустьерских памятников самым ранним и своеобразным является Цопское поселение открытого типа. Памятник расположен близ дер. Цопи (Марнеульский район Груз. ССР), на левом берегу реки Банас-Цкали, на южном склоне горы Цопи, на высоте 180—200 м от тальвега реки. Обнаружен и изучен в 1957—1958 гг. сотрудником Цопской археологической экспедиции (руководитель акад. Н. А. Бердзенишвили) Института истории им. И. А. Джавахишвили АН ГССР Г. К. Григолия.

Цопский мустьерский памятник представляет собой поселение открытого типа, устроенное в трещине мраморнообразной известняковой горы.

Цопи — долговременное поселение первобытных людей, мощность слоев в некоторых участках поселения превышает трех метров. Найденные в слоях остатки фауны небогаты по составу, но выразительны. Всего определено 11 видов животных, среди них: шерстистый носорог, ископаемая лошадь, ископаемый осел, безоаровый козел, пищуха (*Ochotona* sp.) и др. Наибольший интерес заслуживают остатки пищухи; эта первая находка из плейстоценовых отложений Кавказа, относится к новому подвиду и отличается крупными размерами.

Фаунистические остатки Цопи в целом принадлежат относительно теплолюбивым формам, характерных для открытых пространств и лесистых гор²⁰.

Каменный инвентарь из раннемустьерского поселения Цопи I состоит из 2800 предметов. Нуклеусов (99 экз) и других отбросов производства мало. Основную массу составляют отщепы (1848 экз.) и готовые орудия (952 экз.). По-видимому (обработка камня производилась и за пределами поселения.

Среди орудий ведущее место (более 50%) занимают разнотипные скребла: поперечные, боковые — близко стоящие к скреблам типа кина и полукина; скребла ретушированные со стороны брюшка, двойные разных типов, угловатые, конвергентные; в единичном виде представлены лимасы, остроконечники, выемчатые орудия и др. Около 7,7% орудий

²⁰ Г. Григолия. Палеолит Квемо Картли (погребенная пещера Цопи I), Тбилиси, 1963, на груз. яз., с русским резюме, с. 48—55.

имеет двустороннюю или частично двустороннюю ретушь. Для оформления орудий в основном применяется чешуйчато-ступенчатая, а также краевая, полукруглая, пологая или стесывающая ретушь. Техника расщепления камня недевალлуазская, нефассетированная; отщепы и орудия, изготовленные из них массивные, с широкой площадкой и рельефным бугорком. По вышеотмеченным признакам Цопская каменная индустрия близко стоит с шарантским вариантом мустьерской культуры и пока обособлено среди среднепалеолитических памятников Грузии²¹.

С точки зрения изучения среднепалеолитических слоев, а особенно отложений, отвечающих колебаниям вюрмского оледенения, исключительное значение приобретает исследованная в последние годы «Бронзовая пещера», входящая в состав Цуцхватского многоэтажного пещерного комплекса. Из 15 пещер, расположенных близ с. Цуцхвати (Ткибульский район ГССР), пять — «Бронзовая пещера», «Двойной грот», «Бизоновая пещера», «Пещера Медвежья» и «Верхняя пещера» — содержат слои среднепалеолитической эпохи, а в одной, в навесе «Мзиури», расположенной в стороне от Цуцхватского пещерного комплекса, засвидетельствованы слои верхнепалеолитического времени.

Мустьерские пещерные памятники расположены по обоим берегам Шабата геле-Чишура (правый приток р. Квирила), на разных высотах от поверхности реки. Изучение пещерного комплекса началось в 1970 году комплексной экспедицией Института географии им. Вахушти АН ГССР под руководством Л. И. Маруашвили. Археологическое исследование велось в 1970—1971 гг. и в 1974—1978 гг. археологической экспедицией Гос. Музея Грузии им. С. Н. Джанашиа АН ГССР, под руководством Д. М. Тушабрамишвили.

Из вышеназванных памятников самым значительным является «Бронзовая пещера», где засвидетельствованно наличие 23-х слоев общей мощностью до 12 м. Из них 5 слоев относятся к различным разделам эпохи мустье. Слои 2-4-й представлены мощными очажными прослойками. В очажной прослойке 2-го слоя был найден коренной зуб неадертальца (первая такая находка была зафиксирована в Джручильской пещере в 1961 г., а в 1974-1976 гг. в мустьерских слоях Сакажиа).

Фауна позвоночных из мустьерских памятников Цуцхвати представлена костными остатками млекопитающих (34 вида) и 9 видам птиц, среди них: суслика, малоазийского хомяка, песчанки, дикобраза, волка, шакала, пещерного медведя, риса, пещерного льва, лошади, гигантского оленя, благородного оленя, серны, западнокавказского козла, первобытного зубра и др. В верхних слоях Бронзовой пещеры преобладают кости пещерного медведя, в нижних — копытных. Примечательной особенностью цуцхватской фауны, и вообще фауны млекопитающих Запад-

²¹ Д. М. Тушабрамишвили. Палеолит в Грузии. 1976. Рукопись. Статья была написана для многотомника: «История народов Закавказья» и послана в 1977 г. куратору В. П. Любину.

ной Грузии, является отсутствие хоботных. По-видимому, в западное Закавказье слоны не проникали в плейстоцене вообще²².

В Цуцхватской фауне нет и намека о наличии представителей т. н. мамонтового фаунистического комплекса²³.

Экологический анализ Цуцхватской фауны показывает, что ее основное ядро состоит из теплолюбивых форм. В целом, это фауна должна была существовать в условиях относительно теплого, умеренно влажного климата, близкого к современному средиземноморскому²⁴.

Фаунистические данные вполне согласуются с данными палинологических исследований образцов из цуцхватских пещер и из других мустьерских памятников Западной Грузии²⁵. Полученные споровопыльцевые спектры показывают, что флора предгорной полосы Западной Грузии со средне-плейстоценового времени не подверглась существенным изменениям²⁶. Характерной особенностью ископаемой флоры Цуцхвати является обилие термофильных элементов, указывающих на господство влажного климата в эпоху образования отложений цуцхватских пещер²⁷.

Фаунистическим и палинологическим данным не противоречат археологические данные. В позднем плейстоцене палеантропами были освоены предгорные и высокогорные полосы западного Закавказья; памятники эпохи мустье и более ранние обнаружены до 2500 метров над уровнем моря. Из этого следует заключить, что похолодание в раннем и среднем выурме было столь кратковременным и малоинтенсивным, что не могло существенно повлиять на ход развития физико-географической обстановки и, следовательно, на жизнь первобытных коллективов обитавших на территории Грузии.

Кремневые изделия разных слоев бронзовой пещеры генетически связаны между собой. Здесь хорошо прослеживается эволюция каменной индустрии от раннего мустье до его позднего периода. Характерной чертой каменной индустрии бронзовой пещеры и других памятников Цуцхвати (Двойной грот, Бизоновая пещера и др.) является нелевалдуазская техника в расщеплении камня, сочетание разных приемов вторичной обработки изделий и сосуществование в большом количестве типично мустьерских форм с зубчато-выемчатыми изделиями-характерны-

²² Векуа А. К. Ископаемые позвоночные Цуцхватских пещер. В кн. Изучение пещер Колхиды. Тб., 1978, с. 101.

²³ Векуа А. К. Там же, с. 101.

²⁴ Векуа А. К., Мамацашвили Н. С., Тушабрамишвили Д. М. Палеолитическая фауна Цуцхватской пещерной системы. Сообщения АН ГССР, 70, 3, 1973, с. 231—237.

²⁵ Мамацашвили Н. С. Палинологическое изучение пещерных отложений. В кн. Изучение пещер Колхиды. Тб., 1978, с. 75—88.

²⁶ Векуа А. К., Мамацашвили Н. С., Тушабрамишвили Д. М. Некоторые итоги палеонтолого-палинологического изучения Бронзовой пещеры (Цуцхвати, Зап. Грузия). Известия АН ГССР (серия биологическая, т. 5, № 3, Тб., 1979, с. 235.

²⁷ Мамацашвили Н. С. Итоги палинологического изучения Цуцхватского пещерного комплекса. X научная сессия спелеологов (краткое содержание доклада). Тб., Изд-во АН ГССР (на груз. яз.), 1972.

ბაქ. სსრ-ის მეცნიერებათა აკადემიის ბიბლიოთეკა

ми для зубчатого мустье. Все это вместе взятое накладывает в целом на индустрию Бронзовой пещеры своеобразный облик и позволяет выделить его вместе с другими памятниками Цуцхвати в отдельный локальный район под названием «Цуцхватской мустьерской культуры»²⁸.

Среди Цуцхватских памятников особое внимание заслуживает т. н. Верхняя пещера, которая являлась мостом совершения культовых обрядов мустьерцев. Она расположена на правом берегу Шабатагеле, на высоте 65 м над уровнем реки. Пещера является XI ярусом Цуцхватской многоярусной карстовой системы. Вход в пещеру наполовину заложен большими глыбами сухой кладки. Длина пещеры по центральной оси составляет 3, 20 м, ширина центральной части — 3, 10, а высота от поверхности отложений (до раскопок) — 0, 70 м.

В поперечном разрезе зафиксировано литологически различных 8 слоев, мощностью более двух метров. В пещере всего было обнаружено 14 каменных предметов позднемустьерского облика. Однако в большом количестве были представлены (в основном в четвертом и пятом слоях) нераздробленные кости разных животных и черепа пещерных медведей, без нижних челюстей. Черепа были уложены вдоль стены в определенном порядке.

Учет всего вышесказанного, плюс отсутствие производственных отбросов и охотничьих инструментов (наконечников копий, ножей и др.), а также кухонных отбросов в виде раздробленных костей, позволяет утверждать, что Верхняя пещера не поселение, не временная стоянка или охотничий лагерь, а скорее всего культовый памятник, где совершались ритуальные обряды, в основном в виде приношения части туши убитого зверя, чаще всего пещерного медведя. Аналогичные факты известны из ряда пещер Югославии, Швейцарии, Германии и других мест²⁹.

Учитывая данные исследований накопившихся за последнее время, и фактический материал по палеолиту, можно заключить, что истоки зарождения культа медведя следует искать в среднем палеолите³⁰. Несомненно прав П. П. Ефименко, отмечая, что почитание животных в палеолитическое время должно было иметь не мистический, суеверный характер, а производственный, и ставило себе определенную цель — удачу и устранение опасностей, связанных с поимкой крупного зверя³¹.

Определенную археологическую культуру составляет Джручула-Кударская группа мустьерских памятников, в которую кроме Джручула и Кударо I входят Кударо III, Цонская пещера и местонахождение открытого типа Хвирати, близ железнодорожной станции Салпети (Чи-

²⁸ Тушабрамишвили Д. М. Археологические памятники Цуцхватского многоярусного пещерного комплекса. В кн. Изучение пещер Колхиды. Тб., 1978, с. 155—157.

²⁹ Векуа А. К., Тушабрамишвили Д. М. Уникальная культовая пещера. В кн. Изучение пещер Колхиды. Тб., 1978, с. 261—264.

³⁰ Там же, с. 264.

³¹ Ефименко П. П. Первобытное общество. Ленинград, 1938, с. 427.

турский р-н, Груз. (ССР). Среди этих памятников самым значительным, безусловно, является Джручула, один из опорных, эталонных поселений мустьерского человека на территории нашей страны.

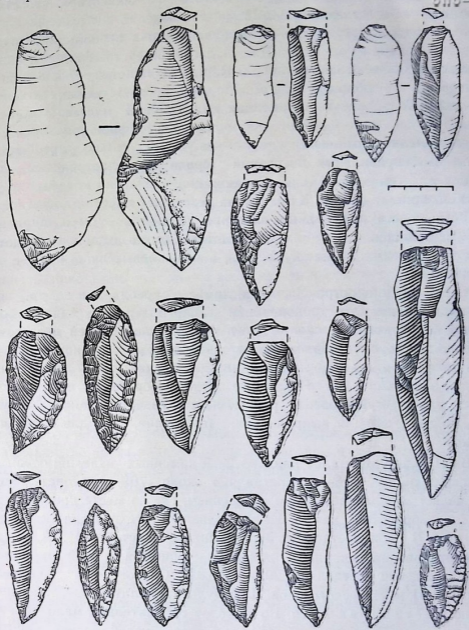
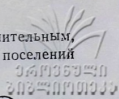

Рис. 4

Джручульская пещера расположена на территории с. Квемо Зоди (Чиатурский р-н, Западная Грузия), на правом берегу р. Джручула (правый приток р. Квирилы), на высоте 30 м от уровня реки. Пещера карстовая, выработана в верхнемеловых известниках. Обнаружена в 1958 г., раскопки производились с 1959 по 1966 гг. В пещере зафиксировано 17 слоев, общей мощностью 4,70 м. V-VII слой составляют

საქ. სსრ ე. მარქსის
ს.ს. ს.ს. რედაქცია

И культурный слой, а XI-XV и верхний горизонт XVI слоя — II культурный слой. IX-X слои — стерильные.

В I культурном слое всего обнаружено 1528 каменных предметов. Орудия составляют около 65% всего каменного инвентаря, что свидетельствует об изготовлении большей части изделий вне пещеры; следовательно, I слой Джручулы — временная стоянка первобытных людей. Технические параметры I слоя Джручульской индустрии таковы: индекс леваллуа технически составляет 60,41, индекс пластин — 68,58 индекса фасетирования — общие и тонкой подправки соответственно составляют 32,5 и 30. Следовательно, каменная индустрия I мустьерского слоя леваллуазская, пластинчатая («ламеллярная»), фасетированная. Количество мелких отщепов и обломков незначительно, преобладают удлиненные, правильных очертаний (среди них листовидные) пластины и пластинчатые сколы. Средняя длина пластин колеблется от 8 до 10 см, ширина от 2 до 3 см. Длина некоторых пластин достигает 16 см. Встречаются ножевидные пластины длиной в 3 см и шириной в 1-1,5 см. Большая часть пластин и пластинчатых отщепов сколота с одно- и двухплощадочных нуклеусов, а ножевидные пластины — с призматических.

Среди орудий (остроконечники, лимасы, скребла, ножи и др.) ведущее место занимают остроконечники и скребла разных видов, оформленные на удлиненных сколах (рис. 4). Большой серией представлен частично-двусторонне обработанные наконечники и остроконечники. Ретушь в основном краевая, лицевая, иногда плоская, или пологая, ступенчатая, с заломами и др. Некоторые орудия оформлены с разной плоскости, или отретушированы разные части изделия (кончик, край, у основания и т. д.) для выправления, заострения, или для насадки на древко.

Во II культурном слое найдено 2979 каменных изделий; среди них производственные отбросы составляют около 70%; следовательно, II слой является долговременным поселением, где на месте протекал полный цикл обработки камня. Индекс леваллуа технически каменного инвентаря II слоя составляет 36,3%, индекс пластин — 41,2%, а индексы фасетирования ударных площадок — общие и тонкой подправки — соответственно составляют 20% и 18,8%. Следовательно, каменная индустрия II мустьерского слоя Джручулы леваллуазская, пластинчатая, не фасетированная. Во II слое сравнительно мало удлиненных пластин и пластинчатых отщепов, здесь преобладают короткие сколы (средняя длина 6—7 см, ширина — 3—3,5 см).

Ведущее место среди орудий занимают скребла разных типов, в основном простые, двойные в различных вариантах, конвергентные, угловатые и др., реже встречаются лимасы и поперечные скребла. Для обработки рабочих краев этих орудий чаще всего применяется чешуйчатая, ступенчатая ретушь. В отличие от I слоя, где скребла в основном оформлены на леваллуазских пластинах, во II слое они в значительном количестве изготовлены на массивных сколах, в том числе и на кра-

вых. Некоторые из них близко стоят к скреблам типа полуклина и оформлены крупнофасеточной, чешуйчатой ретушью. Сравнительно с I мустьерским слоем здесь значительно меньше леваллуазских и мустьерских остроконечников; чаще встречаются зубчатые орудия. Некоторые палочники и остроконечники обработаны со стороны брюшка таким же способом как в I слое³².

Как было выше отмечено, Джручула, Кударо I и III, Цона и памятник открытого типа Хвирати, составляют отдельную мустьерскую культуру — «мустье типичное, пластинчатое, с леваллуазским расщеплением камня и леваллуазской фации»³³.

Несмотря на различия по типам этих памятников (стоянка, долговременное поселение, охотничий лагерь) и в ряде деталей обработки камня (нефатещированность индустрии Джручула и др.), а также в типологическом составе отдельных коллекций, в целом каменный инвентарь этой мустьерской культуры обнаруживает определенное единство, обусловленное тождеством техники расщепления камня. Весьма близки между собой приемы обработки некоторых орудий, в частности, остроконечников, наконечников и др. Та же близость прослеживается и в частичной двусторонней обработке изделий (Джручула, Кударо I и III, Хвирати). Джручула и подобные ей памятники находятся в генетическом родстве с позднеашельскими памятниками Квирильского ущелья, где в расщепление камня доминирует леваллуазская техника.

Для определения абсолютного возраста мустьерских слоев Джручула-Кударских памятников имеется лишь одна дата $44150 \pm \frac{2400}{1850}$ лет (Gr — 6031) — для самого верхнего (3а) мустьерского слоя Кударо I, полученная по кости радиоуглеродным методом в лаборатории Гронингена. Опираясь на эту дату и учитывая данные стратиграфии, палинологии и фауны, В. П. Любин считает возможным связать время образования слоя 3 Кударо I и верхнего слоя Джручулы со временем калининского оледенения (вьюрм. II), а мустьерского слоя 4 Кударо I и нижних слоев Джручула, Кударо III — к первой половине мустьерского вьюрма (по крайней мере к вьюрму I-II, теплый межстадиал)³⁴.

В принципе, разделяя мнение В. П. Любина о более древнем возрасте мустьерских слоев Джручулы, чем мы предполагали раньше, во время раскопок³⁵ все же надо считать, что нет достаточных оснований для полной синхронизации верхнего и нижнего слоев Кударо I с соответ-

³² Тушабрамишвили Д. М. Пещеры Джручульского ущелья. В кн. Пещеры Грузии, т. I, Тбилиси, 1963. На груз. яз., с русск. резюме, с. 167—180; Его же. Итоги раскопок Джручульской пещеры в 1960—1961 гг. В кн. Пещеры Грузии, т. 2, 1963, на груз. яз., с русск. резюме, с. 97—108.

³³ Любин В. П. Мустьерские культуры Кавказа. Л., 1977, с. 53, 78—79, 93—94.

³⁴ Любин В. П. Там же, с. 27—28, 92—93.

³⁵ Тушабрамишвили Д. М. Пещеры Джручульского ущелья. В кн. Пещеры Грузии, т. I, Тбилиси, 1963, с. 178; Его же. Итоги раскопок Джручульской пещеры 1960—1961 гг. В кн. Пещеры Грузии, т. II, Тбилиси, 1963, с. 103—104.

вующими слоями других пещер этой культуры. Инвентарь этих памятников, несмотря на определенную близость, отличается между собой типологически, так и по некоторым деталям первичной и вторичной обработки камня. Надо полагать, что отличия эти вызваны не только разнотипностью памятников и разной хозяйственной деятельностью неандертальцев, но и разновременностью. Во всяком случае, этот вопрос до получения абсолютных дат для других памятников, остается открытым.

Четвертую, отдельную мустьерскую культуру Грузии составляет Цхинвальская группа месторождений открытого типа (Кусрети I—III, Тамарашени, Дампалети-Каркустакау, Пеквинари), обнаруженная в 1954—1958, 1961 гг. палеолитическим отрядом Ленинградского отделения Института археологии АН СССР в составе Юго-Осетинской археологической экспедиции Института истории АН ГССР (руководитель отряда В. П. Любин).

Каменные изделия были собраны на правом берегу реки Большой Лиахви, на поверхности склонов, различных по высоте речных террас, на абсолютной высоте 950—1000 м. Памятники тянутся от сел. Кехви на северо до юго-западной окраины г. Цхинвали и располагаются близ селений Кехви (Пеквинари), Дампалети (Каркустакау), Тамарашени и Кусрети. Глубокое расчленение балками и оврагами правого берега р. Большого Лиахви способствует локализации, обособлению каждого из этих местонахождений³⁶.

По мнению В. П. Любина, Цхинвальская группировка родственных мустьерских индустрий — самобытное явление в контексте мустьерских индустрий Кавказа. Самобытность заключается в своеобразии исходного сырья (андезит), в ограниченном территориальном распространении и в особенностях технико-типологического облика. Типология и техника Цхинвальских индустрий имеет ярко выраженный леваллуазский аспект: количественно преобладают леваллуазские неретушированные сколы и остроконечники. Цхинвальские индустрии в целом В. П. Любин относит к индустриям мустье типичного, с леваллуазским расщеплением камня в его фассетированной, пластинчатой и типологически леваллуазской фации. Предполагаемый возраст памятников — конец рисс-вюрма или вюрм³⁷.

Таким образом, в среднем палеолите Грузии на сегодняшний день выделяется четыре археологических (мустьерских) культур:

1. Цопская.
2. Цуцхватская.
3. Джручула-Кударская.
4. Цхинвальская.

³⁶ Любин В. П. Мустьерские культуры Кавказа. Л., 1974, с. 96.

³⁷ Там же, с. 139, 141—142.

В Грузии, как было отмечено выше, на сегодняшний день насчитывается около 85 верхнепалеолитических и 45 мезолитических местонахождений. Почти все памятники верхнего палеолита сосредоточены в причерноморской полосе (включая Ингурский бассейн) и в бассейне рек Риони — Квирила на абсолютной высоте до 800—900. В восточной же Грузии в целом, пока нет ни одного достоверного верхнепалеолитического памятника, что, по-видимому, обусловлено значительными климатическими изменениями в сторону похолодания в эпоху верхнего плейстоцена (в вюрме III). Изменение климатического режима и вообще физико-географической обстановки, исключало продолжительное пребывание человека не только в высокогорной полосе, но и в Восточной Грузии в целом. Надо полагать, что это обстоятельство (ухудшение условий жизни) вынудило первобытные коллективы финального мустье покинуть обжитые места и переселиться в Западную Грузию (может быть и на юг), где климат был менее суров. По-видимому, этим и объясняется большое скопление верхнепалеолитических памятников в Западной Грузии и отсутствие их в Восточной Грузии. Об увеличении обледенности плоскогорья³⁸ и о смещении вертикальных зон книзу под воздействием оледенения Большого Кавказа³⁹, указывает изучение фауны млекопитающих из верхнепалеолитических памятников Западной Грузии. Об этом же указывают и данные палинологии. Так, изучение спорово-пыльцевого материала из нижних горизонтов нескольких опорных разрезов Среднеиорской равнины (Кахети, Восточная Грузия) дает возможность установить характер растительности (следовательно и климата) начиная с последней фазы позднеплейстоценового оледенения. Пыльцевые спектры погребенной почвы имеющей абсолютный возраст 20580 ± 680 лет (ТБ-18), характеризуется высоким содержанием пыльцы сосны (75%) и небольшим количеством пыльцы широколиственных пород (дуба, грабинника, клена, липы и др.), что указывает о существовании гораздо холодного и сухого климата по сравнению с современным⁴⁰.

С наступлением голоцена (10,000—12,000 лет назад) территория Восточной Грузии (в том числе средняя и высокогорная полоса) осваиваются мезолитическими племенами. Памятники этого периода расположены как в пещерах, гротах, скальных навесах, так и на плато и террасах, в виде открытых поселений, что вместе с данными палиноло-

³⁸ Верещагин Н. К. Млекопитающие Кавказа. М.—Л., 1959, с. 121.

³⁹ Смирнов Н. А. О некоторых млекопитающих Западного Закавказья в каменном веке. Изв. Азерб. гос. ун-в., 3, 1923—1924, с. 141—149; Громов В. И. Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (Млекопитающие, палеолит). Тр. Инст. геолог. наук, 64, геол. сер., 17, 1948, с. 224—229.

⁴⁰ Джанелидзе Ч. П. Палеогеография Грузии в голоцене. Тбилиси, «Мецниереба», 1980, с. 113—114.

гии⁴¹, указывает, о потеплении и благоприятных условиях, приближающихся к современным.

Первые поиски остатков культуры палеолитического времени в Грузии были предприняты зарубежными учеными. В 1914 году Р. Шмидт и Л. Козловский открывают первые достоверные следы верхнего палеолита в пещере Сакажиа-Вирхова (ущелье Цхалцитела, правый приток Квирилы), близ г. Кутаиси. В 1916—1918 гг. в ряде пещер Чиатурского района разведывательные раскопки произвел польский ученый Ст. Круковский. Однако, дореволюционные работы сами по себе весьма эпизодические, не оставили в науке заметных следов.

Широкое развертывание работ по выявлению памятников каменного века, в особенности верхнепалеолитической культуры, связано с именем проф. Г. К. Ниорадзе. Поселение в пещере Девисхврели — первый полностью раскопанный и монографически изученный им верхнепалеолитический памятник Грузии⁴². В 1935—1936 гг. Г. К. Ниорадзе произвел дополнительные раскопки в пещере Сакажиа⁴³.

В 1935 г. верхнепалеолитическую культуру Грузии детально изучил С. Н. Замятнин. Рассматривая тогда еще малочисленные памятники, он пытался уловить своеобразие и закономерность в развитии верхнепалеолитической культуры Грузии. В основном по данным типологии каменного инвентаря, разделил их на три возрастные группы. В третью группу он объединил мезолитические (по тогдашним понятиям) памятники: Гварджилас клде, Эдзани (Бармаксиз) и Зуртакети⁴⁴.

Современное состояние изученности верхнего палеолита Грузии позволяет объединить стратифицированные памятники в три хронологические группы, а мезолит в отдельную, самостоятельную группу⁴⁵:

I (ранняя) группа)

- 1 Хергулис клде.
- 2 Тогон-клде (нижний слой).
- 3 Таро-клде.
- 4 Окуми 1.
- 5 Квачара (V слой).
- 6 Сванта-саване и др.

⁴¹ Джаңелидзе Ч. П. Палеогеография Грузии в голоцене, с. 115—116.

⁴² Ниорадзе Г. К. Палеолитический человек в Девисхврели. Труды музея Грузии, VI, Тбилиси, 1933 (на груз. яз. с немецк. резюме).

⁴³ Ниорадзе Г. К. Человек каменного века в пещере Сакажиа. Тб., 1953 (на груз. яз.).

⁴⁴ Замятнин С. Н. Новые данные по палеолиту Закавказья. Сов. Этнография, № 2, 1935, с. 118; Его же. Палеолит Западного Закавказья, I. Палеолитические пещеры Имеретии. Сб. Музея антропологии и этнографии АН СССР, т. XVII. М.—Л., 1957, с. 432—499.

⁴⁵ Тушабрамишвили Д. М. Археологические разведки в Квирильском ущелье, Вестник Музея Грузии, вып. XXIII, в Тб., 1963, с. 34.

II (средняя группа)

- 1 Девисхвтели.
- 2 Мгвимеви.
- 3 Сакажиа.
- 4 Сагварджиле II. (?)
- 5 Бнели-кде (?)
- 6 Сарекский навес и др.

III (поздняя группа)

- 1 Гварджилас кде.
- 2 Чахати (верхний слой).
- 3 Самгле-кде (верхний слой).
- 4 Апианча (III слой).
- 5 Холодный грот (нижний слой) и др.

Первая группа соответствует раннему ориньяку, вторая — среднему и позднему ориньяку, а третья — к мадленской эпохе французской схемы. Для одного из памятников третьей группы — III слоя Апианчи — получена дата по костному материалу (по ее органической составляющей) — $17, 300 \pm 500$ (ГИН — 2565)⁴⁶. Если эта дата верна и подтвердится другими датами, то придется пересмотреть наши представления о месте некоторых памятников как в третьей группе, так и в мезолите.

Мезолитическая группа Западной Грузии

- 1 Квачара (II-IV слой).
- 2 Холодный грот (верхний слой).
- 3 Яштхва.
- 4 Джампали.
- 5 Энцери.
- 6 Дарквети (нижний слой) и др.

К мезолитическим памятникам Западной Грузии близко стоят материалы из Цонской пещеры и Кударо I (Восточная Грузия).

Мезолитические памятники Восточной Грузии (Триалети)

- 1 Зуртакети.
- 2 Эдзани (Бармаксиз).

Для верхнего палеолита Грузии в целом характерны чрезвычайно близкое сходство и тесная взаимосвязь основной массы каменного инвентаря всех упомянутых групп, последовательность и преемственность⁴⁷, раннее появление микролитических орудий и орудий геометри-

⁴⁶ Церетели Л. Д., Клапатовская Н. Б., Куренкова Е. И. Много-слойная пещерная стоянка Апианча, 1980, рукопись.

⁴⁷ Замятин С. Н. Новые данные по палеолиту Закавказья. Сов. этнография, № 2, 1935, с. 113.

ческих форм (Хергулис клде, Девисхврели, Сакажиа и др.), большое количество орудий типа граветт, однородность костяных и роговых изделий (шилья, лоцило, наконечники и др.), полное отсутствие наскальной живописи (имеется лишь настенная гравировка схематических знаков линейно-геометрического характера в Мгвимеви)⁴⁸.

Из малых форм искусства надо отметить: различные подвески, изготовленные из талька, 19 просверленных раковин морских моллюсков *Turritella duplicata* и костяную булавку с гравированным геометрическим орнаментом — из Сагварджила⁴⁹; фрагмент костяного орудия типа «выпрямителя», на обеих поверхностях которого нанесено по семь довольно глубоко процарапанных изображений, напоминающих стрелы — из Гварджилас Клде⁵⁰; костяные шилья, орнаментированные надрезками и просверленные зубы животных — из Девисхврели, Сакажиа, Таро клде⁵¹ и др.

Здесь же надо упомянуть о костных остатках ископаемого человека современного физического типа (*Homo sapiens*) из Девисхврели⁵², Сакажиа⁵³ и Квачара⁵⁴.

От общей линии развития верхнепалеолитической культуры Грузии, как-то обособленно стоят материалы из пещеры Самерцхле-клде, где нет ни одного орудия типа граветт и микролитов геометрических форм. В наборе кремневого инвентаря этого памятника преобладают ножовидные, удлиненные (до 10-12 см) пластины и орудия (скребки, резцы) оформленные на них. Отличаются также от других верхнепалеолитических памятников Грузии материалы из всех слоев пещеры Дзудзуана. Несмотря на большое количество микропластин, орудия сделанные из них и вообще пластины с затупленным краем, представлены в незначительном количестве (2%) в то время, когда в других памятниках их гораздо больше (в Таро клде — 25%, в Сакажиа — 15%, в Девисхврели — 21%, в I слое Гварджилас клде — 32%, во II — 42%). Кроме того, только лишь в этом памятнике представлены частично двусторонне-обработанные орудия.

⁴⁸ Замятнин С. Н. Пещерные навесы Мгвимеви, близ Чнатуры (Грузия). (Первые следы наскальной палеолитической графики в Закавказье), СА, III, 1937, с. 57—76.

⁴⁹ Киладзе Н. З. Многослойный археологический памятник (Сагварджила). Сообщ. АН Груз. ССР, т. XIV, № 9, 1953, с. 561—567.

⁵⁰ Тушабрамишвили Д. М. Палеонтологические остатки в пещере Гварджилас клде. Тбилиси, 1960, с. 81—82; 128—133 (на грузин. яз. с русским резюме).

⁵¹ Абрамова З. А. Палеолитическое искусство на территории СССР. М.—Л., 1962, с. 43.

⁵² Ниорадзе Г. К. Палеолитический человек в Девисхврели. Труды Музея Грузии, VI, Тбилиси, 1933 (на груз. яз. с немецким резюме).

⁵³ Ниорадзе Г. К. Человек настоящего века в пещере Сакажиа. Тбилиси, 1953 (на груз. яз.).

⁵⁴ Церетели Л. Д. По поводу некоторых остеологических остатков Причерноморья Грузии (Квачара, Яштхва). Известия АН Груз. ССР, 1970, № 6, с. 131—138 (на груз. яз., с русск. резюме).

Незначительное количество орудий типа граветт и ему подобных, большое число клиновидных нуклеусов и сколотых с них микропластин в сочетании с архаическими нуклеусами и орудиями, а также наличие частично двустороннеобработанных орудий, является особенностью верхнепалеолитического инвентаря из Дзудзуаны. Это своеобразие позволяет выделить материалы пещер Дзудзуана и Самерцхле клде в самостоятельные археологические культуры.

Все памятники различных хронологических групп верхнего палеолита Грузии за исключением Самерцхле клде и Дзудзуаны, генетически связаны между собой, а памятники ранней группы эволюционировали из различных мустьерских культур. В частности, Хергулис клде и ему подобные памятники, в которых в большом количестве встречаются зубчатые формы, очевидно развились из памятников Цуцхватской культуры, а Дзудзуана (возможно и Самерцхле клде) — из Джручильской мустьерской культуры.

Что касается мезолитических культур Западной и Восточной Грузии, которые связаны между собой общностью происхождения, как справедливо отмечает археолог М. К. Габуния, не могут быть отождествлены. Восточно-грузинский мезолит (Зуртакети, Эдзани) имеет ряд существенных особенностей (обилие микропластин с притупленной спинкой и низких неравнобедренных треугольников, появление округлых мелких скребочков, удлинённых мелких трапеций и др.), отличающих ее от западно-грузинского мезолита.

Своеобразие это, повидимому, обусловлено как особенностями ландшафтно-климатических условий Юго-Восточной Грузии, так и, возможно, наличием связей с Ближним Востоком (Северный Иран, Ирак и др.⁵⁵

Исходя из вышесказанного, можно считать, что корни происхождения неолитической культуры Грузии, в основном, надо искать соответственно в мезолите Западной и Восточной Грузии.

⁵⁵ Габуния М. К. Тrialetская мезолитическая культура. Тбилиси, 1975, с. 79—83 (на груз. яз., с русск. резюме).

Э. М. ГОГАДЗЕ

К ВОПРОСУ О ХРОНОЛОГИИ И ПЕРИОДИЗАЦИИ ПАМЯТНИКОВ КОЛХИДСКОЙ КУЛЬТУРЫ

(по материалам Носири-Мухурча)

Вопросы хронологии и периодизации археологической культуры Колхиды эпохи бронзы и раннего железа во многих отношениях проблематичны, ждут окончательного своего решения. Однако на сей день в значительно большем масштабе, чем несколько лет назад, изучены памятники этой культуры. Своеобразие колхидской культуры как по морфологическим особенностям материалов, так и по односторонности комплексного состава памятников (раздельность кладов бронзовых предметов и массового керамического материала из культурных слоев), явилось препятствием для сопоставления памятников этой культуры с культурами Восточной Грузии и Центрального Закавказья с их более разработанными и связанными с внешним миром хронологическими шкалами. Однако по мере выявления новых памятников намечаются ощутимые связи между этими сферами культуры, — в особенности в эпоху раннего железа, — если учесть наличие в эту эпоху множества общих элементов культуры в виде предметов торговли и обмена в условиях предельного развития (завершительной фазы) бронзовой индустрии, широкого распространения железа и значительных сдвигов в ремеслах.

*
* * *

Исследуемые Носири-Мухурчской археологической экспедицией с 1967 г. по настоящее время¹ памятники, расположенные в центральной части Колхидской низменности — в Цхакаевском и Гегечкорском районах, в целом заполняют большой промежуток времени, начиная от средней бронзы (первая половина II тыс. до н. э. или ее конец) и до нача-

¹ Упомянутой экспедицией Гос. музея Грузии в 1967—70 гг. руководил Д. Л. Коридзе, а с 1971 г. — автор настоящей статьи. Материалы хранятся в фондах Отдела археологии ГМГ. Отчеты см. в «Археологических экспедициях» ГМГ, I—VII.

да раннеантичного периода включительно (в основном VI-V вв. до н. э.). Для абсолютного хронологического определения большинства памятников Носири-Мухурча пока что конкретных данных очень мало и при рассмотрении этого вопроса мы должны опираться главным образом на их относительную хронологию. В первую очередь каснемся наиболее прочно датированного памятника. Это могильник близ сел. Мухурча Гегечкорского района на правом берегу р. Абаша, исследованной в 1974 и 1976 гг.²

Мы выделяем две группы комплексов Мухурчского могильника — более раннюю (VIII в. — первая половина VII в. до н. э.) и последующую (вторая половина VII-VI вв. до н. э.), допуская возможность некоторого колебания нижней и верхней абсолютных хронологических границ могильника.

Упомянутые группы выделяются, первым делом, по типологическому различию основного состава инвентаря (см. ниже). Подтверждает же данную группировку ряд различительных признаков, наблюдаемых между соответствующими захоронениями: территориальное размежевание, ритуальное различие (вторичное захоронение костей и кремация) и в одном случае (на одном из участков могильника) стратиграфическая последовательность захоронений с комплексами этих двух групп; в частности, главные участки могильника по обилию вещественного материала представляли две погребальные площадки в центральной части исследованной территории могильника, почти примыкающие друг к другу. Каждая из них содержала несколько десятков захоронений, но четко выделить отдельные эти захоронения нам не удалось. Одна из площадок, с ранним комплексом материалов, названная в ходе раскопок «нижней погребальной площадкой» ввиду террасообразного расположения этих двух площадок по отношению друг к другу, содержала вторичные захоронения в виде отдельных компактных скоплений костей покойников с лежавшими здесь же, среди костей, предметами. «Верхняя погребальная площадка» (расположенная к западу), с более поздним комплексом материалов, содержала скопления предметов, сопровождаемые иногда отдельными маленькими обломками сожженных костей человека — остатков кремации. Здесь, вероятно, происходило захоронение пепла. Предметы, характерные для каждой из этих групп, обнаруживались почти повсюду в разных концах площадки, что доказывает приблизительную синхронность захоронений одной площадки, т. е. принадлежность их к одному хронологическому периоду. Поэтому, выделить эти основные погребальные комплексы удастся лишь в виде совокупности захоронений. Однако не исключена возможность наличия более позднего отдельного захоронения на «нижней площадке» с инвентарем из некоторых предметов, которые являются общими для обеих групп материалов.

² Археологические экспедиции Гос. музея Грузии, V, 1977, с. 60—64, рис. 1, табл. VI—X; VI, 1978, с. 53—55, рис. 1, табл. XII, 1—3, XIV.

В раннюю группу комплексов Мухурчского могильника, по вышеуказанным признакам, входят еще материалы коллективного погребения (или погребений) в южной части территории могильника, которое возможно, представляло продолжение «нижней погребальной площадки» к югу и было отделено вследствие прорытия здесь строителями водосточного канала до начала раскопок; к ранней группе относится также одно из двух стратифицированных (грунтовых) коллективных погребений в северной части могильника — нижнее погребение. Судя по некоторым предметам из обеих этих ранних коллективных погребений (например, ранняя каннелюрная керамика, — рис. I, 137, «рубленные» сердоликовые бусы, — рис. I, 109 и др.), возможно, что их нижняя дата является несколько более ранней по сравнению с «нижней погребальной площадкой».

К «верхней погребальной площадке» (к поздней группе захоронений) примыкает по возрасту верхнее стратифицированное погребение в северной части могильника и остатки погребений (или погребальной площадки) в юго-западной части могильника. Указанное верхнее погребение было выделено от нижнего стерильным глинистым слоем и окружено обгорелой глинистой землей. Содержало же погребение в основном обломки краснопережженной керамики, сходной с некоторыми образцами сосудов «верхней погребальной площадки». Среди этой керамики обнаруживались маленькие кусочки сожженных человеческих костей.

В ранних мухурчских комплексах присутствуют бронзовые орудия труда, оружие и некоторые другие предметы, отсутствующие в поздней группе. Это топоры колхидского типа. Имеются все три типа по классификации О. М. Джапаридзе, но преобладает I тип, — с прямым туловом и клиновидным обухом (рис. I, 47-51), разнотипные кинжалы (рис. I, 52-56, 61-64, 82), черенковые наконечники стрел (рис. I, 71-76), мотыги (рис. I, 80-81), сегментовидные орудия (рис. I, 83-85), статуэтки, изображающие человека и животных (рис. I, 123-132). Во второй группе имеются железные кинжалы (рис. I, 15-16) и мотыги (рис. I, 18-20). Сегментовидных орудий вообще нет. Бронза присутствует лишь в виде разных украшений и ритуальных предметов (рис. I, 21-31). В ранней группе есть и железные топоры типа колхидских бронзовых (рис. I, 57-60), а в поздней — железный же образец несколько видоизмененной формы (рис. I, 17). Наблюдается расхождение между группами и по ряду украшений. В ранней группе замечаем большой количественный перевес бабочковидных бронзовых пряжек (рис. I, 90-92), простых браслетов, иногда с уплощенными или суженными концами в виде змеиных головок (рис. I, 101, 113), одночленных дуговых фибул (рис. I, 96-97), маленьких колечек (рис. I, 103), больших и средних сферических и других сердоликовых бус прекрасной обработки (рис. I, 106, 115, 122). Видим различие по формам и другим особенностям янтарных (рис. I, 32-33, 117), сердоликовых (табл. I, 41, 118-119), гагатых (рис. I, 116, 121), стеклянных и пастовых (рис. I, 34-39, 107, 110, 114) бус. Полностью отсутствуют в поздних комплек-

сах белопастовые бусы т. н. типа «домино» и часто сопровождающий их бисер с боковым отверстием (рис. I, 111, 112), преобладают стеклянные и пастовые «глазчатые» бусы (рис. I, 34-36). Расхождение между упомянутыми группами материалов наблюдается и по керамике (см. ниже).

Однако мы должны допустить непосредственную хронологическую последовательность этих двух групп; многие виды украшений и другие мелкие предметы из обеих рассматриваемых групп повторяют друг друга или же несколько видоизменяются.

Памятники колхидской культуры часто обнаруживают сочетание предантичных и раннеантичных материалов. Их сопоставление дает возможность относительного определения предантичного пласта, ибо наличие импортной античной (греческой) продукции представляет исходное явление при датировке. Однако, следуя далее вглубь веков, мы ощущаем недостаток в прочной хронологической опоре. Возможно, что Мухурчский могильник, — представляющий обильный и многообразный, притом комплексно расчленяющийся, именно подходящий в значительной своей части для сопоставления с инвентарем памятников Восточной Грузии и Центрального Закавказья, — станет на данном этапе одним из отправных по своему значению памятников по конкретизации хронологии колхидской культуры рассматриваемой эпохи.

Два хронологических периода Мухурчского могильника соответствуют второму (VIII — первая половина VII в. до н. э.) и третьему (вторая половина VII-VI вв. до н. э.) этапам восточно-грузинских памятников эпохи широкого освоения железа, выделенным Р. М. Абрамишвили в основном по материалам Самтавро³.

Именно в погребениях второго этапа Самтаврского могильника (погр. 121, 260), как и в синхронной с ними ранней группе Мухурчского могильника, представлены бронзовые декорированные топоры колхидского типа (II-III типы по классификации О. М. Джапаридзе) и длинно-черенковые наконечники стрел двух типов (сравн. рис. 47-50, 71-76). Железный топор этого же типа, бытующий на том же этапе в Мухурче (рис. I, 57-60), появляется в несколько более ранней группе, Самтавро (погр. 70, IX-VIII вв. до н. э.). Но эти образцы Самтаврского и Мухурчского могильников хронологически могут совпадать или приближаться друг к другу. Отметим один интересный факт, о котором впервые высказался Р. М. Абрамишвили, а именно, что в Восточной Грузии ранние железные топоры повторяют форму колхидских бронзовых. С учетом наиболее типичных железных экземпляров Мухурчи и

³ Вестник ГМГ, XIX А—XXI В, 1957, с. 115—140; XXII В, 1961, с. 363—379.

Самтавро, можно установить, что такая преемственность касается по крайней мере двух (I и II) основных типов колхидских топоров. Ни одной из этих категорий топоров, и вообще бронзового оружия и орудий труда, на последующем этапе (вторая половина VII—VI вв. до н. э.) в Самтавро, как и в Мухурче, не наблюдается. В обоих памятниках в это время присутствуют железные топоры, возможно и производных от колхидского топора форм, но менее совпадающих с ним, а также железные акинаки и т. д. В ранней мухурчской группе многие железные кинжалы повторяют формы бронзовых. Как известно, подобный процесс заимствования форм в развитии оружия замечается именно в соответствующем переходном периоде в Восточной Грузии.

Такая синхронизация самтаврской и мухурчской групп погребений подтверждается наличием и других аналогичных изделий в обоих могильниках, например, асимметрично-биконических подвесок и мелких пятигранных бус из красного сердолика, пастовых бус — бочковидных, типа «домино» и др.

Большую и разнообразную группу предметов, аналогичных материалам Мухурчского могильника, соответствующих главным образом ранним его комплексам, мы находим в триалетских могильниках Цинцаро, Так-Килиса, Куши и, в особенности, Маралин-Дереси, датированных как общеизвестно, эпохой Ванского царства⁴. При данном сопоставлении мы должны упомянуть и о датировке, предложенной М. Менабде для отдельных этих памятников Триалети — IX—VIII вв. до н. э. (для большинства погребений Цинцаро) и более ранние даты (для некоторых погребений того же могильника)⁵.

Эти триалетские аналогии следующие: бронзовые предметы — мотыжка (колхидский топор в этом регионе известен из комплекса более раннего периода), фибула, наконечники стрел (сравн. рис. 1, 73-75, 94, 97), пояса (в Мухурче все сильно фрагментированные), удила с напусковыми псалиями, разные простые браслеты, колечки, пинцет, цепочки, лапчатые ажурные и кружковидная с отверстиями (в виде «двойного топора») привески, малые «очковидные» привески или пряжки со спиральными концами, гребешок, пугови, многочисленные каменные, пастовые и стеклянные бусы и подвески специфических форм (срав. рис. I, 22, 23, 26, 86-87, 100, 103, 105-107, 111-116, 121). Отдельные мелкие предметы подобного рода встречаются и в других синхронных памятниках Восточной Грузии. Столь же специфическими кажутся петельчатые ушки малых сосудов, встречающиеся в обеих группах рассматриваемых комплексов (рис. I, 44).

В триалетских могильниках последующих периодов, как и в погребениях Самтавро второй половины VII-VI вв. до н. э. и в большинстве памятников Восточной Грузии и других закавказских областей это-

⁴ Б. А. Куфтин. Археологические раскопки в Триалети. Тб., 1941, с. 50—64, рис. 54—58, табл. XXIX—XXX, XXXIV, XXXVI.

⁵ М. Менабде, Ц. Давлянидзе. Могильники Триалети. Каталог I, Тбилиси, 1968, с. 22—36, 88—97, табл. I—VII.

го времени, совершенно исчезает бронзовое оружие, сменяемое железом. С начала античной эпохи резко меняются и формы предметов украшения, их стиль и т. д.

Следует отметить совпадение по стилю некоторых образцов бронзовых статуэток животных, а также форм колокольчиков из известного Казбегского клада (VI—V вв. до н. э.), считающихся наиболее ранними предметами (VII-VI вв. до н. э.) в составе клада⁶, с образцами Мухурчского могильника (рис. I, 31, 104, 127). Возможно, что, здесь заметнее хронологическое расхождение, чем морфологическое и стилистическое.

В интерпретации Б. А. Куфтина: что «только единственный предмет..., фрагмент бронзовой ситулы-кружки..., объединяет инвентарь колумбария (урартского могильника близ Игдыра — Э. Г.) с культурой Кавказа»⁷, нельзя не видеть строгую предосторожность автора. Теперь же, вероятно, можно прийти к заключению, что часть инвентаря Игдырского колумбария, как например, железные копья и ножи, браслеты из сегментированного или рубчатого бронзового прута, браслеты с зооморфными головками, пинцет, бронзовые репы (конусовидные пронизи), разные бусы⁸ также обычно находимы и распространены в колхидских памятниках.

Мухурчскому могильнику аналогичны памятники (коллективные могильники) Колхидской низменности — Палури (VIII—V вв. до н. э.)⁹, Нигвзиани (конец VII — начало VI в. до н. э.)¹⁰, Мерхеули (VI-V вв. до н. э.)¹¹ и Уреки (материалы последнего пока не опубликованы). Нам кажется (судя главным образом по керамике), что часть материалов Палури несколько старше по возрасту — древнее VIII в. до н. э. (соответствующая керамика относится к керамическим типам III-IV слоев Носирского холма). Ранним периодом (последними веками II тыс. до н. э.) определяет Р. М. Абрамишвили нижний хронологический рубеж могильника Палури, опираясь при этом на типологический анализ от-

⁶ Л. Г. Цитладзе. Археологические памятники Хевр (на груз. яз.), Тбилиси, 1976, с. 104—106, табл. V—VI, XV.

⁷ Б. А. Куфтин. Урартский колумбарий..., ВГМГ, XIII—В, 1944, с. 68.

⁸ Б. А. Куфтин. Ук. соч., табл. III,2,7; V,4,6,9—10; VI; VIII,3,6—8; XII,2; рис. 22,1,3—7,28,29.

⁹ Материалы по археологии Грузии и Кавказа, VI, 1974, с. 96—128.

¹⁰ КСИА. 1977, № 151, с. 33—39; Археологические исследования на новостройках Груз. ССР, Тбилиси, 1976, с. 99—100.

¹¹ М. Б. Барамидзе. Мерхеульский могильник (на груз. яз.), Тбилиси, 1977.

дельных видов бронзового оружия (листовидный кинжал, наконечники дротиков с раскрытой втулкой) и одной части керамики¹².

Дата же Нигвзианского могильника должна быть правильной. Она совпадает с возрастом поздней мухурчской группы, чему соответствует состав инвентаря обеих этих групп. Большинство орудий и оружия в Нигвзиани представлено железными экземплярами, керамика поздняя (кувшинчики с трубчатыми ручками-сливами и т. д.). Определение даты Мерхеульского могильника нам также кажется правильным.

Обильный сравнительный материал мы имеем из инвентаря прибрежных некрополей Абхазии, в особенности из старшей группы грунтовых погребений могильников Гуадику и Красного маяка, из погребальных комплексов Сухумской горы и из могильника Куланурхва в Гудаутском районе.

Группа погребений Гуадику делится на две подгруппы: отнесенные к VIII — первой половине VII в. до н. э. и ко второй половине VII-VI вв. до н. э. В обеих подгруппах отсутствуют оружие и орудия труда из бронзы, если не считать пару сегментовидных «сечек» из погребения № 5. А железные топоры (т. н. топоры-молотки позднего мухурчского типа), в большей степени видоизмененные, встречаются в значительном количестве. В могильнике присутствуют железные копья, акинак, ножи, бронзовые украшения, разные бусы и т. д.¹³. В целом этот могильник должен начинаться позднее Мухурчского и совпадать с ним лишь частично.

Более соответствует обеим группам материалов Мухурчского могильника инвентарь Красномаяцкого (IX-VI вв. до н. э.)¹⁴ и Куланурхского (VIII — середина VI вв. до н. э.)¹⁵ могильников.

Это аналогичные бронзовые колхидские топоры, удила, пряжки, фибулы, гребень, пинцеты, браслеты, шейные гривны, колокольчики, крестовидная и овальная с ладьевидными концами подвески, очковидные привески, цепочки, спиральные трубочки-бусины, железные топоры-молотки (типа Гуадику — без удлинения обуха), некоторые керамические сосуды, сердоликовые бусы и др. В Красномаяцком и Куланурхском могильниках (или в одном из них) присутствуют и такие отдельные предметы, которых в Мухурчском могильнике не было найдено. Большинство их относится к конечному этапу рассматриваемой эпохи (конец VII-VI в. до н. э.), как например, бронзовые втульчатые

¹² Объединенная научная сессия Зугдидского Гос. историко-этнографического музея и Института истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили, Тезисы докладов (на груз. и русск. яз.), Зугдиди, 1965, с. 7,39; XIV научн. сессия, посвященная итогам полевых археологических исследований 1964 г., Краткие отчеты (на груз. яз.), Тбилиси, 1965, с. 15.

¹³ М. М. Трапш. Труды, т. 2, Сухуми, 1969, с. 17—78.

Железные предметы Мухурчского могильника, в особенности наконечники копий, плохо сохранились, поэтому об их форме часто мы не указываем.

¹⁴ М. М. Трапш. Ук. соч., с. 78—208.

¹⁵ М. М. Трапш. Труды, I, Сухуми, 1970, с. 98—168; Его же. Памятники колхидской и скифской культуры в сел. Куланурхва Абхазской АССР, Абгосиздат, 1962.

стрелы скифского типа¹⁶, железные ножи с изогнутой или прямой спинкой и ножи серповидной формы, а также отдельные предметы украшения.

Хронология Красномаяцкого некрополя не расчленена¹⁷, а Куланурхвского детализирована следующим образом: погребения с инвентарем колхидской бронзы отнесены к VIII — первой половине VII вв. до н. э., а погребения с инвентарем скифского типа — к концу VII — первой половине VI вв. до н. э. С такой классификацией следует согласиться. Но в отношении некоторых комплексов остается неясным к какой из этих групп они относятся.

Несколько заниженной кажется нижняя дата грунтового ингумационного погребения № 1 Сухумской горы (IX-VII вв. до н. э.), хотя кремационные погребения (№№ 1 и 2) должны быть правильно определены VII—VI вв. до н. э.¹⁸

Комплексы кувшинных оссуариев и грунтовых погребений Эшери, находки в сел. Приморском, Мгудзирхва и другие датированы в общем поздним бронзовым веком (Б. А. Куфтин)¹⁹ и нуждаются в конкретизации хронологии. В них имеются образцы аналогичные мухурчским (в особенности ранним) или прикл. сходные с ними, например: бронзовые топоры (сравн. рис. I, 47, 48), кинжалы (сравн. рис. I, 53, 55), фибула, сердоликовые бусы. Нам кажется реальным определение этих материалов непосредственно предшествующей Мухурчскому могильнику ступенью — периодом IV культурного слоя Носирского холма (начало I тыс. до н. э.), отмечая при этом и типологическое соответствие керамическому типу этого слоя больших кувшинов-оссуариев эшерских захоронений.

Нетрудно заметить стилистическую и семантическую близость мухурчских бронзовых скульптурных изображений (ранняя группа) с другими образцами колхидского круга, например статуэтка богини-матери с младенцем в руках и другие из клада Бомборской поляны (мухурчская богиня, в отличие, представляет всадницу — рис. I, 124) и примыкающее к ним скульптурное изображение всадника из находок в сел. Абгархук (Бзыбская Абхазия), интерпретированные и, по-видимому, приблизительно верно датированные Б. А. Куфтиным послекобанским периодом, предшествующим греческой колонизации²⁰.

Из Абхазии нам теперь известны другие подобные комплексы и

¹⁶ Из Мухурчского могильника имеется единственный втульчатый (бронзовый) наконечник стрелы с двумя перьями. Сходный образец из верхнего слоя Наохаму Б. А. Куфтин относит именно к предскифскому времени, к позднебронзовой эпохе (Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, II, Тбилиси, 1950, с. 175—180, рис. 43,1).

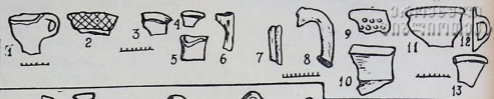
¹⁷ М. М. Трапш. Ук. соч., сравн., с. 82, 176, 208, табл. XVII—XXVII.

¹⁸ А. Н. Каландадзе. Археологические памятники Сухумской горы (на груз. яз.), Сухуми, 1953, с. 52, сл., табл. IV, V; 1—3; VI; VII.

¹⁹ Б. А. Куфтин. Материалы к археологии Колхиды, I, 1949; с. 133—236, табл. X—XIII, XV, XVIII, XX; рис. 37.

²⁰ Б. А. Куфтин. Ук. соч., с. 236—257, табл. XXIII—XXIV, рис. 55.

МУХУРЧА
ПОСЕЛЕНИЕ В
ПЛАТЯЖЕ
VI-VV ВВ. ДО Н.Э.

МУХУРЦКИЙ МОГИЛЬНИК
ПОЗДНЯЯ ГРУППА
ВТОРАЯ ПОЛОВ. VII - I ВВ. ДО Н.Э.

МУХУРЦКИЙ МОГИЛЬНИК
РАННЯЯ ГРУППА
VIII - ПЕРВАЯ ПОЛОВ. VII ВВ. ДО Н.Э.

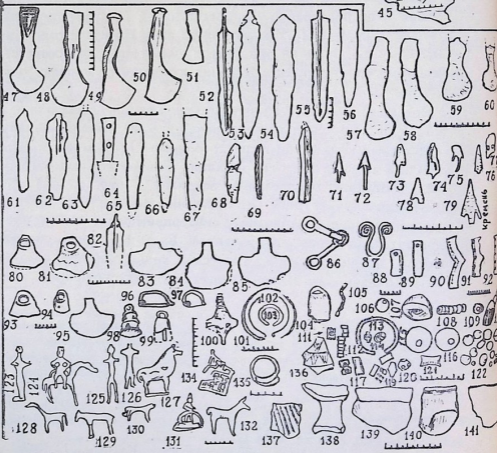

Рис. I

отдельные находки, происходящие из оссуариев и других погребений или же кладов²¹. Наши результаты расходятся с их датировкой, если учесть дату — конец VII в. — начало VI в. до н. э., — предложенную для эшерских бронзовых топоров колхидского типа. Правда, указывают на случаи находок в Закавказье, в частности в Тлийском могильнике (Юго-Осетинская АО), колхидских топоров в комплексах со скифским акинаком или другим скифским инвентарем, обычно датируемыми концом VII в. — началом VI в. до н. э.; а возможность бытования колхидских бронзовых изделий в пределах VI в. до н. э. или самого его конца допускается некоторыми исследователями. Возраст графически декорированных бронзовых топоров и других изделий определен в новейшем исследовании Л. Н. Панцхава концом IX — началом VI вв. до н. э.²². При этом автором передатирован ряд комплексов (инвентарь погребений и кладов), в том числе большая группа погребений обширного Тлийского могильника, примыкающего к кобанскому варианту т. н. колхидско-кобанской культуры.

Однако мы затрудняемся определить верхнюю дату ведущих типов колхидской бронзы в основном позднее середины VII в. до н. э., а верхнюю хронологическую границу Мухурчского могильника в целом — позднее VI в. до н. э. Может быть и следует ограничиться серединой VI в. до н. э.

Ряд рассмотренных выше памятников включает и последующие хронологические группы погребений²³. В последних можно проследить смену орудий и оружия по материалу (бронзовых железными) и постепенное типологическое их изменение, часто резкое изменение форм украшений и прочих предметов.

Что же касается хронологии Тлийского могильника в целом, то мы наблюдаем следующие ее особенности: одни и те же типы ряда основных категорий инвентаря датированы автором раскопок как VIII-VI вв.²⁴, так и XII-X вв. до н. э.²⁵; во всех комплексах VIII-VI вв. до н. э. доминирует железо (топор, кинжал, нож, фибула и др. предметы); в погребениях же, датированных X-VIII вв. до н. э.; присутствует хотя бы по одному, а то и больше железных предметов (кинжал, наконечник копья, нож и т. д.); скифский акинак обнаруживается даже в комплексе VIII в. до н. э.; наблюдается чрезвычайная устойчивость форм и орнаментации (двух типов бронзовых кинжалов, некоторых видов топоров, пряжек пинцетов и др.) на протяжении трех ступеней, в целом между XII-VI вв. до н. э. Поэтому нам кажется, что необходима проверка

²¹ СА, 1978, № 2, с. 257—264.

²² Л. Н. Панцхава. К истории художественного ремесла колхидской и кобанской культуры. Автореферат диссертации. Тбилиси, 1975.

²³ М. М. Трапш. Труды, 2, с. 209 сл.; А. Н. Каландадзе, Ук. соч., с. 24—62, табл. V—XIX.

²⁴ Б. В. Техов. Очерки древней истории и археологии Юго-Осетии, Тбилиси, 1971, с. 186—200, рис. 69—79.

²⁵ Его же. Центральный Кавказ в XVI—X вв. до н. э. М., 1977.

определенной части данной хронологии, уточнение или обоснование ее автором на базе широкой корреляции и учета новейших определяющих установок.

*
* * *

Две керамические группы Мухурчского могильника резко отличаются друг от друга. Поздняя группа (табл. I, 42-46) тесно сближается с керамикой раннеантичного однослойного поселения, частично раскопанного нами на территории плантажа в Мухурче (прибл. VI—V вв. до н. э.). Эту связь определяют: кувшинчики с трубчатым носиком, горшочки с раструбным венчиком и петельчатым ушком, иногда с концентрическими линиями на плечике, разные сосуды с ножкой, поддоном и т. д. (рис. I, 1-9, 11-13). Но в целом керамика поселения выглядит несколько более поздней. Значительную часть ее составляют фрагменты сосудов с «позднейшим видом каннелюр» (т. е. с декором из наклепных ребер, подражающим каннелюрам), сосудов с сильно перегнутым вниз венчиком (рис. 1, 3, 4, 11, 13), разные утолщенные венчики крупных сосудов (рис. I, 2) и др. Имеются обломки импортной греческой керамики — амфор (рис. I, 7-8), чернолакового сосуда и т. д. — совершенно отсутствующей в могильнике.

Ранняя же группа керамики могильника (малая посуда темного обжига, иногда с узкими каннелюрами) (рис. 137—141) примыкает к образцам IV (верхнего) слоя Носирского холма и прибл. синхронного с ним I (нижнего) слоя сев. участка того же (Носирского) поселения у самого берега р. Техури (рис. II, 1—12)²⁶. Последний вид представляет раннюю каннелированную керамику эпохи раннего железа типа верхнего слоя Наохваму, среднего слоя Даблагоми и т. д.

Упомянутую керамику Мухурчского могильника можно считать пережиточной, т. е. продолжением указанной керамики носирского типа. Следовательно, горизонт Носири IV (т. е. IV слой холма и прибрежный нижний слой поселения) и соответствующие горизонты колхидских памятников хронологически соприкасаются (смыкаются) с мухурчским могильником, для которого мы имеем сравнительно прочную датировку. Тем самым приблизительно подтверждается ранее предложенная нами (Д. Л. Коридзе, Э. М. Гогодзе) абсолютная хронология этих горизонтов — начало I тыс., X—IX вв. до н. э. С небольшим изменением (что связано с установлением значительной мощности этого слоя) мы приблизи-

²⁶ Раскопки на Носирском поселении (сел. Третий Носири Цхакаевского р-на) производились в 1967—73 и 1976—77 гг. Носирский холм — основной объект поселения, расположенного у левого (южного) берега р. Техури. Разновременные культурные слои Носирского поселения охватывают территорию протяженностью в 150 м вдоль реки, которой ранее была смыта сев. часть поселения.

Носири

IV СЛОЙ ХОЛМА И НИЖНИЙ СЛОЙ У БЕРЕГА Р. ТЕХУРИ КОНЕЦ XI/X-IX В.В. Д.О.Н.Э.

Носири

III СЛОЙ ХОЛМА XIII-XII/XI В.В. Д.О.Н.Э.

Носири

II СЛОЙ ХОЛМА XVI/XV-XIV В.В. Д.О.Н.Э.

Носири

I СЛОЙ ХОЛМА XVIII - XVII/XVI В.В. Д.О.Н.Э.

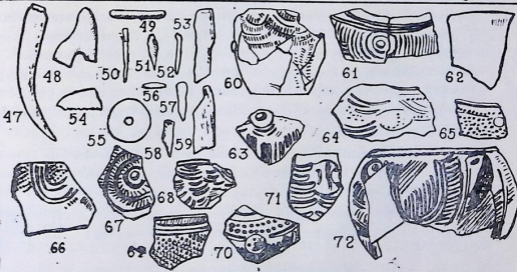

Рис. II

тельно придерживаемся такого же определения. Это будет конец XI—IX вв. до н. э.

IV культурный слой Носирского холма выявлен главным образом на его перифериях. Отдельные поздние предметы, например импортная античная керамика, хотя и встречалась в поверхностном горизонте этого слоя и центральной части холма, но соответствующего культурного отложения здесь не существовало или оно не сохранилось. Лишь на западной окраине холма, в конце траншеи был выявлен такой пласт с сильно пережженными в пожарище остатками, возможно продолжающийся за пределами холма. Нижний слой у берега р. Техури на этом же поселении (см. выше) в общем синхронизируется с IV слоем холма, но можно полагать, что первый из них должен начинаться сравнительно раньше, так как в каннелюрной керамике этого слоя преобладают средние и малые сосуды с узкими каннелюрами за исключением одного случая, а в IV слое холма — большие сосуды (размеров «квеври») с широкими каннелюрами. Есть некоторые основания считать, что первая категория глиняной посуды появилась раньше. Узкоканнелюрный декор кажется развитием желобчатого орнамента, характерного для более ранних типов колхидской керамики. В частности: еще в период III носирского слоя появляются некоторые малые сосуды с узкими вертикальными желобками, очевидно, представляющими исходную форму для каннелюрного декора последующего периода. Наряду с этим видим и редкие образцы широких изломленных каннелюр. Над нижним прибрежным слоем лежал мощный слой с керамикой раннеантичной эпохи.

* *
*

При изучении вопросов сравнительной хронологии культурных слоев Носирского поселения мы главным образом используем керамический материал. Вопросы же этого порядка приобретают большое значение хотя бы потому, что далеко не все памятники и культурные слои могут быть включены в число археологических объектов, абсолютный возраст которых лабораторно изучен радиоуглеродным или другими физическими методами²⁷. Кроме того, по мере выявления разными экспедициями многообразия памятников Колхидской культуры, возникает и разность их интерпретации, а следовательно и разносторонность подхода к проблемам. В частности, это касается сравнительной хронологии.

При сравнительном исследовании памятников мы опираемся на стратиграфию носирских слоев и типологию их материалов ввиду относительной полноты соответствующих данных.

Следует упомянуть о значительной мощности и стратиграфическом членении культурных слоев на отдельных участках Носирского холма,

²⁷ Ранее полученная для образца нижнего слоя Носирского холма такая дата (1400 г. до н. э.) выглядит слишком маловероятной на фоне всех других данных.

что должно указывать на относительную длительность их периодов. Во II—IV слоях отмечены пожарища, следы которых иногда позволяют допустить предположительно какие-то промежутки времени между слоями и прослойками. Особой силы пожарище засвидетельствовано на больших участках II слоя.

Наряду с общей эволюцией, наблюдаемой в керамической продукции, можно заметить и неожиданное появление некоторых ее видов в отдельных слоях. В особенности это касается IV горизонта (т. е. IV слоя и прибрежного нижнего слоя Носири). Поэтому, между III слоем и IV горизонтом возможно следует допустить определенный перерыв (см. ниже).

* *
*

В целом керамика I (нижнего) слоя Носирского холма характеризуется наиболее яркими признаками архаичности форм и техники исполнения. Однако мы здесь можем оговориться и в пользу некоторой условности этой формулировки. По общему своему уровню развития эта керамика далеко отстоит от продукции начальной или ранней ступени всеобщего керамического производства с примитивным и незавершенным исполнением.

Архаичность форм прежде всего выражается в изготовлении преимущественно «полусферических» и «округлых» малых и средних сосудов с загнутым внутрь краем, округло выдутыми стенками (чаши, миски, горшки и горшочки, кружки, несколько вытянутые вверх «кувшины» и пр.) или же баночных с чуть отогнутым краем (рис. II, 60, 72; III, 1-13). С этой группой, большей частью орнаментированной столовой посудой, сопоставляется большая группа простых сосудов, изготовленных вручную. Это кухонная посуда грубой отделки с неровно сглаженной поверхностью сероватого или черноватого (редко коричневатого) обжига (рис. II, 62; III, 18). Архаичность выражается также в наличии у столовой посуды малых и миниатюрных (иногда декоративных) полусферических, коленчатых, подтреугольных, клювовидных и др.) ушек с узким отверстием или проемом (рис. III, 6-10), в исполнении углубленного орнамента, в частых случаях простого. Конические шишки и сосковидные выступы, комбинированные с желобчатым и другим орнаментом придают столовой посуде архаичный облик (рис. III, 1-5).

Однако почти вся керамика I слоя характеризуется хорошим обжигом, плотностью черепка с минеральными примесями в глине. Подавляющее большинство столовой посуды черноглиняная, с лощеной или сглаженной поверхностью и обычно с хорошо заглаженной внутренней поверхностью. Желобчатый орнамент отработан тщательно и ровно. То же самое касается рельефного декора (шишечки и выступы), штампованного и резного орнамента. У полусферических и округлых сосудов край сверху обычно уплощенный, четко формованный, напоминающий детали металлических форм, иногда принимающий вид «рельсового»

Рис. III

венчика. Встречаются большие и малые сосуды и с воронкообразно (кратеровидно) отогнутым прямым широким краем, который с внутренней стороны горла резко выделяется линейным ребром (рис. III, 19-23). Подобная форма горловины проявляет исключительную хронологическую устойчивость и с некоторыми изменениями продолжает суще-

ствовать вплоть до раннеантичной эпохи включительно. Редко, но встречаются сравнительно широкопроемные коленчатые ручки (от кружек) с плоским вертикальным выступом верхней части (рис. III, 10). Эта форма ручек тоже долго продолжает бытовать, до периода III слоя. Видимо, их разновидность представляют ручки, ставшие обычными во II слое и получившие название ручек в форме «птичьей грудки». Также редко видим ручек и ушек с круглым в сечении стволом.

Во II и III слоях холма наблюдается продолжение старых традиций в более или менее измененном виде. Но появляются и новые формы, детали форм и виды орнамента. Следует подчеркнуть и постепенное упрощение техники отделки сосуда, исполнения деталей форм и орнамента сосудов, а иногда и огрубение фактуры черепка в этом общем процессе.

Во II культурном слое в процентном отношении значительно уменьшается количество черноглиняной столовой посуды с желобчатым орнаментом. Последний чаще комбинируется с гребенчатым штампом, в частных случаях выполненным уже в виде мелкого пунктира (рис. II, 20). Загнутый край полусферических сосудов обычно утончается, теряется техника тщательной и «металлической» его формовки. Появляются крупные полусферические бадьи, крупные и средние сосуды с плавно отогнутым венчиком вогнуто-цилиндрическим (редко горизонтально гофрированным) горлом. Часто же венчики утолщены, почти горизонтально выступают наружу и имеют граненую поверхность (рис. II, 35, 39, 43-45; III 24-27). Встречаются как черноглиняные такие сосуды, так и светлого обжига — коричневатые и красновато-розоватые. Крупные сосуды с кратеровидным венчиком во II слое могут быть и коричневатого или сероватого обжига. Во II носирском слое также впервые наблюдали мы пористость черепка.

Исключительное значение для сравнительной датировки приобретают специфические ушки сосудов и легко замечаемая мобильность в их развитии. По керамике культурных слоев Носирского поселения можно проследить всю градацию этой специфики.

Во II слое Носирского холма уже редки миниатюрные «полусферические», малые коленчатые, сосковидные и прочие ушки, но прочно входят в применение фасетированные с двух сторон (с обеих сторон отверстия) и, более крупные и массивные, уплощенные сверху ушки (рис. II, 46; III 29-30). Уже в периоде II слоя (возможно в конце) на этих ручках намечаются парные выступы и создается седловидная вогнутость у соединения ствола с перемычкой в верхней части ручки, вероятно возникшие в целях упирания большого пальца (рис. III, 31). А в III слое мы уже видим отчетливо выраженные рожки с заостренными или плоско-усеченными концами на ручках, получивших название «зооморфных» (рис. II, 14, III, 42, 48-49), развитие которых продолжается в IV горизонте Носири (рис. II, 6, 9, 11). В III слое упомянутые виды ручек сосуществуют. Гранение ствола ручек, зародившееся еще в периоде II слоя, стало почти всеобщим для «зооморфных» ручек или ручек с

катушечными концами в канnelированной керамике периода IV горизонта, в котором чаще встречаемся и с гравировкой ствола ручек (обычно елочный орнамент). Общей характерной чертой всех этих ручек является наличие перемычки, соединяющей ствол ручки со стенкой сосуда. С этой особенностью некоторые варианты ручек доживают до раннеантичной эпохи, но в последней помимо своеобразных «зооморфных», обычно распространены небольшие дугообразные массивные, округлые снаружи или ленточные ушки, вверху которых наклеплен узкий валик, ющаяся в период IV горизонта.

В III слое полусферические сосуды представляют редкость. Частыми становятся округлые венчики, в частности, появились толстые круглые венчики с поперечной гофрировкой. Пережиточно сохраняется традиция гранения венчика, реже и в более измененном виде встреча-

Широкие кратеровидные венчики из III слоя в отличие от более ранних образцов в большинстве случаев имеют плавный перегиб у горла и с наружной и с внутренней сторон сосуда, а в IV горизонте этот последний признак является единственным для подобных сосудов. Примечательно, что в III слое Носири, реже и во II слое (а также в соответствующих слоях других, раскапываемых нами памятников) нередко обнаруживалась чернолощенная или без лощения керамика (фрагменты крупных сосудов) с т. н. розовой подкладкой, что очень характерно для среднебронзовой керамики, т. н. Триалетской культуры Восточной Грузии (прибл. до середины II тыс. до н. э.). В керамике III слоя замечаются малочисленные сосуды со следами гончарного круга. Большой частью это касается новых форм сосудов небольших размеров. Но есть и сосуды традиционных форм. В IV же слое сосуды, изготовленные на гончарном круге, встречаются чаще.

В украшении керамики II слоя стали обычными однорядные круглые ямочки, горизонтально расположенные в области плечика сосуда. Иногда отдельные такие углубления включены в какой-либо другой орнамент (рис. III, 28). Подобные элементы фигурируют и в керамическом орнаменте III слоя (табл. III, 39, 43), значительно реже прослеживаются в керамике IV горизонта.

Ведущими видами орнамента III слоя являются: желобчатые фестоны, обычно заполненные гравированными штрихами, вдавленным или штампованным гребенчатым пунктиром, часто образующими елочный узор (рис. III, 35, 39-44). Из этих же элементов составлены пояски, спускающиеся полосы, шевроны и т. д. Виден и паркетный орнамент.

Несмотря на многие изменения внешних качеств в керамике первых трех слоев Носирского холма мы наблюдаем сохранение общего стилистического облика всей керамики. Больше изменений, происшедших в керамическом производстве, замечается в IV горизонте Носири (рис. III, 1-12). Утрачиваются округлые («полусферические») формы сосудов и характерное для них желобчатое украшение и т. д., хотя другие формы и детали продолжают существовать в несколько измененном виде. Гла-

вным приемом украшения сосуда становится каннелирование поверхности (рис. II, 2, 7-8). В упрощенном и огрубевшем виде сохраняются некоторые элементы гравированного орнамента (гребенчатый штамп, елочные и другие штрихи, ямочки, вдавлины и т. д.). Но они сравнительно редки за исключением «гусеничного» гребенчатого штампа. Все эти элементы доживают до ранних периодов античной эпохи.

Все эти перемены могут служить основанием для допущения определенного предположительного хронологического разрыва между III культурным слоем и IV горизонтом Носирского поселения или же каких-то изменений в этническом составе населения.

Сосуды с кратеровидным краем характерны для колхидской керамики еще с нижних слоев поселений типа жилых холмов. Поэтому мы наверное вправе видеть на кавказских (т. н. колхидско-кобанских) бронзовых ситулах начала I тыс. до н. э. повторение кратеровидного края колхидских керамических сосудов и тем самым поддержать мнение Б. А. Куфтина, что именно колхидская керамика оказала влияние на формы бронзовых ситул, а не наоборот²⁸. Б. А. Куфтин видит приемственность такого порядка в общей форме сосудов, в каннелировании корпуса и в рогатых ушках.

В периоде IV горизонта наблюдается появление в колхидских памятниках некоторых совершенно инородных керамических форм и элементов (черноглиняные сосуды со сравнительно узкой горловиной, округлые венчики сосудов, горизонтальные желобки или линии на плечике и т. д.) (рис. II, 1, 4, 10, 12). Мы склонны видеть в них особенности керамики восточных районов Грузии и Центрального Закавказья. Отдельные такие элементы, хотя очень редко, замечаются в Колхиде и в более ранних периодах, напр., в III слое Носирского холма. Самое же широкое распространение всяких новых элементов, в Колхиде имело место позднее; в период Мухурчского могильника. Однако, наряду с этим, наблюдаем и устойчивость отдельных местных традиций.

Исследуя группу памятников предантичного и раннеантичного периодов в одной из самых восточных регионов древнеколхидской культуры (Сачхерский р-н), мы приходим к предположительному выводу, что в эту эпоху (возможно и несколько раньше по своему началу) могла произойти культурная экспансия или же миграция определенных масштабов в упомянутую область из более восточных районов (Вост. Грузии²⁹). Исходя из вышеизложенного о новых элементах колхидской керамики, мы можем сделать подобное заключение в отношении внутренних районов Колхиды, но только с оговоркой, что любой вариант экспансии в этих внутренних р-нах слабее, ибо многие восточные элементы не проникают далее к западу.

²⁸ Б. А. Куфтин. Материалы к археологии Колхиды, II, Тбилиси, 1950, с. 123—126.

²⁹ Э. М. Гогодзе, Ц. О. Давлианидзе. Горадзири, Тбилиси, 1981.

Экспедицией исследовались и другие памятники в районах раскопок. Один из них — жилой холм у сел. Геджети с двумя культурными прослойками сравнительно небольшой мощности. Оба эти уровня, по-видимому, соответствуют периоду III слоя Носирского холма.

По настоящее время исследуются большие жилые холмы Кекелури Зуга и Начвис Зуга, расположенные в окрестностях сел. Мухурча, культурные слои которых (со следами пожарниц), по предварительному общему определению, частично соответствуют II и III слоям Носири.

Кекелури Зуга, раскопки которого велись в сев.-зап. секторе холма, дает стратиграфию слоев. Всего здесь можно выделить четыре культурных мощнее. Два нижних пласта залегают глубоко. Они большей стерильной прослойкой или слоем желтоглинистой укладки. Первый из них мощнее. Два нижних пласта залегают глубоко. Они большей частью слабо выделяются друг от друга. Сравнительно малочисленные и менее выразительные (большей частью пережженные) фрагменты керамики из этих уровней у нас фиксированы под одним общим обозначением III-IV культурных слоев. Вся основная масса керамики Кекелури Зуга не выходит из рамок периода II-III слоев Носирского холма.

Приблизительно такую же датировку требуют материалы культурного слоя жилого холма Начвис Зуга. Раскопки, произведенные также в водном, северо-западном секторе этого холма выявили культурный слой, лежащий на искусственном большом глинистом возвышении, достигающем более 3-х м высотой к центру холма. Основание этой глинистой укладки находится на глубине 1,5 м от современной поверхности земли у подошвы холма и опирается на глинисто-каменистый грунт. Это явление само собой говорит о большой древности этого искусственного сооружения. Наибольшей мощности (2-2,5 м) культурный слой достигает в углублениях, представлявших, по-видимому, основание полуземляночных помещений, располагавшихся террасообразно по склонам глинистого возвышения.

На холме Начвис Зуга мы пока не замечаем стратиграфического членения культурного слоя, хотя и мощного. Однако, исходя из типологического анализа керамических материалов, можно предположить наличие здесь местами двух, по меньшей мере, разновременных уровней всего культурного наслоения.

Если учесть многослойность Кекелури Зуга и внушительную мощность культурного пласта Начвис Зуга, то можно будет предположить и значительную длительность их периодов.

Исследование культурных слоев памятников Колхиды было начато советскими учеными еще в 30-х и в начале 40-х годов нашей истории. Это отчасти были разведки и общие обследования, сопровождавшиеся более или менее приблизительными стадияльными и хронологическими определениями памятников³⁰. Кое-где научными экспедициями были предприняты раскопки, оказавшиеся эпизодическими, но выявившие определенные данные и осязаемый вещественный материал³¹. Позднее вся доступная часть этих данных была систематизирована, обобщена и хронологически соответственно интерпретирована Б. А. Куфтиным³².

Уже к началу широкого развертывания стационарных археологических исследований в Колхидской низменности с 60-х годов, было накоплено много сведений о географии памятников эпохи бронзы и раннего железа. Немалая заслуга в этом принадлежит Археологической разведочной экспедиции Института истории им. Н. А. Джавахишвили АН ГССР (с 1966). Результаты работ этой экспедиции включают и предварительные хронологические определения обследованных памятников³³. И них многие даты впоследствии подтвердились³⁴.

Одним из значительных результатов как разведочных, так и стационарных раскопочных работ явилось выявление в памятниках внутренней колхиды отдельных культурных слоев более ранних периодов, как их определяют, энеолита и ранней бронзы (Испани, Саэлиао, Курзу, Диха Гудзуба II и др.)³⁵. Связи этих памятников с последующей эпохой, как и ранних приморских памятников (Абхазия), пока что намечаются слабо, поэтому их сравнительная и абсолютная хронология не совсем ясна.

³⁰ Е. Крупнов. Археол. экспедиции Гос. Ист. музея в Закавказье, СЭ, № 3, Л., 1934, с. 108—109; А. А. Иессен. Сухумская экспедиция ГАИМК, СА, III, 1937, с. 251—252; А. А. Иессен. Проблема изучения археол. памятников Колхидской низменности. Бюллетень Комиссии по изуч. четвертичного периода, № 6—7, 1940, с. 107—109; В. М. Гоголишвили. Проблема изучения древних памятников Колхидской низменности. Бюллетень Комиссии..., № 6—7, 1940, с. 109—110.

³¹ Г. Ниорадзе. Археологические раскопки в Колхидской низменности, Изв. ИЯИМК, X, Тб., 1941, с. 323—343; Н. Хоштариа. Диха Гудзуба, — древнее поселение в Колхидской низменности, Сообщения АН ГССР, V, № 2, Тбилиси, 1944, с. 207—215; Ее же. Древние поселения Колхидской низменности и проблема их исследования. Сообщения АН ГССР, VI, № 6, 1945, с. 466—473.

³² Б. А. Куфтин. Ук. соч., II, с. 161—167.

³³ Г. К. Григолия и др. авторы. Результаты работ Западногрузинской археологической разведочной экспедиции в 1966 году, МАГК, V, 1973, с. 17—37.

³⁴ Т. К. Микеладзе. Археол. исслед-ния в низовьях р. Риони, Тбилиси, 1978. (на груз. яз.); Т. К. Микеладзе, М. В. Барамидзе. О некоторых итогах полевых исследований в Колхидской низменности в зоне новостроек. В сб. Археол. исследования на новостройках Груз. ССР, Тбилиси, 1976, с. 96—100.

³⁵ Т. К. Микеладзе, М. В. Барамидзе. Ук. соч., с. 96—99; А. Инашвили. Материалы из древнего поселения Испани. Полевые археол. исследования в 1972 году (Краткие отчеты), Тбилиси, 1973, с. 112—114 (на груз. яз.).

Благодаря успешному осуществлению широкомасштабных полевых археологических исследований за последние годы, в особенности Колхидской археологической экспедицией Центра археологических исследований Ин-та истории (руководитель Т. К. Микеладзе), выявлены и исследован ряд новых памятников типа поселений Зурга (Гудзуба) и прочих культурных слоев³⁶.

Культурные слои памятников Носири-Мухурча по-разному соответствуют слоям известных аналогичных памятников Колхидской низменности — Диха Гудзубе и Наохваму³⁷.

I (нижний) и II слои Носирского холма (с учетом вышеназванной типологии керамического материала) мы приблизительно и частично синхронизируем со II слоем Диха Гудзубе (начало средней или конец ранней бронзы по Б. А. Куфтин). Допускаем возможность некоторого удвения нижнего рубежа I слоя и омоложения верхнего рубежа II слоя Носири по сравнению с соответствующими рубежами II слоя Диха Гудзубе³⁸. Можно отметить определенное тяготение керамики II слоя Диха Гудзубе к керамике II слоя Носирского холма. Например, в отношении большей части керамики этого слоя Диха Гудзубе замечены: сравнительно худший обжиг, розоватобурые тона черепка и многочисленность бадьевидно-баночных сосудов крупных размеров³⁹. Замечаем присутствие деталей форм и элементов орнамента со сравнительно поздней тенденцией, таких как «двухскатные» и др. ушки, шевронный орнамент и т. д.⁴⁰. Между керамикой II и III слоев Диха Гудзубе не замечается резкой разницы, а в последующем, самом верхнем, IV слое происходят значительные изменения, но продолжают определенными керамическими традициями III слоя и пока еще не появились поздние виды керамики, такие как каннелюрная керамика и др.⁴¹. Поэтому III слой Диха Гудзубе может начинаться внутри периода II слоя Носири, или же с конца его, и частично совпадать с III слоем того же памятника, в периоде которого далее должен продолжаться IV слой Диха Гудзубе, возможно достигающей самого начала IV горизонта Носири.

III и частично II слои Носирского холма очевидно следует приравнять к нижним (I-II) слоям Наохваму, жизнь которого (также по Б. А. Куфтин) начинается с конца среднебронзовой эпохи. В послыном распределении керамики Наохваму по публикации Б. А. Куфтина хотя и можно подозревать некоторую перемешанность, о чем указывал и сам

³⁶ Т. К. Микеладзе. Археологические исследования в низовьях р. Риони; А. К. Инаишвили. Результаты работы Археологической экспедиции Юго-Западной Грузии в 1974 г. Памятники Юго-Западной Грузии, VI, Тб., 1977, с. 75—81, табл. XXXIII—XXXVII.

³⁷ Б. А. Куфтин. Ук. соч., с. 149—257, табл. 45—69, рис. 39—71.

³⁸ Как известно, вся керамика I (нижнего) слоя Диха Гудзубе лишена каких-либо типологических связей с последующей колхидской.

³⁹ Б. А. Куфтин, Ук. соч., с. 249, рис. 68.

⁴⁰ Б. А. Куфтин, Ук. соч., табл. 66,5—7; рис. 68,3,5.

⁴¹ Б. А. Куфтин, Ук. соч., с. 253—256.

автор⁴², но нам придется удовлетвориться общим характером данной группировки.

В I и II слоях Наохваму присутствуют и кружки и другие малые сосуды с богато украшенным желобчатым дуговым и паркетным орнаментом, с ручками в форме «птичьей грудки»; встречаются также фрагменты более крупных сосудов с желобчатым, точечно-гребенчатым и ямочным орнаментом. У большинства сосудов край загнутый или кратеровидно отогнутый. Есть и другие формы ушек, широколенточные «двухскатные» и разные «рогатые» ушки и ручки⁴³. То же самое можно отметить и в отношении одной группы керамических материалов Наохваму, добытой археологической экспедицией под руководством Г. К. Ниорадзе в 1940 г. (коллекция № 17-55 Гос. музея Грузии)⁴⁴. К сожалению материал этот не сопровождается почти никакой документацией. Это фрагменты черных или коричневатых и красноватых сосудов преимущественно средних и крупных размеров с кратеровидно отогнутым или утолщенным граненым венчиком, иногда с коленчатыми ручками и ушками в форме «птичьей грудки» или же уплощенного сверху толстого круглопроеменного фасетированного ушка, рогатые ушки и др. Встречаются крупные бадьи и т. д. Есть комбинированный из желобков, гребенчатых точек и гравировки орнамент, паркетный орнамент, круглые ямочки, конические шишечки, низкие седловидные овальные налпы и т. д. Наблюдаем и характерную для II-III (особенно для II) носирских слоев керамическую фактуру с пористым черепком.

Однако I и II слои Наохваму соответственно могут начинаться несколько позднее II и III слоев Носирского холма, поскольку в них менее обильно выступают наиболее архаичные элементы. Во всяком случае, наличия значительной группы керамики в Наохваму, которая не может быть позднее керамики III слоя Носири, нельзя подвергнуть сомнению. Это подтверждается и характером керамики III (верхнего) слоя Наохваму, который насыщен каннелюрной керамикой типа IV горизонта Носири (широкие каннелюры и др.). Поэтому этот слой должен приблизительно соответствовать IV горизонту Носирского поселения. Мы не можем пока уточнить начало периода каннелюрной керамики в Колхиде. Более или менее резкие перемены в материалах этого периода заметны почти на всех памятниках. Но не везде мог быть хронологический разрыв между соответствующим (с каннелюрной керамикой) и предыдущим слоями, как это мы предполагаем в Носири.

Такое же, примерно, возрастное соотношение, по-видимому, существует между упомянутыми ранними носирскими слоями и трехслойным памятником Зурга, который по материалам двух нижних слоев, как нам кажется, правильно синхронизируется автором раскопок и исследова-

⁴² Б. А. Куфтин, Ук. соч., с. 192, 198.

⁴³ Б. А. Куфтин, Ук. соч., с. 185—237, табл. 46—62, рис. 39—62 (выборочно).

⁴⁴ Инв. №№ 395—428, 948—1034, 1078—1080, 1301, 1306, 1308, 1393—1394.

ния Т. К. Микеладзе с соответствующими слоями Наохваму⁴⁵. Автором же, должно быть, правильно оказано предпочтение оптимальному варианту радиоуглеродных дат, полученных для образца из нижнего культурного слоя Зурга (3470 ± 190), применяемому им и при абсолютной датировке слоев Наохваму⁴⁶. Именно середину II тыс. (1500 г. до н. э.); как удовлетворительную абсолютную дату, дает средний показатель этих вычислений, что вполне согласуется и с датировкой Б. А. Куфтиным археологического образца (каменной булавы) из Нижнего слоя Наохваму (середина II тыс. до н. э.)⁴⁷, и с предполагаемой нами абсолютной датой для начала II слоя Носирского холма (конец первой половины или середина II тыс. до н. э.). В связи с абсолютной датировкой верхних горизонтов Наохваму и соответствующих слоев других памятников, следует сказать, что куфтинская интерпретация бронзовых и др. предметов из находок в Наохваму кажется удовлетворительной. Эти предметы отнесены к эпохе поздней бронзы⁴⁸. Это не должно противоречить изложенному выше.

Однако с хронологической оценкой ранних (I-III) культурных слоев Носири, данной Т. К. Микеладзе, мы не можем быть полностью согласны. Эти слои он целиком относит к первой половине II тысячелетия до н. э., основываясь на чрезвычайно близком сходстве друг с другом керамических материалов всех трех слоев, а также на расхождении их с керамикой последующей ступени⁴⁹. Наряду с ними и II-III слои Диха Гудзубе, нижний слой Намчедури и т. д., согласно предлагаемой автором периодизации помещаются в протоколхском периоде, предшествующем древнеколхскому (эпохи поздней бронзы и раннего железа), к которому отнесены Наохваму, Зурга, прибрежный нижний слой Носири и т. д.⁵⁰.

Для такого удревнения указанных носирских слоев возможно и имелись у автора некоторые основания, поскольку в публикации и интерпретации первых лет раскопок могли быть допущены ошибки. Но следует подчеркнуть и то обстоятельство, что наряду со сходством, можно заметить и значительное различие по керамике между означенными слоями. Позднее же (после III слоя) несмотря на допущение определенного перерыва, мы видим также генетическую связь между отдельными элементами соответствующих групп керамики, исключаящую большой разрыв. В целом эволюция колхидской керамики всех рассматриваемых ранних периодов не подлежит сомнению, что совер-

45 Т. К. Микеладзе. Археологические исследования в низовьях р. Риони, с. 39; Его же. Исследования по истории древнейшего населения Колхиды и Юго-Восточного Причерноморья, Тбилиси, 1974, с. 50—53 (на груз. яз., с русск. рез.).

46 Т. К. Микеладзе. Археологические исследования..., с. 40.

47 Б. А. Куфтин, Ук. соч., с. 230.

48 Б. А. Куфтин. Ук. соч., с. 173—185, табл. 52—54, рис. 42—45, 48.

49 Т. К. Микеладзе. Исследования..., с. 68—71, табл. XVIII.

50 Т. К. Микеладзе. Ук. соч., с. 49—52 сл.

шенно справедливо подчеркивается и Т. К. Микеладзе⁵¹. Подобное явление имеет место также и в других отраслях хозяйства и в быту.

Что касается определенного удревления нижних горизонтов Носири, в особенности I культурного слоя, отличающегося большой архаичностью материалов, то мы в принципе не возражаем против этого. В отношении I слоя мы и допускаем это, но воздерживаемся от определения большинства слоев периодом в более 200 лет (см. хронологическую схему, с. 39, 52).

Как нам кажется, хронологическая интерпретация нижнего слоя прибрежного участка Носирского поселения (слой с каннелюрной керамикой) требует уточнений. Это равным образом касается как ранее предложенной нашей датировки (предантичный и раннесантичный периоды)⁵², так и датировки Т. К. Микеладзе, изложенной в цитируемых трудах. Автор относит соответствующую керамику к древнеколкаскому II периоду от первых веков I тыс. до н. э. до начала среднеколкаского I (по периодизации автора), т. е. ко времени до середины VI в. до н. э.⁵³ Мы, как уже говорили, теперь уже этот слой (вместе с IV в.) датируем X—IX (или концом XI—IX вв.) до н. э. Затем, по нашим данным (Мухурча), ранние виды этой керамики исчезают, а до VI—V вв. до н. э. доживает в основном другая (налепная) техника «каннелирования» (налепными ребристыми полосками). Следовательно, между прибрежным нижним слоем Носирского поселения и залегающим выше раннеантичным слоем (VI—IV вв. до н. э.) тоже существует хронологический разрыв, которому должен соответствовать «предантичный» культурный слой, обследованный нами на зап. окраине сел. Мухурча, в местности «Нацисквилари». Самый же верхний слой прибрежного участка Носирского поселения был перемешан, содержал материалы эллинистического и других периодов.

К сожалению, из-за скудности публикаций, мы не имеем полного представления о таких первостепенных памятниках г. Кобулети, как многослойный жилой холм Намчедури (шесть культурных слоев), раннебронзовое поселение Испани и культовый памятник Пичвиари⁵⁴. Можно предположить, что керамика нижнего — VI слоя Намчедури в общем соответствует материалам I слоя Носири. Что же касается Абадатского Диха-Гудзуба (Гегечкорский р-н), то судя по публикуемым материалам⁵⁵, весь совокупный керамический материал можно было бы отнести к периоду III, а частью и II слоя Носирского холма. Однако такое определение противоречило бы заключению автора раскопок о том, что весь этот материал относится к одному периоду и невозможно выделить какие-либо этапы. Хотя следует заметить, что на памятни-

⁵¹ Т. К. Микеладзе. Ук. соч., с. 68.

⁵² Археологические экспедиции ГМГ, III, 1974, с. 65, 70.

⁵³ Т. К. Микеладзе. Ук. соч., с. 53.

⁵⁴ А. К. Инаишвили. Ук. соч., с. 75—81, табл. XXXIII—XXXVII.

⁵⁵ Г. Г. Пхакадзе. Материалы из Абадатского Диха-Гудзуба, МАГК, VI, 1974, с. 137—144, табл. I—V.

ке автором фиксировано стратиграфически четко разграниченных три культурных слоя, а материалы из них, датированные XV-XIV вв. до н. э., сопоставляются с материалами двух слоев холма Наохваму — нижнего и среднего⁵⁶.

Итак, период начала и расцвета каннелированной керамики Колхиды мы предполагаем непосредственно до начала раннего комплекса Мухурчского могильника (начало VIII или конец IX в. до н. э.), в котором замечается финальное присутствие раннего вида коннелюрной керамики, связывающей памятники этих двух групп.

Менее конкретным будет определение абсолютного возраста I-III культурных слоев Носирского холма. Ввиду значительной мощности и расчлененности слоев допускаем колебание их хронологических рубежей с удревнением нижних (I-II) слоев в соответствии с архаичностью материалов. С учетом вышеотмеченной радиоуглеродной датировки (Зурга) мы можем назвать следующие даты этих слоев (сверху вниз):

III слой — XIII — XII (или XIII — XI) вв.; II слой — XV — XIV (или XVI — XIV) вв. и I слой — XVIII — XVII или XIX — XVII вв. до н. э. Следовательно, эти слои относятся к разным этапам бронзовой эпохи⁵⁷.

Эту хронологию может подтвердить общий характер некоторых находок. Нижние (I-II) слои изобилуют не только керамикой архаичного облика, но также и каменными и костяными орудиями, инструментами и другими предметами (рис. II, 28-32, 47-59). В верхних слоях подобных предметов гораздо меньше или не обнаруживается. В верхнем же (III) слое найдены: плоский топор (рис. II, 24), фрагментированный нож или кинжальчик, маленький резец (рис. II, 25) и сферическая бузина, обломок литейной формочки и литейные сосудики (миниатюрные ковши). Подобный плоский топор (несколько иных пропорций) известен из Цихедзирского клада, датированного позднебронзовой эпохой (Б. А. Куфтин), или XII — XI вв. до н. э. (Д. Л. Коридзе)⁵⁸. Резец напоминает по форме образцы из Урекского клада середины или конца первой половины II тыс. до н. э.⁵⁹ и тем самым подчеркивает тяготение данного слоя к середине этого тысячелетия. Предполагаемая для III слоя дата может быть подкреплена и находкой при раскопках последних лет в сел. Даблагоми Самтредского р-на. Здесь, в нижнем культурном слое холма Насакдревн (раскопки В. А. Толордава), соответствующем III слою Носирского холма, были обнаружены образцы керамики с клиновидным штампованным орнаментом⁶⁰, характерным для керамики Восточной Грузии на сравнительно раннем этапе поздней бронзы (прибл.

⁵⁶ Г. Г. Пхакадзе. Ук. соч., с. 142.

⁵⁷ Археологические экспедиции ГМГ, I—IV.

⁵⁸ Б. А. Куфтин. Ук. соч., II, рис. 43,3; Д. Л. Коридзе. Вопросы взаимоотношений колхидско-кобинской и восточно-грузинской культур, табл. II, 41 (рукопись на груз. яз., ГМГ).

⁵⁹ Д. Л. Коридзе. К истории Колхидской культуры, Тбилиси, 1965, с. 10, табл. I, 9—10.

⁶⁰ Сборн. «Вани», III, Тб., 1977, с. 75—77, 186—187, рис. 57,3,4.

XIII — XII вв. до н. э.). Примечательно, что этот слой в Даблагоме лежал под слоем с канцелюрной керамикой.

Упомянутый выше резец из III слоя, как мы сказали, хотя и проявляет сходство со значительно более ранними образцами (из Урексского клада), но этот факт нам не пригодится для уточненного определения возраста упомянутого слоя без учета других совокупных данных. То же самое можно сказать о бронзовой бусине из того же слоя, напоминающей некоторые более ранние образцы из раннебронзовых курганов Сачхере⁶¹ и Эшерского и Азантского дольменов в Абхазии⁶².

Отдельные ранние керамические элементы из круга Колхидской культуры как, напр., формы сосудов с загнутым внутрь краем, неорнаментированной поверхностью и иногда отдельными шишками из керамики культурного слоя Испани, хотя и проявляют определенное общее сходство с ведущими группами керамики нижних слоев жилых холмов, но без конкретных связей. Достаточно близкую аналогию одного из редких орнаментальных видов нашей керамики (многорядного лунчатого углубленного орнамента) могут представлять образцы из III, раннебронзового слоя Мачарского поселения в Абхазии (Гудаутский р-н)⁶³. Однако они изолированы от рассматриваемого нами керамического пласта ввиду отсутствия в среде совершенно иного типологического ассортимента.

Именно отсутствие сравнительно-типологического комплексного состава материалов принуждает воздержаться от конкретных хронологических сопоставлений даже тогда, когда намечается близкий параллелизм по отдельным элементам между керамикой колхидских и территориально более отдаленных памятников. Например, как ушки в виде «птичьей грудки» в керамике некоторых более восточных памятников конца ранней и начала средней бронзы (Корети⁶⁴, Ховле⁶⁵, Григолет⁶⁶, Илто⁶⁷ и др.). В ту же эпоху или еще ранее замечается распространение подобных вариантов в Южной Европе и в некоторых Эгейских областях. Можно отметить также раннее появление в разных регионах Европы (как и в Колхиде) керамики, украшенной комбинированным декором из конических шишек и выступов, желобков и т. д.⁶⁸

⁶¹ О. М. Джапаридзе. К истории грузинских племен на ранней стадии медно-бронзовой культуры, Тбилиси, с. 139, табл. XX, 15 (на груз. яз. с русск. и англ. рез.).

⁶² О. М. Джапаридзе. Дольменная культура в Грузии. Труды ТГУ, № 7, 1959, с. 91—92, рис. 7 (на груз. яз. с русск. рез.).

⁶³ В. В. Бжания. Мачарское поселение эпохи Энеолита и бронзы в Абхазии. СА, № 1, 1966, с. 122—123, рис. 5,3—5.

⁶⁴ О. М. Джапаридзе. К истории грузинских племен..., с. 138, рис. 29.

⁶⁵ Хранится в Гос. музее Грузии (экспозиция).

⁶⁶ Э. М. Гогоадзе. Периодизация и генезис курганной культуры Триалети. Тб., 1972, с. 39—44, 90, табл. 30,1—3 (на груз. яз. с русск. рез.).

⁶⁷ Ш. Ш. Дедабришвили. Памятники эпохи ранней и средней бронзы. Труды Кахетской археологической экспедиции, I, Тб., 1969, с. 57—58, рис. 13,3,4.

⁶⁸ Б. А. Куфтин, Ук. соч., с. 237, сл. рис. 55—59, 61, 63.

Мы коснулись некоторых отдельных вопросов хронологии памятников Носири-Мухурча и отчасти других, отнюдь не претендуя на исчерпывающий анализ данных или решение какой-либо проблемы. Новые раскопки и исследования, публикации материалов, вероятно, помогут уяснению таких немаловажных вопросов, как хронологические интервалы между стратифицированными культурными слоями или же частичное совпадение различных памятников и слоев, соответствие между сравнительными и абсолютными датировками, увязка культурных пластов с металлической индустрией древней Колхиды и т. д.

М. Т. БЕРИАШВИЛИ

К ВОПРОСУ О САКРАЛЬНОМ ПРАВЕ

(на примере древних государств — хеттского, греческого)

В настоящее время довольно широко изучено гражданское право древних обществ, в том числе и хеттского общества, что в основном исследовано по правовым кодексам и документам юридического характера. Но однако имеются тексты, которые помимо других содержат также сведения о формах преступления и наказания, хотя последние и не включены ни в свод законов, ни в текстах юридического характера — и не вошли бы в него, так как это право божье и оно могло быть сформулировано в какое-то определенное, конкретное время, подобно гражданскому праву — они возникают вместе с обществом, как его религия, составной частью которой являются. Именно поэтому не было у них специального оформленного вида, как в гражданском кодексе, так как оно самостоятельное, всегда существующее для всех обязательное (поскольку внутреннее) и поэтому и разбросано в различных документах в виде письменных источников.

Какие преступления они отражали и какое наказание было для них предусмотрено? В инструкции дворцового персонала, в обращении царя к обслуживающему персоналу, сказано, что: «(14) когда, в некий день, гнев царя возьмет над ним верх (15), я вызову вас всех, слуги кухни и (16) предам реке. Кто окажется чистым (17), тот будет слугой царя, но тот, кто окажется нечистым (18) я, царь, его не пожелаю больше (оставить), (19), со своей женой и детьми он будет предан смерти»¹. Ясно, что персонал обслуживающий кухню готовил еду для царской трапезы, некоторые из слуг непосредственно обслуживали царя в это время. Трапеза была одним из основных моментов культового служения. В древнем обществе, трапеза не только царя, но и каждой семьи совершалась в присутствии бога, покровительствующего семьей² и, даже, впоследствии, когда культ предков был заменен другой религией, предаваться трапезе надо было святой службой и в присутствии божеств.

¹ КИВ XIII 3.

² Тот факт, что «боги царя» непосредственно следили за трапезой и связанными с нею предварительными работами, удостоверяется в начале «инструкции», в которой сказано, что: «7. Тот, кто совершит зло, желанию царя 8. Кто воспротивится, и вы скажете так: 9. Царь нас не видит. 10. Но те, боги царя, тебя увидят раньше».

Именно трапеза является одним из моментов непосредственного или опосредствованного взаимоотношения с божеством в культовом служении.

Персонал, обслуживающий как дворцовую кухню так и храм, состоял только из мужчин. Идея, легшая в основу того положения, что персонал, обслуживающий кухню, состоял только из мужчин, возник, видимо, из древнейших представлений, когда каждая семья имела своих культовых богов и культовое служение переходило по наследству от отца к сыну. Допустить женщину к этому чистому служению нельзя было, так как после замужества женщина становилась не только членом другой семьи (мужа), но и членом другого культа и, постольку, она не могла продолжать нести культовое служение отцовской семьи. Продолжение же культового служения было необходимым условием для того, чтобы боги семьи, со своей стороны, охраняли бы вечность той или иной семьи³.

То обстоятельство, что в состав этого обслуживающего персонала женщина не допускалась, еще раз удостоверяет, что это культовое служение было очень чистым. Более того, женщина и ребенок не могли пересечь врата храма, а обслуживающее лицо, принадлежало ли оно «низшему» или «высшему» рангу, не имело права накануне культового служения провести ночь с женой.

То, что касается слуг царской кухни, распространяется полностью на персонал, обслуживающий храм, и не только на кухню, но и на весь обслуживающий персонал, так как храм целиком является культовым, чистым местом, а дворцовая кухня — одно из чистых его мест, откуда, посредством трапезы, осуществляется непосредственная связь с божествами.

Конкретное преступление персонала обслуживающего храм, состояло из более разнообразных форм, так как сам храм является земным местом пребывания божеств и связь с ними распространяется на всю его территорию, в отличие от дворцовой кухни, которая была одним из мест для непосредственных взаимоотношений божеств во дворце, хотя все эти преступления объединяло нарушение сакральной чистоты.

В 10-м параграфе «инструкции» храмового персонала читаем: «Тот, кто является слугой храма, будь он высокого или низкого ранга, имеет право пересечь врата храма». Из 11-го параграфа того-же текста, видно, что слугой храма должен был быть непременно хетт. Тот, кто не был хеттом, не смог бы пересечь врата храма, но если бы пересек, и подошел к божеству, божество предало бы его смерти⁴, так как этот человек приобщенный к другой религии, был членом и другого общества и, как мы видели, этим своим поступком, наступал на основы данного общества, с целью их разрушения. Наказывается также тот хетт,

³ Фюстель де Куланж, Гражданская община древнего мира, СПб., 1906.

⁴ Edgar H. Sturtevant, George Bechtel, A Hittite chrestomathy, Philadelphia, 1935, стр. 156—158.

который допустил человека чужого племени осквернить чистоту, так как в данном случае, он является его союзником.

Виновный в нарушении этой сакральной чистоты наказывался всей строгостью — предавался смерти. Более того, предавался смерти не только непосредственный виновник, но и члены его семьи: жена (DAM — ŠU) и дети (DUMU meš ŠU). В то же время, как явствует из «инструкции» храмового персонала, предавались смерти также братья (ŠIŠ—ŠU), сестры (NIN—ŠU), родственники (LÛ kainaš виновного и представители его рода (MAŠ—ŠU)⁵.

«Нечистота» считалась таким тяжелым преступлением, что, кроме виновного, все его родство, жизнь нескольких человек приносилась ей в жертву, для схожих преступлений в хеттских законах наказания введено не было⁶, так как строгость в отношении каждого наказания зависела от того, насколько опасно преступление для данной эпохи настолько наказание и принимало такую суровую форму⁷.

Каким же большим преступлением было нарушение этой сакральной чистоты, из-за которой происходило нечто такое, что для общества было таким опасным.

Прежде чем мы перейдем непосредственно к выяснению этого вопроса, позволим себе небольшое отступление.

Теоретической основой древних религий является их мифология, а ритуал, в особенности в хеттском мире, находится с мифом в непосредственной связи, нередки случаи, когда ритуал является его непосредственной материализацией, и поэтому он непосредственно связан с теоретической (т. е. главной) основой религии. Ритуал является также составной частью любой религии и поэтому, нарушение ритуала влечет за собой нарушение самой религии, идеологии. И если что-то теряется в религии, точнее в идеологии религии, тогда она не сможет уже быть вечной, божественной (божество всегда существует во времени и пространстве).

Нарушить закон богов невозможно, так как он установлен не подобно гражданскому, который может измениться в зависимости от условий; он самостоятелен, его никто не устанавливал и именно это удостоверяют слова Антигоны, когда она говорит, что: «... посмеет человек нарушить закон богов, не писанный, но прочный. Ведь не вчера был создан

⁵ Там же, стр. 158.

⁶ Предание смерти членов семьи, родственников и представителей рода и их слуг равнялось уничтожению основной экономической ячейки хеттов, так называемых «домов». Уничтожался один из основных источников экономической мощи древнего общества — рабочая сила, и это происходило тогда, когда, с целью усиления экономики страны, хеттские цари привозили уйму депортированных из соседних стран, которых располагали «домами». Указанное обстоятельство станет ясным, если мы выясним, в чем заключалось преступление.

⁷ Гегель, Философия права, подраздел — отправление правосудия, М., 1934, стр. 229—248.

тот закон — когда явился он никто не знает»⁸. Постольку, поскольку эти законы направлены не на исправление человека, как впоследствии церковные законы (напр., христианские), мы можем, во-первых, рассуждать об уровне развития религии (насколько она охватывает этические нормы), и во-вторых, религиозные (божественные) в этом обществе законы равноценны государственным (возможно также гражданским) законам⁹.

То, что это действительно так, видно из того, как незамедлительно реагирует государство на то, чтобы изжить прецеденты нарушения этой сакральной чистоты, так как, если не будет охраняться закон бога и нарушение повторится, общество «заболеет» оно встанет на гибельный путь, а так как, общество составляет государство, та же судьба ожидает и его. Исходя отсюда, мы можем сказать, что основа древнего государства (общества) и религия тождественны¹⁰.

Непосредственной главой проведения государством таких мер является царь (когда осквернение чистоты касается его). Это видно из обращения персонала дворцовой кухни, когда царь лично проверяет «благочестие» персонала¹¹. Участие царя удостоверяется при наказании некоего водовоза Цулия¹².

В нашем конкретном случае царь потому был заинтересован в изживании этих прецедентов, что как мы указали, персонал дворцовой кухни обслуживал его в целях совершения трапезы и во время трапезы, а поскольку трапеза — чистое служение и совершается в присутствии богов (является одним из средств контакта с ними), постольку нарушение чистоты вызвало бы потерю защиты, благосклонности богов. А потеря благосклонности покровительствующего бога означала для семьи потерю мощи семьи, обречение ее на гибель. В рассмотренном нами случае мы полагаем, что имеем дело именно с посягательством на мощь царя и его семьи. А царь (и его семья) является основой древнего общества и постольку, ослабление мощи царя вызвало бы соответственно ослабление общества и, конечно, государства, так как в царе олицетворена (в этом случае, в хетском обществе) страна (т. е. государство). Исходя из этого, нанесение удара царской семье, посредством нарушения культовой чистоты, значит ополчиться против государства; это, как мы видели, равноценно тому, чтобы ополчиться против религии. Таким образом, мы получаем треугольник — религия — царь — государство, каждый член этого треугольника настолько взаимообусловлен и взаимосвязан, что посягательство на мощь кого-либо из них, сомнение в истинности кого-либо из них, непременно вызывает одинаковую реакцию в двух других членах, так как государство олице-

⁸ Софокл, Трагедии пер. с древнегреч. С. В. Шервинского, М., 1958, стр. 163. Так же см. Гегель, опус. цит., стр. 198.

⁹ Об этом см. Гегель, Философия религии, т. -I, стр. 392.

¹⁰ Там же, подраздел — Отношение религии к государству, стр. 400—409, так же стр. 283.

¹¹ КИВ, XIII 3.

¹² Там же, строка 24—35.

творено в царе, а основа государства и религия, как было сказано, тождественны.

Нельзя оставить это преступление безнаказанным, так как, если гражданские законы сами по себе не проводятся и их проведение зависит от самих людей, в отличие от них, божественные законы не зависят от людей, так как они самостоятельны. Поэтому человек здесь только промежуточное (точнее, конечное) звено и лишь формально выполняет закон. Оставить это преступление безнаказанным уже само по себе будет преступлением, так как религия сама требует наказания «кто будет идти против желания богов, кто воспротивится желанию богов, тот должен быть наказан»¹³ реагирование здесь является автоматическим, исходя из природы самой религии.

Как видим, для такого преступления в хеттских законах наказания не предусмотрено. В хеттском законодательстве формы наказания не столь суровые, более того хеттские законы так «мягкосердечны», что широко распространено мнение об их гуманности. Чем это вызвано? Почему получилось так, что нет строгого реагирования на перечисленные в хеттских законах преступления? Здесь может возникнуть и второй вопрос: не были ли они менее опасными для общества, чем рассмотренное нами преступление. То, что это действительно так, показать не трудно. Так как характер народа такой, каким он себе представляет существо человека, а это представление о себе соответствует его представлению о божестве (это же определяет также его представление о свободе). Божество дано в религии. В древних обществах этический уровень человека определяется его религией, а общему этическому уровню соответствует государственный строй, выражением которого являются государственные законы¹⁴. То, что там это действительно воспринималось так, видно из религиозных воззрений народов древней Передней Азии (хеттов, жителей Междуречья). Вспомним, хотя бы, один миф Междуречья о том, как Инана крадет «МЭ» у «ЭА»¹⁵. Мы читаем также в одном хеттском тексте, что разум богов подобен разуму людей, он также гневается, как обычный человек, у которого украдут ценные вещи. Он сам уничтожает вместе с семьями того, кто противостоит его желанию¹⁶. Таких примеров множество. Таким образом, виды преступления, внесенные в законы, будет ли это воровство или убийство (в особенности — воровство) не так опасны для общества, не вызывает разложения основ общества и постольку, носят формальный характер — в основном, вид экономического возмещения; отсюда и исходит именно широко распространенный взгляд о «гуманности» хеттских законов.

Как мы отметили в самом же начале, нарушение сакральной

¹³ Edgar H. Sturtevant, George Bechtel. наз. труд. стр. 152.

¹⁴ Гегель, *Философия истории*, М., 1935, стр. 38—48—51. См. того же философия религии, т. I, М., 1975. Введение в философию религии, (полностью), стр. 205—271, в особенности стр. 253, 259—267.

¹⁵ З. Кикнадзе, *Мифология Междуречья*. Тб., 1979, стр. 170 (на груз. яз.).

¹⁶ Edgar H. Sturtevant. George Bechtel, *опус. цит.* стр. 148.

чистоты персоналом дворцовой кухни каралось, кроме наказания смертью, еще двумя формами наказания: изгнанием (эксория) и отдачей в рабство.

Эти две формы наказания касались ремесленников (кожевников), которые принимали участие в изготовлении колесниц для царей¹⁷. Колесница, кроме практической необходимости, была обязательным атрибутом для царя и божеств во время совершения различных ритуалов. Изгнание человека из страны как будто должно было быть более мягким наказанием; но изгнанный человек терял все для себя самое дорогое — семью, родственников, усадьбу, он уходил как от покровительствующего ему бога, так и от богов своей страны, от благосклонности и желания которых зависела его судьба. Чтобы заручиться благосклонностью богов, надо было совершать культовое служение, а этой возможности в чужой стране у него не было. Боги чужого племени не только не приняли бы его, а были бы даже враждебно «настроены» по отношению к нему, так как, нами уже было указано, вхождение человека чужого племени в храм другого племени вызывало гнев богов и осмеливающийся наказывался смертью. Таким образом, изгнанный оставался без роду, без племени, возвратиться обратно он не мог, а если бы он это сделал, то и он, и тот, кто приютил его, строго наказывались¹⁸.

Как видим, положение изгнанного человека было не многим лучше положения человека, преданного смерти.

Фактически, рабство означало вырвать человека из общества, удалить от него, изгнать из идеологии общества — религии. Раб вне религии, у него нет собственного очага, он утратил право принимать участие в культовом служении*.

Как известно, римские юристы изгнание считали самым тяжелым наказанием. Именно изгнанию был подвергнут Анаксагор, как хулитель бога.

Когда Сократа обвинили в посягательстве на религию, ему угрожал в виде наказания смерть или изгнание. Сократ предпочел смерть, чем оставить родные ему Афины. В данном случае, для нас не важно, насколько правильным было обвинение в отношении Сократа; главное то, что ему тоже было предъявлено обвинение в посягательстве на религию, что могло вызвать разложение молодого поколения, части общества, и было так опасно для города. Он спрашивает своего обвинителя

¹⁷ В тексте сказано, что они должны взять кожу, предназначенную для изготовления колесницы царя только из дворцовой кухни, а если возьмут другую, то именно из-за этого будут наказаны. Это место еще раз подчеркивает сакральность дворцовой кухни и поэтому имеющаяся там кожа чистая, а другая — нечистая. Если «виновные» признавались в этом сами, их ожидало рабство или эксория, а если нет, тогда и их предавали смерти.

¹⁸ КИВ, XIII.

* Когда служители царской кухни нарушали чистоту при выполнении своих работ, то когда боги, следившие за ними в это время, превращали их в козу или гадгар-у (КИВ, XIII, 3, строка 7-13), а это символически означало вычисление из религии, практически-же человек оставался без социального статуса (вне общества).

Мелета: «Все-таки ты нам скажи Мелет, каким образом, по-твоему, порчу я молодежь? Очевидно, судя по доносу, который ты на меня подал, потому, что я учу не признавать богов, которых признает город, и признавать другие, новые божества? Не это ли ты хотел сказать говоря, что я порчу своим учением?»¹⁹.

Действительно, в этом обществе «сомневаться в господствующей религии значило сомневаться в господствующем строе всего общества; и защита города-государства никогда не была бы эффективной, если бы она довольствовалась, говоря современным языком, политическим уровнем»²⁰. (Так, как это было пояснено на хеттском примере), т. е. говоря словами Цицерона: «Город защищен более религией, чем самими стенами»²¹. Здесь так же как и в хеттском обществе государство и его религия были совершенно отождествлены. «Здесь разговор идет не о церкви, подчиненной государству, слово «церковь» вообще не существовало и ничего такого, отделенного от государства, не имело места. Праздники, посвященные поклонению богов представляли государственные мероприятия и участие в них каждый человек воспринимал как свою обычную гражданскую обязанность»²².

Как было сказано, Сократ был приговорен к смерти, потому, что его обвинили в посягательстве на религию, что являлось основой греческого мира городов-государств (в данном случае, Афин). Как видим, и здесь, так же как и в хеттском царстве, религия и государство взаимобусловлены, взаимно определены, но имеется одно обстоятельство, которое принципиально отличает в этих двух (хронологически отдаленных) государствах случившиеся прецеденты.

И действительно, Сократ посягает на религию тем, что вводит новые божества (или бога — этот вопрос в настоящее время выходит за рамки нашего труда), т. е. он меняет теоретическую основу религии, он ополчается на идеологию религии, а в хеттском мире посягательство на религию происходит посредством нарушением ритуала, т. е. посредством материализации теории. То новое, что происходит во времена Сократа, это то, что к вере — основному проявлению религии в человеке — добавляется мышление. Здесь впервые мышление выделилось из содержания религии, здесь впервые уже заметно, что религия в какой-то степени все же независима, отделена от государства она уже является предметом защиты государства*.

¹⁹ Платон, Апология Сократа, соч. в трех томах, т. I, М., 1968, стр. 94.

²⁰ Уильям Гатри, Греческие философы, Тб., 1983, стр. 98 (на груз. яз.).

²¹ Марк Тулий Цицерон, О природе богов, ВДИ. 2, 1983, стр. 199.

²² Уильям Гатри, опус. цит., стр. 97.

* Об этом свидетельствуют слова Демокрита, «Хорошо направленное государство — мощная опора. Оно охватывает все и существуя сам, дает существование всему. С его гибелью, погибает все». — Демокрит, Эпикур. Письма. Фрагменты, Тбилиси, 1959, стр. 166 (на груз. яз.).

Правда, у Сократа замечается это деление, но сам он еще раз объединяет вместе государство и религию, еще раз, и, вероятно, в истории это один из последних случаев, когда религия и государство одно и то же. На просьбу Критона бежать из тюрьмы, Сократ, словами афинских законов, отвечает: «Если же ты уйдешь из тюрьмы, так позорно воздав обидой за обиду и злом за зло, преступив заключенные с нами соглашения и договоры и причинив зло еще раз тем, кому всего менее следовало его причинять, — самому себе, друзьям, Отечеству и нам, — то мы разгневаемся на тебя при твоей жизни, да и там наши братья, законы Аида, неблагоприятно примут тебя, зная, что ты и нас пытаешься погубить, насколько это от тебя зависело. Не дай Критону убедить тебя совершить то, что он советует, слушайся лучше нас»²³.

Здесь, слабо, но все же чувствуется, что религиозные законы (религия), вместе с гражданскими законами, основа государства, так как если Сократ нарушил бы закон, что, в данном случае, подразумевало его бегство из тюрьмы, то он бы этим способствовал их гибели, а тогда, как мы увидели, религиозные законы (законы Аида) неблагоприятно приняли бы Сократа в потустороннем мире, так как они были названы братьями гражданских законов.

Таким образом, еще раз подчеркнута их однородное происхождение.

Когда посягательство на религию (нарушением ли сакральной чистоты или другими деяниями) было частным случаем, непосредственно не касалось государства, происходило в какой-либо конкретной семье, реакция государства была не столь сильной. Но, так как семья — это маленькая ячейка государства, его составная часть, ослабление религиозных уз в семье повлекло бы за собой ее падение. А это само собой оказало бы влияние на государство. Поэтому, оставлять такие прецеденты без внимания было невозможно. Надо было исцелиться от этой «болезни», дабы и другие клетки государства не «заболели». Для этого надо было совершить ритуал очищения, с которым нас знакомит хеттский текст Тунавского ритуала²⁴. Почти такое же положение видим мы

²³ Платон, Критон, соч. в трех томах, т. I, М., 1968, стр. 130.

²⁴ The Hittite ritual of Tunavi, Interpreted by Albrecht Goetze, New Haven 1938, стр. 4 и последующие: «1. Таковы (слова) Тунави, старой женщины, что если человек, 2. мужчина или женщина /находится/ в нечистоте, 3. Или (если) женщина убивает своих детей, или /если/ ее 5. Дети мертворожденные, или /если/мужчина или женщина 6. Находятся в нечистой половой связи 7. /Если такая личность испытывает /чувствует/ не чистоту, тогда такая 8. Личность, женщина или мужчина совершает ритуал очищения 9. Каковой (они называют его ритуалом реки) 10. И именно это есть только один ритуал.

в Греции. У Гесиода мы читаем, что если не будет сохраняться божественная чистота, бог не будет больше выполнять желания людей (не будет слушать мольбу человека)²⁵. В данном случае, совершение ритуала очищения, так как это делалось в хеттском царстве, здесь уже не обязательно; как мы указали, в греческом мире на передний план выдвигаются другие принципы, и постольку, нарушение ритуала не представлялось столь опасным²⁶.

Выше, мы сравнили человека, осквернившего религию с «больным», и это не было случайным, так как отступить от богов значит установить союз со злым духом-демоном, переход в лагерь, противостоящий богам. «Больной» человек в хеттском древневосточном мире считался ведь одержимым демоном, болезни посылал злой дух. Испытание водой, рекой должно было установить преступление человека (нарушил — ли он чистоту). Река же имела свое, олицетворяющее ее, божество, т. е. божество принимало непосредственное участие в этой процедуре. Вода очиститель от злого духа²⁷. В воде Нингизиды²⁸ излечивает больных, в воде же очищается человек, когда он становится нечистым, в воде же его испытывают, когда он непосредственно дает божественную чистоту; во-

²⁵ Гесиод, перевод Г. Властова, СПб., 1885, стр. 137.

²⁶ Т. Очиаури, Мифологические предания в горных районах Восточной Грузии, Тб., 1967, стр. 195 (на груз. яз.): В одной хевсурской легенде сказано о роде Мирианаули «святыня» разгневалась на род Мирианаули, так как их «свиньи вырыли» святыню. Разгневанная святыня переменяла место, а род Мирианаули весь вымер... действительно «дочь дочери осталась, остальные родственники все вымерли». Причиной гнева святыни должно быть осквернение ее чистоты, поэтому она, вместе с близкими родственниками, уничтожила и продолжателей рода. Это сказание представляет для нас двоякий интерес. Во-первых, оно удостоверяет в горных районах Грузии наличие прецедента, схожего с прецедентом, рассмотренным нами, и во-вторых, показывает нам, как реагирует на него общество, которое еще не создавало государства. Здесь, мы на этом вопросе больше останавливаться не будем и теоретического обсуждения больше не продолжим, так как сходные прецеденты подлежат изучению. Хевсуретия — христианская община, и это важный фактор для того, чтобы сделать теоретические выводы. Он требует более глубокого изучения вопроса.

²⁷ Этот момент интересен и в связи с Вавилоном. Согласно 2-му параграфу законов Хаммурапи, к испытанию ордалией прибегали тогда, когда человек человека обвинял в колдовстве: виновный должен был войти в реку, и если река «овладевала» им, обвинитель брал себе имущество обвиняемого. но если он оказывался невиновным, тогда он овладевал имуществом обвинителя (так как колдун приобщен к нечистым силам, демонам — противникам божественных сил, а человек, начавший колдовать, естественно, становится вне религии, противником богов).

²⁸ E. Douglas von Buren, The god Ningizida, IRAQ, vol, I, P. I. 1934, стр. 70.

да должна очистить его от обвинения, и вода же должна оторвать его от общества, если он виновен, чтобы другой не смог «заболеть» (очищение от злой «болезни» — демонических сил — обязательное)²⁹

---

²⁹ Е. Кленгель-Брандт, Путешествие в древний Вавилон. М., 1979, стр. 191—192.

В Вавилоне, например, для того, чтобы защитить царский дворец от злых духов и демонических сил, чтобы сохранить во дворце культовую чистоту, жрецы совершали специальный ритуал. Даже в том случае, если эта чистота мимолетно нарушалась, во время какого-либо действия царя, в частности, от его прикосновения к нечистому человеку (даже от взгляда на женскую прислугу, у которой были немытые руки, необходимо было срочное и продолжительное очищение, как дворца, так и прилегающей к нему части города.

თ. კუთლია

თბილისური სპილენძის ფულის ერთი ტიპის
დათარიღებისათვის

ირანში სეფიანთა დინასტიის (1502—1736 წწ.) დამკვიდრებას მოჰყვა ცვლილებები სამონეტო საქმეში. XVI საუკუნის ბოლოს შაჰ აბას I ჩაატარა სამონეტო რეფორმა. დამყარდა ახალი ფულადი სისტემა, რომელსაც საფუძვლად დაედო ვერცხლის მონეტა— აბაზი, წონით 7,8 გ. ვერცხლის მონეტის გარდა ირანში ხანგამოშვებით ოქროსაც ჭრიდნენ, სპილენძის ფული კი რეგულარულად იჭრებოდა.

სეფიანთა მიერ ირანში შემოღებული ფულადი სისტემა სავალდებულო გახდა იმ ქვეყნებისათვისაც, რომლებიც ირანის პოლიტიკური გავლენის ქვეშ იმყოფებოდნენ. ასეთი მდგომარეობა იყო ქართლის სამეფოშიც.

XVII—XVIII საუკუნეებში ქართლის სამეფოში მოქმედებდა ერთადერთი ზარაფხანა, რომელიც თბილისში მდებარეობდა¹. თბილისის ზარაფხანა ვერცხლის მონეტასთან ერთად ჭრიდა სპილენძის ფულსაც.

თბილისური სპილენძის მონეტის ერთ მხარეზე მოცემულია სხვადასხვა გამოსახულებანი. წარმოდგენილია უმეტესად რეალური და ფანტასტიური ცხოველები და მათი კომბინაციები (ლომი, ირემი, ცხენი, ფარშევანგი, თევზი, ურჩხული, ხარი, რომელიც ვეშაპს თელავს, ირემზე მონადირე ლომი), აგრეთვე ლომის გამოსახულება მზესთან ერთად, მზე, სამანძიანი ხომალდი. ამ გამოსახულებებს, როგორც წესი, ახლავთ ყვავილოვანი ორნამენტიც. ანალოგიური მონეტები იჭრებოდა ირანის ქალაქებშიც.

სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ცხოველების გამოსახულებათა მონაცვლეობას ირანის საქალაქო მონეტებზე ქრონოლოგიური მნიშვნელობა ჰქონდა, და რომ ეს გამოსახულებები უკავშირდებოდა თათრულ წელთაღრიცხვას, რომელიც დამყარებულია 12 წლიან ციკლზე და რომლის თანახმად ყოველი წელი ერთ-ერთი ცხოველის (თაგვი, ხარი, ვეფხვი, კურდღელი, ნიანგი, გველი, ცხენი, ცხვარი, მაიმუნი, ქათამი, ძაღლი, ღორი) სახელს ატარებს.

თბილისის ზარაფხანის მიერ XVII—XVIII საუკუნეებში გამოშვებულ მონეტებზე დაკვირვებამ დაგვანახა, რომ თბილისურ სპილენძზე მოთავსებული ცხოველის გამოსახულებები არ ემთხვევა თათრული ციკლის წელთა რიგს. ამ მხრივ ერთადერთ გამონაკლისს წარმოადგენს ჰიჯრის 1124 წ. მოჭრილი მონეტა. თათრული წელთაღრიცხვით ეს წელი ნიანგის წელია, თბილისურ მო-

¹ Пахомов, Е. А., Монеты Грузии, Тбилиси, 1970, გვ. 214; დ. კაპანაძე, ნუმისმატიკა, თბილისი, 1969, გვ. 214; თ. ქუთელია, თბილისის ზარაფხანა XVII—XVIII სს., ვერცხლის ფული, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XXXII—B, თბილისი, 1978.

ნეტაზე კი გამოსახულია ურჩხული, რომელიც ნიანგის ექვივალენტურზე, მაგრამ ეს ფაქტი მაინც შემთხვევითი ხასიათისა უნდა იყოს.

თბილისური მონეტის მეორე მხარეზე მოცემულია სპარსული ზედწერილი „ფელუსი იქედა თბილისის“ და თარიღი.

მთელი XVII საუკუნის განმავლობაში თბილისური სპილენძის ფული ისევე, როგორც ირანული საქალაქო ფული, ანონიმურია. გამონაკლისს წარმოადგენს ერთი შემთხვევა, როდესაც მონეტებზე იკითხება სახელი სეფი, ჩვეუნი აზრით — ეს ირანის შაჰი სეფი I უნდა იყოს³.

თბილისური სპილენძის ფული, ისევე როგორც ირანული საქალაქო ფული ანონიმურია. XVII—XVIII საუკუნეების თბილისურ მონეტებზე აღნიშნულია შემდეგი თარიღები: ჰიჯრის 1055, 1075, 1081, 1090, 1093, 1094, 1095, 1096, 1103, 1112, 1120, 1124, 1130, 1131 წლები. ჰიჯ. 1120 წლის გამოშვებას ახლავს ევროპული თარიღიც 1708 ან 1709 წელი. XVII საუკუნის რამდენიმე სამონეტო ტიპზე თარიღი არ არის აღნიშნული. არსებობს კიდევ ერთი ტიპი, რომელზეც აღბეჭდილია 114 წინამდებარე წერილი სწორედ ამ თარიღის წაკითხვისადმია მიძღვნილი.

1708 წელს დიდი ხნის წყვეტილის შემდეგ საქართველოში გამოშვებულ მონეტაზე კვლავ ჩნდება ქართული წარწერა: ვახტანგ VI მოათავსა თავისი სახელი ვ ტ გ, შემდეგ სიმონმა ჰიჯ. 1124 წ. (1712) მოჭრილ მონეტებზე — ს მ ნ და ბაქარმა — ბ ქ რ ჰიჯ. 1130, 1131 წელს (1718—1719) მოჭრილ მონეტებზე. ფულზე ქართული წარწერის გაჩენა გულისხმობდა მისთვის ეროვნული ნიშნის დაბრუნებას, რაც ასახავდა ვახტანგ VI და მისი თანამედროვეების მიწრაფებას ეწარმოებინათ ირანისაგან დამოუკიდებელი პოლიტიკა და დაეხსნათ თავი ირანის მორჩილებისაგან.

ირანული სპილენძის ფული დღესდღეობით კარგად შესწავლილი არ არის, მაგრამ ყველა მკვლევარი იმ აზრისაა, რომ სპილენძის მონეტა სეფიანთა ირანში ყველგან ავტონომიური იყო და რომ შაჰის აპარატი მის მოჭრას არ აკონტროლებდა⁴.

ირანში გამოშვებული სპილენძის ფულის ღირებულება, როგორც ლითონისა მუდამ ნაკლები იყო მის ნომინალურ ღირებულებაზე და ამდენად ირანში იგი ნახევრად საკრედიტო იყო და მას იძულებითი კურსი გააჩნდა. სწორედ ამიტომ იყო, რომ ყოველი ქალაქის მიერ მოჭრილი სპილენძის მონეტა მიმოიქცეოდა მხოლოდ იქ, სადაც ვრცელდებოდა ამ ქალაქის მმართველის ხელისუფლება და მონეტა სანახევროდ უფასურდებოდა მმართველის სიკვდილის შემთხვევაში.

XVII საუკუნის ბოლონელი მოგზაური კრუზინსკი ხატოვნად აღწერს ამ ვითარებას თავის თანადროულ ირანში: ადამიანს ძილის წინ ჯიბეში თუ 10

³ R. St. Pool, Catalogue of the Shahs of Persia in the British Museum. London. 1887, გვ. XC; H. Z. Rabino di Borgomale. Coins, Medals and Seals of the Shahs of Iran (1500—1941), Hertford, 1945, გვ. 20; Раджабли А. И., О медном чекане в сефевидском государстве (XVII — начало XVIII вв.). Материалы по истории Азербайджана, Труды Гос. Музея по истории Азербайджана, т. XVI, Баку, 1963, 55.

³ Кутелия Т. С., Взаимоотношения Грузии с сефевидским государством по нумизматическим данным (1501—1736), Автореферат, Тбилиси, 1977.

⁴ Pool, ..., გვ. XC, Пахомов Е. А. Вес и достоинство медной монеты Тифлиса XVII—XVIII вв., отдельный оттиск из т. III. «Востоковедения», изд. вост. факультета, Аз. Гос. Университета, Баку, 1928.

გროში აქვს, დილას შეიძლება გაიღვიოს 5 გროშით ჯიბეში, იმ შემთხვევაში თუ ღამე მმართველი შეიცვალა⁵. აღამ ოლეარიუსის ცნობით, სპილენძის ფულზე ნიშანი ყოველ ახალ წელს იცვლებოდა⁶. რაბინოსა და ა. რაჯაბლის მიხედვით, რომ სპილენძის ფულის გადაჭედვა ახალი ტიპის მონეტებად ყოველ ნოვრუზობას ხდებოდა⁷. ჩვენი აზრით, ქეშმარიტებასთან უფრო ახლოს არიან ე. პახომოვი და ე. დავიდოვიჩი, რომელთაც მიაჩნიათ, რომ სპილენძის მონეტის ტიპი პერიოდულად იცვლებოდა, ოღონდ არა ყოველწლიურად⁸. ამგვარად, სპილენძის მონეტა მსგავსად ვერცხლისა დროდადრო ჯგუფდებოდა „ძველ“ და „ახალ“ ფულად და ამისდა შესაბამისად „ძველი“ იბრუნვოდა უფრო დაკლებული კურსით. მაგრამ ამ ორი ლითონის ფულს შორის ძირეული განსხვავებაც არსებობდა. ამ განსხვავების საფუძველი გახლდათ ის, რომ სპილენძის ფულს გააჩნდა ორმაგი ბუნება — პირობით-სავალუტო და ლითონური, რომლებიც ერთმანეთს არ შეესაბამებოდნენ. მართალია, ასეთი შეუსაბამობა ნაწილობრივ ვერცხლის მონეტასაც ჰქონდა, მაგრამ „ძველი“ ვერცხლის მონეტა ბრუნვაში მაინც რჩებოდა და მისი სიჭარბის შემთხვევაში შეიძლება განძაღაც დაღეჭილიყო, მაშინ, როდესაც „ძველი“ სპილენძი საგანგებოდ იკრძალებოდა ხოლმე. სპილენძის ფულის მოჭარბებისას მთელი სიმკვეთრით მყდენდებოდა მისი პირობით-სავალუტო ხასიათი და ირღვეოდა სპილენძ-ვერცხლის ფულადი მიმოქცევის მთელი სისტემა⁹.

თბილისურ სპილენძის ფულზე დაკვირვებამ ე. პახომოვი მიიყვანა იმ დასკვნამდე, რომ მონეტაზე აღნიშნული თარიღი მისი მოჭრის დროს კი არ ნიშნავს, როგორც ეს ვერცხლის ფულზეა, არამედ ტიპის დამკვიდრებისა და გამოშვების დროს და რომ ხშირად ერთთარიღიანი ერთი და იგივე ტიპის მონეტა რამდენიმე წელს იჭრებოდა¹⁰.

თბილისის ზარაფხანაში სპილენძის ფული იჭრებოდა ირანული ფულადი სისტემით. უმცირესი ფულადი ერთეულის დინარის შესატყვისი, 5 ქოიავას აზრით, იყო ქართული ტერმინი „თეთრი“¹¹. დინარი უდრიდა 1/5 ფულს ანუ ყაზბეგს (ტერმინი „ყაზბეგი“ ქართულ წყაროებში დამოწმებული არ არის). სულხან საბა ორბელიანის განმარტებით, შაური ათი ფულის ვერცხლს უდრის, ხოლო ტერმინი „ბისთი“ მას განსაზღვრული აქვს, როგორც 4 ფულის ანუ 20 დინარის შემცველი მონეტა¹².

ე. პახომოვმა საფუძვლიანად შეისწავლა XVII—XVIII საუკუნეების თბილისის ზარაფხანის მიერ გამოშვებული სპილენძის ფული და დაადგინა, რომ

⁵ Rabino, გვ. 20.

⁶ Олеарий Адам. Подробное описание путешествия гольштинского посольства в Московию и Персию в 1633—1636 и 1639 годах, М., 1870, с. 729.

⁷ Rabino, გვ. 20. Раджабли А. О. О медном чекане..., с. 64.

⁸ Пахомов Е. А., Вест..., с. 90. Давидович Е. А. К организации обмена медных монет в Средней Азии конца XV — начала XVI вв. Труды АН Таджикской ССР, т. СХХ. Душанбе, 1960, с. 64.

⁹ Давидович Е. А. Некоторые черты обращения медных монет в Средней Азии конца XV—XVI вв. и роль надчеканов, Известия АН Таджикской ССР, выпуск III, Душанбе, 1953, გვ. 72.

¹⁰ Пахомов Е. А., Вест..., с. 90.

¹¹ 5 ქოიავა, ფულადი მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები ქართლსა და კახეთში XVIII საუკუნეში, თბილისი, 1963, გვ. 51.

¹² ს. ს. ორბელიანი, სიტყვის კონა, თბილისი, 1968, გვ. 40, 390.

ამ დროს თბილისი უშვებს ორი ნომინალის ღირებულების მონეტებს: ნახევარ ბისის ანუ ორფულიანს და ერთ ფულს¹³.

უნდა აღინიშნოს, რომ თბილისური სპილენძის მონეტები განძების სახით იშვიათად გვხვდება, რაც გამოწვეული უნდა იყოს სპილენძის ფულის თვისებებით. ასეთ ვითარებაში ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს საქართველოში აღმოჩენილი სპილენძის მონეტების ხუთი დიდი განძი: ყანდაურის, ატენის, დისევის, წალვლის, და ერთიც, რომელს აღმოჩენის ადგილი ცნობილი არ არის.

1969 წელს გურჯაანის რაიონ სოფელ ყანდაურაში აღმოჩნდა სპილენძის თბილისური მონეტების განძი — 164 ცალი (ინახება ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის განყოფილებაში ინვენტარის №№ 11290—11319). 1962 წელს გორის რაიონის სოფელ ატენში აღმოჩნდა 26 ცალი (ინახება საქ. სახ. მუზ. ნუმიზ. გან. ინვ. №№ 11582—1160—11608). 1963 წელს ზნაურის რაიონის სოფელ დისევში აღმოჩნდა 60 ცალი (ინახება საქ. სახ. მუზ. ნუმიზ. განყ. №№ 11215—11274). 1964 წელს ხაშურის რაიონ სოფ. წალვლში აღმოჩნდა თბილისური მონეტები (22, ინახება ხაშურის სამხარეო მკვლევარების მუზეუმში, ინვ. №№ 289—292, 1335—1552)¹⁴, სახელმწიფო ერმიტაჟში ინახება საქართველოში აღმოჩენილი სპილენძის მონეტების განძი — 60 ცალი (აღმოჩენის ადგილი ზუსტად ცნობილი არ არის). მონეტები ერმიტაჟის ნუმიზმატიკის განყოფილებაში შესულა 1939 წელს, ინვენტარის №№ 8585—8641, შემოსულობათა დავთარი № 583, იხ. № 539¹⁵.

სურ. 1ა, 1ბ

ამ განძების შესწავლამ დაგვანახა, რომ ე. პახომოვის მიერ წარმოდგენილი თბილისური მონეტების ტიპოლოგიური რიგი ერთგვარ შესწორებას მოითხოვს, კერძოდ ეს ეხება ე. პახომოვის მიერ ჰიჯრის 1014 წლით დათარიღებულ მონეტას. ვიძლევიტ ამ სამონეტო ტიპის აღწერილობას (სურ. 1).

I. ლომის გამოსახულება მარცხნივ, ზურგზე ყვავილოვანი ორნამენტით, მოთავსებულია წრიულ არშიაში, რომელიც შედგება ორმაგ ხაზოვან რკალში ჩაქედილი წერტილებისაგან.

II. მონეტის ცენტრში, ორნასკვიან ბუდეში ისეთივე ლომია გამოსახული,

¹³ Пахомов Е. А. Вес..., с. 108, 109.

¹⁴ Джалаганиа И. Л., Дундуа Г. Ф. Обращение ширванских монет XV века в Грузии (статья вторая). Известия АН Азербайджанской ССР, серия исторни, философии и права, № 1, Баку, 1974.

¹⁵ Добровольский И. Г. Клад медных грузинских монет XVIII века, в собрании Эрмитажа, Прошлое нашей родины в памятниках нумизматики. Л., 1977, с. 178.

როგორც მეორე მხარეზე, ოღონდ უფრო მომცრო. ირველიც სპარსული ზედწერილია: ფულუსი იქედა თბილისს 114.

ამ თარიღს რ. პული, ა. მარკოვი, ე. პახომოვი და დ. კაპანაძე კითხულობენ, როგორც 1014 წელს, რაბინო როგორც — 1040¹⁶.

მონეტების უმრავლესობაზე გარკვევით იკითხება რიცხვი 114, მის წინ წერტილია, რომელიც შეიძლება ნულად მივიჩნიოთ. ასევე შეიძლება ეს წერტილი მოვათავსოთ ამ რიცხვის ნებისმიერი ციფრის წინ ანდა ბოლოში. მაშინ ჩვენ მივიღებთ 1014, 1104 ან 1140 (რაბინოს ვარიანტი — 1040 გაუმართლებელი ჩანს). ე. პახომოვი მიუთითებდა, რომ ერთ-ერთი ეგზემპლარის სიქაზე ნული ერთმანეთის შემდეგ არის დასმული და იკითხება თარიღი 1014¹⁷. თითქოსდა ამ თარიღის ერთადერთი სწორი წაკითხვაა ჰიჯრის 1014 წელი (1605—6).

ზემოთ აღნიშნული ხუთივე განძი შემადგენლობით იდენტურია და წარმოდგენილია თბილისის ზარაფხანაში 1700 წლის შემდეგ მოჭრილი მონეტებით.

ატენის, ყანდაურას, წალვლის განძები შედგებიან ჰიჯრის 1112, 1120, 1124, 1130 და 1131 წლებში მოჭრილი მონეტებისაგან, დისევის — ჰიჯრის 1120, 1124, 1130, 1131, ერმიტაჟში დაცული უპასპორტო განძი — 1112, 1120, 1124, 1130, 1131, 1168 და 1179 წლების მონეტებისაგან. აქედან 4 განძი შეიცავს ჰიჯრის 114 წლით აღნიშნულ მონეტას: ყანდაურა — 4 ცალს, დისევი — 9, უპასპორტო — 2 ცალს, ატენი — 1.

ყანდაურას, ატენის, წალვლის და დისევის განძები ჩაფლულია 1719 წლის შემდეგ, უპასპორტო კი 1766 წლის შემდეგ. თუ ჩვენთვის საინტერესო მონეტის პახომოვისეულ დათარიღებას ვაღიარებთ, მაშინ უნდა დავუშვათ, რომ 1605—6 წწ. მოჭრილი ყველაზე ადრეული თბილისური სპილენძის მონეტები ბრუნვაში დარჩენილან და მიმოიქცეოდნენ ასზე მეტი წლის განმავლობაში, XVIII საუკუნის შუა ხანებამდე, მაშინ როცა XVII საუკუნის არცერთი სხვა მონეტა ამ განძებში რატომღაც არ მოხვედრილა და საერთოდ იშვიათია მათი აღმოჩენის შემთხვევები გვიანდელ მონეტებთან ერთად. ეს გასაგებიცაა, თუ ვიგულისხმებთ სპილენძის მონეტის ზემოთ ნახსენებ საკრედიტო ხასიათს.

ეს წინააღმდეგობა მოხსნილი იქნება თუ მონეტაზე, რომელზეც აღნიშნულია თარიღი 114, დასმულ წერტილს მივიჩნევთ სამონეტო არის შემკულობად და დავუშვებთ, რომ ათასის აღმნიშვნელი ერთიანი არ არის აღნიშნული. ირანის ნუმისმატიკაში ხშირია შემთხვევები, როდესაც ოთხნიშნა თარიღს გადმოსცემენ სამი ციფრით. დაახლოებით ასეთივე შემთხვევაა ვახტანგ VI მონეტაზე, სადაც თარიღი 1708 სამი ციფრითაა გადმოცემული. 1114 წლის სასარგებლოდ ლაპარაკობს ის ფაქტიც, რომ ჩვენამდე მოღწეულია ამ თარიღით აღნიშნულ მონეტათა გაცილებით მეტი (58) რაოდენობა, ვიდრე XVII საუკუნის რომელიმე ტიპისა, ასევე ბევრია ნაპოვნი XVIII საუკუნის სხვა დანარჩენი ტიპებიც.

¹⁶ Марков А. К. Инвентарный каталог Императорского Эрмитажа, СПб., 1896, 766; Пахомов Е. А., Вес..., 91; დ. კაპანაძე, ქართული ნუმისმატიკა, გვ. 149.

¹⁷ Pool, ... გვ. 213, № 4; W. H. Valentine, Modern Copper Coins of the Muhammedan States. London, 1911.

ამ ტიპის მონეტის გვიანდელი თარიღის სასარგებლოდ ლაპარაკობს მისი სტილისტური თავისებურებებიც და წონაც. როგორც წესი, სპილენძის ფულზე გამოსახულებები მხოლოდ მის ერთ მხარეზეა მოცემული (მეორეზე წარწერაა), განსახილველ ტიპზე კი ორივე მხარესაა გამოსახულება. ლომი მის ანალოგიად გამოდგება მხოლოდ ვახტანგ VI მონეტა, რომლის ერთ მხარეზე იალქნაინი ხომალდია გამოსახული, ხოლო მეორეზე — თევზი. განსახილველი ტიპის მონეტების საშუალო წონები მერყეობს 10 და 10,6, 10,65, 8,63 გ შორის, საშუალო წონა 9,32 გ. XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის ორფულიანების წონა მერყეობს 9,45 და 10,95 გ შორის. საშუალო წონა უდრის 9,32, მაშინ როცა XVII საუკუნის თბილისური სპილენძის საშუალო წონა არ აღემატება 7,16 გ, გამონაკლისია ჰიჯრის 1055 წელი (1693—4 ნახევარი ბისტი წონით 8,90 გ).

ამგვარად, ჩვენი აზრით, ეს მონეტები მოჭრილია ჰიჯრის 1114 წელს (1702—3) ვახტანგ VI მმართველობის დასაწყისში. ასეთი მსჯელობა გასაგებს ხდის ზემოთ ჩამოთვლილი განძების შედგენილობასაც. თითოეული ეს განძი გვაძლევს თბილისის ზარაფხანის მიერ გამოშვებული სპილენძის ფულის რიგს ჰიჯრის 1112 წლიდან (1700) ვიდრე 1131 (1719) წლის ჩათვლით, ე. ი. ვახტანგ VI და მისი ოჯახის წევრების მიერ გამოშვებულ მონეტებს, რომლებიც ერთად იბრუნვოდნენ.

როგორც ირკვევა, თბილისის ზარაფხანაში სპილენძის მონეტის მოჭრა დაუწყიათ არა XVII საუკუნის დასაწყისში (1605—06), არამედ იმავე საუკუნის 30-იანი წლებიდან და დღესდღეობით პირველად გამოშვებულ ტიპად უნდა მივიჩნიოთ მონეტა, რომელზეც შაჰ სეფის სახელია აღნიშნული.

ამავე 1630-იანი წლებიდან იწყება თბილისის ზარაფხანაში ვერცხლის მონეტის რეგულარული ემისიაც.

КУТЕЛИЯ Т. С.

К ДАТИРОВКЕ ОДНОГО МОНЕТНОГО ТИПА ТБИЛИССКОЙ МЕДНОЙ МОНЕТЫ

Резюме

Статья посвящается датировке одного монетного типа тбилисской медной монеты, который ранее считался чеканенным в 1014 году хиджры (1605-6). Находки указанных монет в составе кладов совместно с медными тбилискими монетами, датированными 1112, 1120, 1124, 1130, 1131 гг. х., при полном отсутствии монет XVII века, дает возможность считать их чеканенными в 1114 г. х. (1702—3).

მ. ანთაძე

თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილი ოსმალური
მონეტები

XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში კახეთისა და ქართლის ურთიერთობა ძალზე გამწვავდა.

1723 წ. კონსტანტინე კახთა ბატონმა ლეკების დახმარებით თბილისი გადაწვა და ააოხრა. ქართლ-კახეთის შინაური უთანხმოებით ისარგებლა ოსმალებმა და ქართლის დასაპყრობად ჯარი გამოგზავნა.

1723 წ. ოსმალთა ლაშქარი ქართლში შემოიჭრა, კონსტანტინე კახთა ბატონმა, რომელიც ამ დროს გადამწვარ თბილისში იჯდა, ოსმალებს წინააღმდეგობის გაწევა ვერ გაუბედა და უომრად გადასცა თბილისის ციხის გასაღები.

ოსმალებმა კონსტანტინე დააპატიმრეს, ბაქარ ვახტანგის-ძე გაამაჰმადინეს, იბრეჰიმი უწოდეს და ქართლი ჩააბარეს. შემდეგ ოსმალებმა ქართლში გამაჰმადიანებული იესე მუსტაფა დასვეს.

1727 წ. ქართლის ნომინალური მმართველი იესე-მუსტაფა გარდაიცვალა. მას ოსმალებმა მემკვიდრე არ დაუნიშნეს და ამით ქართლში მეფობა გააუქმეს. ოსმალებმა ქართლის მმართველად ისააყ ახალციხის ფაშა დანიშნეს. მან სატახტო ქალაქად თბილისი გაიხადა და აქედან აწარმოებდა ყოველგვარ ურთიერთობას ოსმალეთთან. ამ დროს ოსმალთა ხელში აღმოჩნდა ყველა მნიშვნელოვანი პუნქტი და მათ შორის თბილისის ზარაფხანაც. თბილისის ზარაფხანის შესახებ შემდეგი ცნობა მოიპოვება: თათრის მოედნის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ძველად რომ მეჩეთი იდგა, იმის ზემოდან გზა მიდიოდა ზარაფხანისაკენ. ზარაფხანა და მისი უბანი ამ ადგილებში ჩანს უკვე 1678 წელს¹.

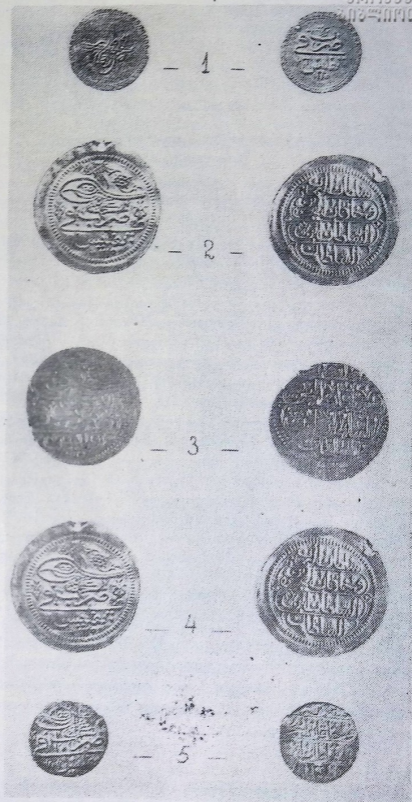
ოსმალთა ოკუპაციის დროს თბილისის ზარაფხანამ არამც თუ შეწყვიტა მოქმედება, არამედ მოიჭრა ოსმალო სულთნის სახელით მონეტები.

თბილისის ზარაფხანის იმდროინდელი პროდუქცია წარმოდგენილია ვერცხლის, ოქროსა და სპილენძის მონეტებით. გაცილებით მეტია ვერცხლის ნომინალები, ვიდრე ოქრო და სპილენძი². რაც შეეხება თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილ ოქროს მონეტებს, საქ. სახ. მუზეუმის ნუმისმატიკურ ფონდში მხოლოდ ორი ცალია დაცული³ (სურ. 1).

¹ მ. ბერძენიშვილი. თბილისის გარეგანი სახე XVIII საუკუნეში. თბ., 1965, გვ. 33.

² ოსმალური სპილენძის მონეტა ერთადერთი ცალია დაცული საქ. სახ. მუზეუმის ნუმის. ფონდში.

³ იხ. განძების ფონდი. № 5086, ქართ. დ. ფ. № 4975.

ფეოდალური ხანის საქართველოში ოქროს ფულის მოჭრის შესახებ წერილობითი წყაროები ძალიან მცირე ცნობებს გვაწვდიან.

ზაქარია ყაზვინის ცნობით, საქართველოში არსებობდა მშვენიერი ოქროს ფული დინარი, პერპერად წოდებული, რომელიც თითო მისხალ შალალხარის-ხოვან ოქროს იწონიდა. აკად. ივ. ჯავახიშვილი მას მიიჩნევს ქართველი მეფეების მიერ მოჭრილ ოქროს ფულად და აღნიშნავს, რომ ეს ფული ბრუნვაში ყოფილა საქართველოს დედაქალაქ თბილისში⁴. ამ ცნობიდან არ ჩანს, რომ იგი ქართველთა მიერ მოჭრილი ოქროს მონეტა იყო. საფიქრებელია, რომ აქ ნაგულისხმევია ბიზანტიური ოქროს ფული პერპერა, რომელიც იმდენად ყოფილა გავრცელებული, რომ გენუელებს ბიზანტიური მონეტების ყაიდით დაუწყიათ ადგილობრივი ფულის გამოშვება⁵. შესაძლებელია იმ ხანად საქართველოში იჭრებოდა ბიზანტიური ყაიდით მონეტები, რომელსაც ზაქარია ყაზვინი უწოდებს პერპერას და ივ. ჯავახიშვილი მას მიიჩნევს ქართულ ფულად, მაგრამ ასეთი მონეტის აღმოჩენის შემთხვევა დღემდე დადასტურებული არ არის.

საქართველოში ოქროს ფულის არსებობის შესახებ ცნობას გვაწვდის თემურლენგის ისტორიკოსი შერეფ-ად-დინ ალი იეზდი. მისი გადმოცემით, გიორგი VII თემურ ლენგისათვის გაუგზავნია ათასი ოქროს მონეტა აღბეჭდილი ლენგის სახელით⁶, მაგრამ არც ეს ცნობაა სარწმუნო. გ. დუნდუას აზრით, თემურ ლენგმა შეიძლება თბილისის აღების აღსანიშნავად საქართველოს ზარაფხანაში მოაჭრეინა მონეტები, რომელიც შემდეგ გიორგი VII-ს ჩაუუარდა ხელთ⁷. შესაძლებელია გიორგი VII ეს მონეტები თემურ ლენგს გაუგზავნა საჩუქრად.

ზემოთ აღნიშნული ცნობები ადრეულ საუკუნეებში საქართველოში ოქროს მონეტის მოჭრის შესახებ დღემდე ცნობებად რჩება. ოქროს მონეტის მოჭრის შემთხვევა თბილისის ზარაფხანაში ოსმალთა ბატონობამდე არ გვხვდება. ოსმალური ოქროს მონეტა ალთუნი პირველად მოიჭრა XVI საუკუნეში ქ. არტანუჯში (სამხრეთ საქართველო⁸), XVIII ს. 20-იან წლებში კი თბილისში. ქ. არტანუჯში მოჭრილი ალთუნი საქართველოსა და სამტრია კავშირის ნუმიზმატიკურ საცავებში არ მოიძიება. თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილი ალთუნი 1941 წელს იპოვეს ქუთაისში, კათოლიკეთა ეკლესიის ეზოში, რომელსაც დ. კაპანაძე თბილურ საოკუპაციო მონეტად მიიჩნევს⁹. მაგრამ ამ მონეტას ქართული არა გააჩნია რა გარდა იმისა, რომ მოჭრის ადგილად თბილისია მითითებული, ამიტომ იგი ქართულ მონეტად არ მიიჩნევა და ამ შემთხვევაში დ. კაპანაძის მოსაზრებას ვერ გავიზიარებთ.

მოგვეყავს ზემოთ დასახელებული ალთუნის აღწერილობა:

1. გ. ფ. № 5086, წონა 3,47 გრ, ზომა 19 მმ.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი. ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია. ტფ., 1925, გვ. 8.

⁵ Дж. Луцатто, Экономическая история Италии. 1954, с. 410.

⁶ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 8.

⁷ გ. დუნდუა. სამონეტო მიმოქცევის საკითხისათვის XV ს. საქართველოში. თბ., 1964, გვ. 79.

⁸ A. C. Schaendlinger, Osmanische numismatik, Braunschweig. 1973, გვ. 101.

⁹ დ. კაპანაძე. ქართული ნუმიზმატიკა. თბ., 1950, გვ. 292—93.

შუბლი: მონეტის ცენტრში „თულრა“ — აჰმედ III სახელის დაქარაგმვა,
ზურგი: სამსტრიქონიანი ზედწერილი.

საქართველო
თბილისი

صرب فی
تفليس
۱۱۱۵

მოიჭრა
თბილისში
1115 წ.

ირველივ ორმაგი რკალი. ხაზოვანი და წერტილოვანი.

საყურადღებო ფაქტს წარმოადგენს ის გარემოება, რომ, გარდა ალთუნი-სა, თბილისის ზარაფხანაში ამ დროს მოიჭრა ორმაგი ალთუნი التون اشرفي, რომელიც დიდ იშვიათობას წარმოადგენს და დღემდე ცნობილი იყო როგორც ერთადერთი ცალი. მოსკოვის ისტორიული მუზეუმის ნუმისმატიკურ ფონდსა და ლენინგრადის ერმიტაჟის ნუმისმატიკურ საცავში მსგავსი მონეტა არ მოიძიება, საქართველოს სახ. მუზეუმის ნუმის. ფონდში კი ინახება ერთი ეგზემპლარი, რომელიც ე. პახომოვის კოლექციიდან შემოვიდა 1965 წელს.

მოგვეყავს ამ მონეტის აღწერილობა.

2. ქართ. ძირით. № 4975, წონა 6,15 გრ, ზომა 30/32 მმ.

შუბლი: ცენტრში „თულრა“, ქვემოთ მოჭრის ადგილი და თარიღი

صرب فی
تفليس
۱۱۱۵

მოიჭრა
თბილისში
1115

ზურგი: სულთნის მედიდური ეპითეტი ოთხ სტრიქონად.

سلطان البرين
و حاقان البحرین
السلطان ابن
السلطان

სულთანი ორი ხმელეთისა
და მპყრობელი ორი ზღვისა
სულთანი ძე
სულთნისა.

მონეტას გარს უვლის წერტილოვანი რკალი.

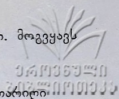
XVIII ს. 20-იან წლებში თბილისის ზარაფხანაში ოსმალებმა მოჭრეს ვერცხლის ფულის რამდენიმე ნომინალი. ამ დროინდელი ქართული დოკუმენტები თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილ „ახალ თეთრს“ ასახელებენ, რომელიც გაიგივებულია ყურუშთან, მაგრამ ეს ნომინალი, თუკი ის მართლაც იჭრებოდა თბილისში, ჯერჯერობით უცნობია. ასევე მითითებულია თბილური ონლიქები და ბეშლიქები.

პირველი თბილისური ონლიქები ჰიჯრის 1115 წლით (1703—4) თარიღდება, მაგრამ ოსმალური სამონეტო წესის თანახმად, ხშირად მონეტაზე აღინიშნებოდა სულთნის ზეობის პირველი წელი და არა ემისიის რეალური თარიღი. სინამდვილეში მონეტის მოჭრის თარიღი მოდის ჰიჯრის 1135—1143 (ე. ი. 1723—1730) წლებს შორის, თბილისის აღებიდან — აჰმედ III-ის ზეობის ბოლო წლებამდე¹⁰. 1115 წ. დათარიღებული თბილისის ზარაფხანაში

¹⁰ მ. ანთაძე, თბილისში მოჭრილი იშვიათი ოსმალური ოქროს მონეტა. „ქეგლის მეგობარი“. თბ., 1971, № 23, გვ. 29—30.

მოჭრილი ონლიქი გვხვდება მურჯახეთისა და ზღუდერის განძებში. მოგვყავს მათი აღწერილობა:

3. გ. ფ. № 11461, წონა 5,41 გრ, ზომა 24/25 მმ.

შუბლი: მონეტის ცენტრში „თულრა“. მოჭრის ადგილი და თარიღი

صرب في

მოიჭრა

تفليس

თბილისში

۱۱۱۵

1115 წ.

ირგვლივ წერტილოვანი რკალი.

ზურგი: ოთხსტრიქონიანი ზედწერილი.

سلطان البرين
و حاقان البحرین
السلطان ابن
السلطان

სულთანი ორი ზღვისა
და მპყრობელი ხმელეთისა
სულთანი ძე
სულთნისა.

ონლიქი თბილისის ზარაფხანაში იჭრებოდა მაჰმუდ I-ის (1730—1754 წწ.) დროსაც. მოჭრის თარიღად მითითებულია ჰიჯრის 1143 (170/31 წ.).

4. ქართ. დ. ფ. № 4988, წონა 5,38 გ, ზომა 26/27 მმ.

შუბლი: მაჰმუდ I-ის სახელის დაქარაგმება ანუ „თულრა“.

ზურგი:

صرب في

მოიჭრა

تفليس

თბილისში

۱۱۴۳

1143 წ.

صرب სიტყვის ბოლო ასო پ -ში მოთავსებულია ორნამენტი.

მონეტას გარს უვლის რკალი.

როგორც აღვნიშნეთ, თბილისში ოსმალები ჰრიან ბეშლიქებს, რომლებიც ჰიჯრის 1115 წ. თარიღდება. იგი გარეგნულად არ განსხვავდება ონლიქისაგან. ე. პახომოვის მიერ აღწერილი მონეტის წონა შეადგენს 2,65 გრამს¹¹. საქართველოს სამონეტო განძებში მსგავსი მონეტა ჯერჯერობით არ აღმოჩენილა.

ოსმალური ვერცხლის ფულის მესამე ნომინალი, რომელიც თბილისში მოიჭრა, არის ნიმბეშლიქი. ის უაღრესად იშვიათი მონეტაა და დღეისათვის მხოლოდ ორი ცალია. მისი მოჭრის თარიღია ჰიჯრის 1115 წ. ზედწერილები ისეთივეა, როგორც ონლიქზე. წონა შეადგენს 1,26 გ. ასევე იშვიათია მაჰმუდ I-ის სახელით მოჭრილი ნიმბეშლიქიც, რომლის წონა 1,19 გრამია¹².

საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ოსმალთა ბატონობის დროს თბილისის ზარაფხანაში მოიჭრა სპილენძის მონეტა, რომელიც უკანასკნელ დრომდე არ იყო ცნობილი¹³. მონეტა ინახება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმისმატიკურ ფონდში.

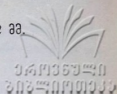
¹¹ E. A. Пахомов. Монеты Грузии. Тб., 1970, с. 229.

¹² დ. კახანაძე. ქართული ნუმისმატიკა. თბ., 1969, გვ. 144.

¹³ დ. კახანაძე. იქვე. ეს მონეტა არ არის ნაჩვენები დასახელებულ ნაშრომში.

5. ქართ. ფ. № 5020, წონა 7,65 გ.
შუბლი: მონეტის ცენტრში „თულრა“
ზურგი: სამსტრიქონიანი ზედწერილი.

ზომა 15/22 მმ.

صرب في
نفليس
۱۱۴۳

მოიჭრა
თბილისში
1143 წ.

თბილისში ოსმალების მიერ მონეტის მოჭრა მაჩვენებელია იმისა, რომ თურქეთი ქართლზე ავრცელებს თავის პოლიტიკურ და ეკონომიკურ უფლებებს. ამას ადასტურებს როგორც საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი, ისე სხვადასხვა მუზეუმებში დაცული თბილისში მოჭრილი ოსმალური მონეტები.

M, АНТАДЗЕ

ТУРЕЦКИЕ МОНЕТЫ ЧЕКАНЕННЫЕ В ТБИЛИСИ

Резюме

В 1723 году турки заняли столицу Грузии Тбилиси, а в 1727 г. правителем Картли назначили Исаак ахалцихского пашу, который своей столицей избрал Тбилиси и отсюда вёл всякие переговоры с османской Турцией. Наряду с другими значительными пунктами города, турки овладели и монетным двором.

При турецкой оккупации тбилисский монетный двор не только не прекратил своего существования, но начал чекан монеты от имени турецкого султана. Выпускались монеты медные, серебряные и золотые (алтуны, онлыки, бешлыки и нимбешлыки).

Две золотые турецкие монеты Тбилисского чекана, хранятся в нумизматическом фонде Гос. Музея Грузии.

Письменные источники сохранили очень скудные сведения о чекане золота в феодальной Грузии.

Чекан золота в Грузии материальное подтверждение получает после распространения турецкого владычества в Грузии. Мы реально располагаем алтуном выпущенным в Артанудже в XVI в, а затем в XVIII в. в Тбилиси.

Примечательно, что помимо алтуна, в Тбилиси в это время выпустили и двойной алтун — التون اشرفي алтун ашрефи, представляющий большую редкость. До появления экземпляра из коллекции Е. А. Пахомова, он был известен в единственном числе. Отсутствует он и в таких больших собраниях, как Гос. Эрмитаж и Московский Исторический Музей.

Сам факт существования тбилисского алтуна указывает, что этот монетный двор осуществлял довольно регулярную эмиссию, и чеканил, конечно, не грузинскую монету.

В грузинских документах 20-30-ых годов XVIII в. упоминается выпущенное на тбилисском монетном дворе «ахали тетри» (новое серебро) — куруши, но если он и выпускался здесь, нам пока, не известен. В то же время в нумизматической литературе есть указания о существовании тбилисских онлыков и бешлыков.

Первые тбилисские онлыки датированы 1115 г. х (1703), но согласно правилам действующим в монетном деле Турции, на монете отмечался инициальный год вступления султана на трон, именем которого выпускалась монета, а не реальная дата эмиссии. Как справедливо отмечал в свое время проф. Е. А. Пахомов в действительности дата чекана приходится на 1135—1148 гг. х. (1723—1730), т. е. на годы с момента взятия Тбилиси турками и до последнего года властвования султана Ахмеда III.

Чекан в Тбилиси монет турецкого образца свидетельствует, что Турция на Картли распространяет как политические, так и экономические права.

ბ. კიკნაძე

შუასაუკუნეთა ერთი სახეობის თიხისა და ლითონის სასანთლეები

სხვადასხვა ტიპისა თუ სხვადასხვა მასალისაგან დამზადებული ჭურჭლის (სხვა დანიშნულების ნივთთა) ფორმათა თუ შემკულობის ურთიერთშეგავლენა ამდიდრებდა და ახალ ძალას მატებდა როგორც ჩვეულებრივ საყოფაცხოვრებო ნივთებს, ისე მხატვრული ხელოსნობის ნაწარმს. ასეთი ურთიერთშეგავლენა უკვე უძველესი დროიდანვე შეიმჩნევა და მკვლევართა მიერ არაერთგზისაა ხაზგასმული¹.

ლითონისა და თიხის ჭურჭლის ფორმათა ურთიერთშეგავლენის კარგ მაგალითს წარმოადგენს, ერთი მხრივ, თიხის მოჭიქული სასანთლე, აღმოჩენილი დმანისში, ხოლო, მეორე მხრივ, ლითონის სასანთლეები ზღუდრიდან და სვანეთიდან.

დმანური სასანთლე (2—62:363)² დამზადებულია წმინდად განლეპილი წითელი თიხისაგან, კარგადაა გამომწვარი, გადავლებული აქვს თეთრი ანგობი და მოჭიქულია ღია მწვანედ (სალათისფრად). სასანთლე ორნაწილიანია. ქვედა ნაწილი წაკვეთილი კონუსის ფორმისაა (როდინისებრი; იგი ღრუა). კონუსის შუაში ამოზიდულია სანთლის ჩასამაგრებელი მილი (ზომები: ძირის დმ—11,2 სმ, სიმაღლე—12 სმ, სანთლის ჩასამაგრებელი მილის დმ—2,8 სმ) (სურ. 1.)

სასანთლე აღმოჩენილია დმანისის ნაქალაქარზე — უბანი I, კვ. 6 (1963 წ.). თიხის ანალოგიური ფორმის სასანთლეები საქართველოს სხვა ძეგლებიდან ჩვენთვის უცნობია.

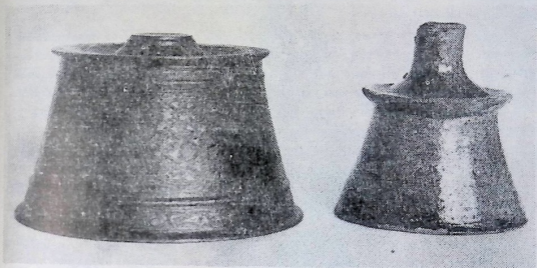
კეცისა და მოჭიქვის ტექნიკის მიხედვით იგი ანალოგიურია XII—XIII სს-ის ერთფრად (მონოქრომული) მოჭიქული ჭურჭლისა, რომელიც მრავლად გვხვდება როგორც დმანისში, ასევე ამ ხანის საქართველოს სხვა ნაქალაქარ-

¹ ნ. ჯაფარიძე, ბრინჯაოს ხანის ოქრომუდლობა საქართველოში, 1981, გვ. 49—51, 52, სურ. 3, ტაბ. XV; მ. საგინაშვილი, ი. გაგოშიძე, ალგეთის ფილა, „მაცნე“ — ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1973, № 4, გვ. 93; А. М. Беленицкий, И. Б. Бентович, О. Г. Большаков, Средневековый город Средней Азии, Л., 1973, с. 56—57, рис. 26; А. Л. Якобсон, Керамика и керамическое производство средневековой Таварики, Л., 1979, с. 87; А. Л. Якобсон, Раннесредневековый Херсонес, МИА, № 63, М.—Л., 1959, с. 350—351; გ. კვიციანი, ირანის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1968, გვ. 58—67, 86—90, 101—110; გ. კიკნაძე, შუასაუკუნეების ქართული ლითონის ჭურჭელი, თბ., 1971, გვ. 52.

² დატულია საქ. სახ. მუზეუმის შუა საუკუნეების არქეოლოგიის განყოფილებაში, დმანისის ფონდში.

ნასოფლარებზეც: რუსთავი, გუდარეხი, უჯარმა, არეშის ნაქალაქარზე და სხვ.³

ამავე თარიღზე (XII—XIII სს.) უნდა მიუთითებდეს მისი აღმოჩენის ადგილზე დადასტურებული სხვა ნივთიერი მასალა, ე. ი. სტრატეგიათა მონაცემები. დმანისის ნაქალაქარის I უბნის № 6 კვადრატის დაახლოებით იმავე დონიდან მომდინარეობს ფრინველის გამოსახულებიანი ჯამის ფრაგმენტი (2—62 : 323). თეთრ ანგობზე ამოკაწრული ნახატი მოხატულია ყავისფრად, მწვანედ და მუქ სოსანისფრად. გადავლებული აქვს გამჭვირვალე ჭიქური. ასეთი ჭურჭელი XII—XIII სს-თვისაა დამახასიათებელი. გარდა დმანისისა, ასეთივე ჭურჭელი აღმოჩენილია თბილისში — განჯისკარში, რუსთავში და სხვ.⁴ ჯამის ფრაგმენტი ცხოველის ფეხის გამოსახულებით (ინვ. 2—62 : 354), რომელიც იმავე ხანით უნდა თარიღდებოდეს⁵.

სურ. 1

ამავე დროს უნდა განეკუთვნებოდეს ბადურორნამენტიანი პოლიქრომული ჯამის ფრაგმენტები (2—62 : 350); თეთრ ანგობზე ამოკაწრული მარყუჟებით და სხვა სახეებით, რომელთაც გადავლებული აქვს მწვანე ჭიქური (2—62 : 334, 2—62 : 339).

XII—XIII სს-ზე უნდა განეკუთვნებოდეს თეთრი ანგობით მოხატული და ლურჯ ჭიქურგადავლებული „ყურიანი“ ჯამების ნატეხები. ისინი თბილისის სახელოსნოში და სხვა შუაფეოდალური ხანის ძეგლებზეც გვხვდება⁶. მათი თანადროულია მრგვალი ფორმის, წითელკეციანი თეთრი ანგობით დაფარული

³ მათ შორისაა ჯამები, სამარილები, კრაქები და სხვა ტიპის ჭურჭელი. იხ. ვ. ჯაფარიძე, ქართული კერამიკა, 1956, ტაბ. XV—2, XVI, XXIX, XXXII—1, 2, გვ. 25, 27; მ. მიწიშვილი, მოკლეული ჭურჭელი ძველ საქართველოში IX—XIII სს., თბ., 1967, ტაბ. X, ტაბ. XIII, XV, XIX, V—1, 2, VI, VII—2, VIII—1, X, გვ. 23—24, 58.

⁴ ვ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ., XXXIX—X, III; მ. მიწიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 37—41.

⁵ იქვე, გვ. 41—42, ტაბ. XXX—XXXI; ვ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ., X, IV—X VII, გვ. 31.

⁶ მ. მიწიშვილი, დასახ. ნაშრ., ტაბ. I—1, 2.

და მწვანე ჭიქურგადავლებული სამარილე (ინვ. 2—62 : 348)⁷, მანგანუმით მონახტული მოჭიქული ჭურჭელი (2—62 : 352), წითელ კეცზე თეთრი ანგობით მონახტული და მწვანე ჭიქურგადავლებული (2—62 : 310)⁸, ანგობით მონახტული და ნაღვენთებით შემკული და გამჭვივალე ჭიქურგადავლებული (2—62 : 346), თეთრ ანგობზე ამოკაწრული დათვის ფარი და ცისფერ ჭიქურგადავლებული (2—62 : 349). დაახლოებით ამავე დროის უნდა იყოს მე-6 კვადრატში აღმოჩენილი ფაიანსის ჭურჭლის ნატეხები⁹, ჭურჭლის სამფეხა სადგამები (ჭიქურდაღენთილი), რომლის მსგავსი მრავლადაა განჯისკარის სახელსწონში¹⁰.

განსახილველ მასალაში გვხვდება მოუჭიქავი ჭურჭლის კარგად ცნობილი ტიპებიც: შტამპურორნამენტიანი დერგის ნატეხები (2—62 : 313, 2—62 : 378) ცხოველებისა და გეომეტრიული სახეებით. ანალოგიური ჭურჭელი ფართოდაა ცნობილი რუსთავიდან, თბილისიდან და სხვა ძეგლებიდან. თარიღდება XII—XIII სს-ით¹¹.

ამავე ნივთებთან ერთად აღმოჩენილია შავი, თაფლისფერი, მწვანე მინის გრებილი და სადაღეროიანი სამაჯურები, აგრეთვე მონახტული სამაჯურის ნატეხი. ყველა ისინი ზოგადად XI—XIII სს-ისაა¹². სხვა ნივთებიდან აღსანიშნავია სპილენძის ბეჭედი (2—62 : 310)¹³, ძვლის „კვირისტავი“ (2—62 : 314)¹⁴.

ასეთია სასანთლესთან ერთად პირველი უბნის № 6 კვადრატში აღმოჩენილი მასალის თარიღი.

I უბნის მასალებს დმანისის ნაქალაქარი უმეტესად XII ს-ით ათარიღებს; საერთოდ კი ნაქალაქარზე ყველაზე ძლიერი ფენა XIII საუკუნისა ჩანს¹⁵.

ყოველივე ამის გამო შეიძლება დავასკვნათ, რომ განსახილველი სასანთლე XII—XIII საუკუნეებს განეკუთვნება.

აღსანიშნავია, რომ გასანათებელ „იარალ-ჭურჭელს“ შორის (ამ ტიპის სასანთლეები) საქართველოში დიდი რაოდენობით არაა აღმოჩენილი¹⁶. ამ დროს უფრო პოპულარულია ქრაქები (ე. ი. პატრუქიანი, თხევადი საწვავით გასანათებელი იარაღი).

⁷ ვ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XXXII—1, 2.

⁸ იქვე, ტაბ. XIII; მ. მიწიშვილი, დასახ. ნაშრ., ტაბ. II—2.

⁹ რ. შამაიაშვილი, ფაიანსი შუასაუკუნეთა საქართველოში, 1975, ტაბ. X—XI (ლესტრიანი), ტაბ. III—VI.

¹⁰ მ. მიწიშვილი, მოჭიქული კერამიკის საწარმო შუასაუკუნეების თბილისში IX—XIII სს., თბ., 1979, ტაბ. IX—1.

¹¹ თ. არჩვაძე, მოუჭიქავი თიხის ჭურჭლის წარმოების ისტორიისათვის შუასაუკუნეთა საქართველოში (რუსთაველი დერგები). ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1969, ტაბ. III, 4, 5, 6, 7, ტაბ. II—6, გვ. 126—132.

¹² რ. დოლაბერიძე, საქართველოს მინის სამაჯურები, სსმ XXVIII—B, 1969, გვ. 105, 107.

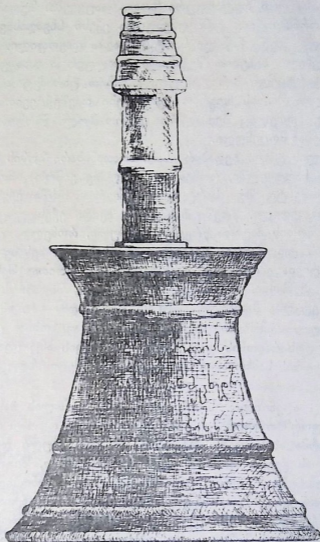
¹³ რ. დოლაბერიძე, XI—XIII სს. ბეჭდები, სსმ, ტ. XXXII—B, 1967, გვ. 178 (ტაბ. 1—4).

¹⁴ თ. კერესელიძე, ძვლის ნივთების კატალოგი, თბ., 1978, ტაბ. IX—გ—12, ტაბ. X—1, 3, გვ. 19—20.

¹⁵ ვ. ჯაფარიძე, შოთა რუსთაველის ეპოქის ნაქალაქარი დმანისი და მისი არქეოლოგიური შესწავლა, ძეგლის მეგობარი, № 8, 1966, გვ. 35, 36.

¹⁶ სასანთლეებისა და საერთოდ გასანათებელი ხელსაწყოების შესახებ ძველ საქართველოში იხ. ივ. ჯავახიშვილი, მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1965, გვ. 39, 64, 83—85; აგრეთვე ტერმინისათვის იხ. საბა, სიტყვის კონა, — სანათი, სანთებელი — სანთელი, აღსანთებელი და ა. შ.

ზოგადად აღნიშნული ტიპის სასანთლე გვიან შუა საუკუნეების მანძილზე ყირიმში და ბალკანეთის ქვეყნებში გვხვდება, მაგრამ მათ შორის დმანურის ზუსტი ანალოგი არ ჩანს; მასთან შედარებით ახლოს დგას გვიანი შუა საუკუნეების ყურთიანი სასანთლეები რუმინეთიდან¹⁷. განხილული ტიპის თანამედროვე ფორმები ჩვენთვის უცნობია აღმოსავლეთის (ირანული, შუააზიურ და სხვ.) მასალებიდანაც.

სურ. 2

გვიანი შუა საუკუნეების (XV—XVIII სს.) საქართველოში გავრცელებულია მაღალი, თიხის შანდლისებრი სასანთლეები¹⁸. მათი შემსწავლელი თ. არჩვაძე სამართლიანად შენიშნავს, რომ გვიან შუა საუკუნეების სასანთლეები ფორმით ლითონის შანდლებს გვანან.

¹⁷ Corina Nicolescu si Paul Petrescu—Ceramiča Româ neaca Traditionala — Bucuresti, 1974, ტაბ. 59.

¹⁸ თ. არჩვაძე, აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანფეოდალური ხანის მოლქიჯავი თიხის ნაწარმი, ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, III, 1978, გვ. 118, 131.

ამგვარად, განხილული თიხის დმანურ სასანთლეს ქართულ და მეზობელი ქვეყნების თიხის მასალებში ანალოგიები არ მოეძებნება. პარალელად გამოდგება მხოლოდ ლითონის სასანთლები. ერთ-ერთი ასეთია სტეფენის სასანთლეს სოფ. ბანიდან (სურ. 2)¹⁹. მას წაყვეთილი კონუსის ფორმის სასანთლის ზედა ნაწილი ოდნავ ჩაღრმავებულია, რომლის ცენტრში გადაკვეთილი კოპი ზის. მასზე მირჩილული უნდა ყოფილიყო სანთლის ჩასადები ბუდე. სასანთლის ტანს ორი რელიეფური ზოლი დაუყვება. ზედაპირი მთლიანად დაფარულია ორნამენტით. გამოყენებულია ექვსი სხვადასხვა მოტივი.

სასანთლის ზედა ნაწილი სარტყლებადაა დაყოფილი. პირველი სარტყელი ეს არის ტეხილი ხაზებით შექმნილი ტოლფერდა სამკუთხედების მწკრივი. მომდევნო სარტყელი პარალელური ხაზებით ცხრამეტ სექტორადაა დაყოფილი, რომელთა შორის მოგრო ფოთლები თავშექცევითაა ჩასმული. მესამე სარტყელზე, რომელიც შედარებით ვიწრო ზოლს წარმოადგენს, მცენარეული ტოტის დინებაა მოცემული.

სასანთლის ტანის ზედაპირი სამი არათანაბარი ზომის სარტყლისაგან შედგება. ზედა სარტყელში, რომელიც ყველაზე ვიწროა, მოცემულია გრებილი თოკის ორნამენტი, შუა სარტყელი განიერია. მასში ექვსი წრეხაზია (მედალიონი) ამოკვეთილი. წრეში ჩასმულია შეიდი ექვსფურცელა ყვავილი. დიდ წრეხაზებს შორის პატარა წრეებია ჩასმული, რომელთა ცენტრში ჯვარი, თუ ჯვრის ტიპის ტოლმკლავა ყვავილია გამოსახული. მესამე სარტყელში მცენარეული მოტივია ამოჭრილი. ორნამენტი ამოკვეთითაა შესრულებული, გამოყენებულია პუნსონი. სასანთლე ჩამოსხმულია, შიდაპირს ჩარჩზე დამუშავების კვალი ეტყობა (სიმაღლე — 10 სმ, პირის დმ — 16 სმ).

სასანთლის აღმოჩენის ზუსტი ვითარება უცნობია. ცნობილია, რომ ნაპოვნია ქარელის რაიონის სოფ. ბანში, იმერხევის ანუ ღვანანას ხეობაში (იგი სოფელ ზღუდრის სამხრეთით მდებარეობს და შედის ზღუდრის სასოფლო საბუქოში).

როგორც აღენიშნეთ, სასანთლეს აკლია სანთლის ჩასამაგრებელი მილი. სხვა მხრივ ფორმით ზედმიწევნით ჰგავს დმანურს, ოღონდ ოდნავ უფრო „დამჯდარი“ ფორმა ახასიათებს; ზედაპირი დამუშავებული და ორნამენტირებულია. ჭურჭლის ქვედა ფრინი, როგორც აღენიშნეთ, შემკულია მცენარეული დინების ორნამენტით ანუ „ისლამით“, რომელიც ცნობილია ადრეული შუა საუკუნეებიდან გვიან შუა საუკუნეებამდე²⁰. ამ ორნამენტით შემკულია XII—XIII სს-ის ქართული არქიტექტურის, ლითონმქანდაკეობისა და მოჭიქული კერამიკის მრავალი ნიმუში²¹ აღმოსავლური ლითონის ჭურჭელი²², კერამიკა²³.

¹⁹ დაცულია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მიმდინარე შემოწირულობათა ფონდში. ინვ. № 38—65 : 1.

²⁰ გ. კვიციანი, ირანის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1968, გვ. 111—114.

²¹ რენე შმერლინგი, ქართული ხუროთმოძღვრული ორნამენტი, 1957; Г. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство; ვ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XXXIII—4, XXXVIII—3, 4.

²² В. П. Даркевич. Художественный металл Востока, М., 1976, с. 115, табл. 36—5, 6. XI—XIII вв.

²³ Pope SPA, ტაბ. 584, IX—X სს. ტ. 622 (XI საუკ.) გეხვდება XVII ს-შიც, ტაბ. 800—B.

„ისლიმი“ გვხვდება ბიზანტიურ ნაწარმზეც²⁴. სასანთლის შემკულობის სტილი ძლიერ გავს გეომეტრიულ, „ხალიჩისებრ“ ორნამენტაციას, რომელიც დამახასიათებელია XI—XIII სს-ის ლითონის ნაკეთობისა და მოჭიქული ჭურჭლისათვის²⁵. ამ ხანის (XI—XIII სს.) ლითონისა და მოჭიქულ ჭურჭელში უხვდნენ პარალელები სასანთლის მედალიონში ჩასმულ მრავალფერულას, მანებს, მედალიონებს²⁶. სასანთლის ზედაპირის დასამუშავებლად გამოყენებული ხერხები — პუნსონი, გრავირება — მოგვაგონებს XII საუკ. ლითონის ნაწარმს²⁷.

ყველა ზემოთ მოყვანილი მონაცემის მიხედვით ბანური სპილენძის სასანთლე შეიძლება დათარიღდეს XII—XIII სს-ით.

ახლა რაც შეეხება მისი წარმომავლობის საკითხს. აღნიშნული სასანთლე ჩვენ მიერ გამოცემულ „ლითონის ჭურჭლის კატალოგი“ (თბ., 1974, ტაბ. XXI—44) პირობითად მივიჩნიეთ ირანულ ნაწარმად და დავათარიღეთ იგი XIV—XV სს. (ირანულის მსგავსად). დღეს კი გადაჭრით შეიძლება ითქვას, რომ მისი ირანულობა უეჭველი არაა და უფრო ადგილობრივ ნაწარმად შეიძლება მივიჩნიოთ. ჯერ ერთი, ამის სასარგებლოდ მეტყველებს დმანური თიხის სასანთლის არსებობა, რომელიც XII—XIII სს. თარიღდება და, რაც მთავარია, ამ ტიპის სასანთლეებს შორის იგი ყველაზე ადრეულია. მეორეც ის, რომ სასანთლე ბანიდან თავისი ორნამენტის სტილით ახლოს დგას XI—XIII სს-ის ქართულ კერამიკასთან და რადიკალურად განსხვავდება ირანული სასანთლეებისაგან. ეს უკანასკნელი შემკულია ბევრად უფრო უხვად და ღვარჯილად (მცენარეული ორნამენტი, ცხენოსნის გამოსახულება). ამასთანავე ჩვენთვის ცნობილ ყველა ირანულ ნაწარმს გააჩნია, როგორც წესი, არაბული წარწერა, ან იმიტაცია²⁸. ბანის სასანთლე სწორედ ამ დეტალებით განსხვავდება ირანულიაგან. თარიღიც ამისვე სასარგებლოდ მეტყველებს. თუ ირანული ამ ტიპის სასანთლეები (ერთის გამოკლებით)²⁹ უმეტესად XIV—XVII სს. თარიღდება³⁰, სასანთლე ბანიდან მათზე უფრო ადრეულია და მათ წინამორბედადაც შეიძლება ჩაითვალოს.

საინტერესოა ისიც, რომ ჩვენი დაკვირვებით (შევადარეთ რა უშუალოდ ნივთიერი მასალა და იკონოგრაფიული მონაცემები) ადრეული სასანთლეები უფრო დამჯდარი ფორმით და სანთლის ჩასამაგრებელი დაბალი მილით ხასიათდება, ხოლო გვიანდლებს უფრო მაღალი პროპორციები აქვთ. ქართულ მასალაშიც იგივე კანონზომიერება ჩანს. მაგალითად, ორივე განხილულ სასანთლეს (თიხაც და ლითონიც) უფრო „დამჯდარი“ პროპორციები ახასიათებს, ვიდრე ქვემოთ განხილულ მათზე გვიანდელ სასანთლეს სვანეთიდან.

სასანთლე სვანეთიდან (№ 32)³¹ ვერცხლისაა; როგორც უკვე აღვნიშნეთ,

²⁴ В. П. Даркевич, Светское искусство Византии, М., 1975, табл. 118—270, 352, XII в.

²⁵ А. Якобсон, Худож. керамика Байлакана (Орен-кала), МИА, № 167, М.—Л., 59. ტაბ. XXIII, 2—5. „ხალიჩისებრი“ ორნამენტს მოგვაგონებს მოუჭიქავი კერამიკის შტამპორნამენტები XI—XIII სს. ნაწარმიც. Pope, ტაბ. 555.

²⁶ Pope SPA, vol. V, ტაბ. 579, IX—X სს., ტაბ. 586—A XI ს.

²⁷ В. П. Даркевич, Светское искусство Византии, табл. 116—117.

²⁸ Pope SPA, vol. VI, ტაბ. 1316, XII—XIII სს. 1332, 1333—, XIII ს. ტაბ. 1375—, XVI საუკ. ტაბ. 1355, ტაბ. 1356—XIV ს. ტაბ. 1364—XIV საუკ.

²⁹ იქვე.

³⁰ Pope SPA, vol. V, ტაბ. 1316.

³¹ იქვე, vol. V, ტაბ. 992. ტაბ. 896, 909—; ტაბ. 870—XV საუკ.

იგი უფრო მაღალია, ვიდრე ზემოთ განხილული სასანთლები. ამის გამო უფრო პროპორციული და მოხდენილია. სასანთლის ქვედა სადგამი წაკვეთილი კონუსის ფორმისაა (H—11 სმ). მისი სადა ზედაპირი წიბოებით სამ ნაწილად დაყოფილი. ასევე დაყოფილი სანთლის ჩასამაგრებელი მილიც. სასანთლე ქვევითაა დამზადებული. სასანთლის გარე პირზე ქვედა ნაწილში მოთავსებული სწვადასხვა შინაარსის ორი წარწერა (ტაბ. II).

პირველი წარწერის შინაარსია: „ქ: ესრე სასანთლეს დეისმამა ჯოლიას არის“.

მეორე წარწერა სამსტრიქონიანია: „შემოვწირე: ჩვენ: მეფეთ მეფემ: პატრონმან ბაგრატ და თანამეცხედრემა ჩვენმან დედოფალმა თამარ სასანთლე ესე: ხელმწიფობასა ჩვენისა წარსამართებლად წმინდის: გიორგის სეტისა კეს სამას ორმოცდა თხუთმეტს“.

პირველ წარწერაში მოხსენიებული „დეისმამა ჯოლია“ ჩვენთვის უცნობია ისტორიული წყაროებიდან, მეორე წარწერა კი იხსენიებს მეფეთ მეფე ბაგრატს და მის თანამეცხედრეს დედოფალ თამარს. თუ ამ უკანასკნელ წარწერაში ყველაფერი გასაგებია, პირველი წარწერა უცნაურია თავისი ენობრივი ნორმების დარღვევით და ონომასტიკონით. „დეისმამა“ საკუთარი სახელია³¹, თუმცა საკმაოდ იშვიათი³².

მეორე წარწერაში მოხსენიებული პირები დასავლეთ საქართველოს მე-17 საუკ. მშფოთვარე ცხოვრების მონაწილენი არიან. ამიტომ ზოგიერთი ისტორიული ფაქტის გახსენება და წარწერის მონაცემებთან შეჯერება დამატებით საისტორიო მასალას იძლევა.

როგორც აღნიშნეთ, წარწერაში მოხსენიებულნი არიან მეფეთა მეფე ბაგრატ და დედოფალი თამარ. წარწერაში აღნიშნული ქორონიკონი მეცხრამეტე მოქცევას ეკუთვნის. მას თარიღი 1312—355—1667 წელია. სწორედ ამ ხანებში მეფე ბაგრატი და დედოფალი თამარი იმერეთის ხელისუფალნი უნდა ყოფილიყვნენ. ბაგრატ IV იყო ალექსანდრე III-ის მემკვიდრე. იგი იმერეთის ტახტზე 1660 წ. ავიდა³⁴. პირველ ცოლად ჰყავდა თავისი დედინაცვლის, დარეჯანის ძმისწული ქეთევანი (თეიმურაზ I-ის ვაჟის დავითის ასული). ექვსი თვის შემდეგ დარეჯანმა ბაგრატი ტახტიდან ჩამოაგდო და თვალები დასთხარა. ამის შემდეგ ტახტზე ჯერ დარეჯანია, ვახტანგ ბაგრატიონთან (იმერეთის ბაგრატიონთა შორეული ნათესავი, ჰუჭუნაშვილად წოდებული) ერთად, შემდეგ იმერეთის ტახტი ვამიყ დადიანმა და ვახტანგ V შაჰნავაზმა გაიყვეს. 1651—1680 წწ. ტახტზე ლევან III ჩანს, რომელსაც ცოლად ვახტანგ V შაჰნავაზის ძმისწული, სილამაზით განთქმული თამარი შერთეს. ვახტანგმა ქუთაისში მეფედ გამოაცხადა თავისი პირმშო 14 წლის არჩილი (1661 წ.), თვითონ ქართლში დაბრუნდა და უსინათლო ბაგრატ IV-ც თან წაიყვანა. მაგრამ ვახტანგის დასავლეთ საქართველოში გაბატონება ვერ აიტანა ოსმალეთმა (იქ ირანის ჩარევად მიიჩნია და არჩილის უკან გაწვევა მოსთხოვა).

31 ინახება შესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

32 იხ. საეპიშოლო გამოსავალი მოსაქრებლობის დავთარი 1616—1621 წწ., ქართლსა სამართლის ძეგლები, ტ. III, გვ. 460.

33 ცაიშელი ებისეპოსი დავით ჯოლია იხსენიება XVIII ს-ის შუა წლებში, იხ. თ. ქორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 467; ოდიშის დიდებულთა შორის გვარი ჯოლია იხსენიება XVII ს-ის შუა წლებშიც, იხ. თ. ქორდანია, ქრონიკები, III, გვ. 263.

34 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 344.

იმერეთში კვლავ უსინათლო ბაგრატ IV გაამეფეს — 1663 წ. მისი ცოლ-ყოფილი ქეთევანი არჩილმა შეირთო. გამეფების წელსვე (1663 წ.) მას ლევან III დადიანი დაესხა თავს, რომელიც ბაგრატმა დაამარცხა, ტყვედ ჩაიგდო, მეუღლე თამარი წაართვა და თვით შეირთო. 1668 წელს ბაგრატის კვლავ დააყენეს. სწორედ მეფობის ამ მონაკვეთშია სასანთლეზე გაკეთებული წარწერა.

წარწერები შესრულებულია განსხვავებული ხელით: პირველი წარწერა უფრო ლამაზი მხედრულითაა შესრულებული და ასოთა მოყვანილობით „გეფხისტყაოსნის“ XVII ს. კალიგრაფიას მოგვაგონებს³⁵; მეორე კი ლევან დადიანის სახელოსნოდან გამოსული ჭურჭლის წარწერების მსგავსია³⁶.

ბაგრატის წარწერა სასანთლის ქვედა ნაწილშია გაკეთებული, „ჯოლიას“ კი შედარებით მაღლა. თუ დავუშვებთ, რომ ბაგრატის წარწერა პირველადია, ხოლო „ჯოლიას“ უფრო გვიანი, მაშინ „ჯოლიას“ მიუთვისებია ბაგრატის საკუთრება და თავისად გაუხდია, რაც ნაკლებ დამაჯერებელია. ისტორიული სიტუაციის გათვალისწინება გვაფიქრებინებს, რომ შესაძლოა ბაგრატ IV-მ ლევან III დადიანთან ბრძოლის შემდეგ ნადავლის სახით ხელთ იგდო სასანთლე, ვინმე ოდიშელი „დიდებულის“ ჯოლიას საკუთრება და სეტის ეკლესიას შესწირა.

სხვათა შორის, საინტერესოა, რომ იმავე 1667 წელს, როდესაც სასანთლეა შეწირული, ბაგრატს და თამარს მულახის მაცხოვრისათვის შეუწირავთ ვერცხლის სურა. ამ სურასაც, სასანთლის მსგავსად, ორი დამოუკიდებელი წარწერა აქვს — ერთი ძირზე „ქ. ბატონიშვილის თინათინის“, მეორე ბაგრატისა და თამარის.

ზემოთ მოყვანილი მასალის მიხედვით ირკვევა, რომ სასანთლე გაკეთებული უნდა იყოს 1667 წელზე ადრე, XVII საუკუნის შუა წლებში ან მეორე ნახევრის დასაწყისში.

ეს რომ ასეა და ადრეული ნივთის შემონახვასთან არ გვაქვს ადგილი, ზემოაღნიშნული ანალოგიების გარდა მოწმობს სხვა უცხოური პარალელური მასალაც. კერძოდ, ერმიტაჟში დაცულია მსგავსი, ეგვიპტეში ნაყიდი სასანთლე (Φ. I — 715), რომელსაც XVI ს-ით ათარიღებენ. ანალოგიური სასანთლეები გავრცელებული ჩანს თურქული ხანის უნგრეთის ყოფაში და XVI—XVII სს-ით თარიღდება³⁷.

ამრიგად, როგორც ჩანს, აღნიშნული ტიპის სასანთლეები საქართველოსა და აღმოსავლეთის ხალხთა ყოფაში საკმაოდ ფართოდ ყოფილა გავრცელებული. ისინი ჩვენში ალბათ უფრო შექლებული ფენის (არისტოკრატიის) და ეკლესიის ყოფისათვის იყო დამახასიათებელი (ამაზე მიგვიითობს წერილობითი წყაროები და იკონოგრაფიული მასალა³⁸.

³⁵ ი. აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები — პალეოგრაფიული ალბომი, 1979, ტაბ. 151, ტაბ. 163, ტაბ. 164.

³⁶ იქვე, ტაბ. 148, ტაბ. 149.

³⁷ უნდა აღინიშნოს, რომ ეს უკანასკნელი შემკულია თევზებისა და ყვავილების გამოსახულებით, ქართული კი ტრადიციული სისადავით ხასიათდება — Geza Feher — Grabtsnanship in Tunkish-ruled Hungary, Budapest, 1975, ტაბ. 73.

³⁸ ივ. ჯავახიშვილი, მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1965, გვ. 15, 39, 59, 83 და სხვ. XVII ს. ერთ-ერთ ირანულ (თავრიზის სკოლის) მინიატურაზე (იხ. SPA, vol ტაბ. 908—B) გამოსახული დამის ქალაქი. მოქალაქეთა სახლებში, სადაც ყოფის ნივთებთან ერთად ლულიანი ჭრახებიცაა გამოსახული, მაშინ როცა

რაც შეეხება თარიღს, ისინი ჩვენ ხელთ არსებული მასალების მიხედვით, ზოგადად XII—XVII სს-ით თარიღდებიან (თუმცა სტილის მიხედვით დროში ასე კლასიფიცირდებიან: უფრო დაბალი პროპორციების XII—XIV სს. (3) საუკ. უფრო მაღალი და მოხდენილი პროპორციებისა XV—XVII სს. განეკუთვნებიან³⁹).

აღსანიშნავია, რომ თიხის სასანთლე ჯერჯერობით ერთადერთი გვპოვს და იგი თითქმის ყველაზე ადრეული ხანით თარიღდება, არა უგვიანეს XIII საუკუნისა, უფრო კი XII საუკუნით (იხ. ზემოთ დმანისის ნაქალაქარის უბნის სტრატეგრაფიის შესახებ). ქრონოლოგიური ადრეულობა და მასალის მრავალფეროვნებაც (თიხა, ლითონი) ამ ტიპის სასანთლეთა წარმოშობის და გავრცელების ცენტრად უფრო საქართველოზე მიგვიანიშნებს⁴⁰.

ჩვენ ხელთ არსებული მასალების მიხედვით საფიქრებელია, რომ ლითონის სასანთლეთა გაჩენას როგორც საქართველოში, ისე მის საზღვრებს გარეთ, ბიძგი მისცა ანალოგიური ფორმის კერამიკულმა სასანთლეებმა, რომლებიც, თავის მხრივ, ვახსიებთ ჭრატ-სასანთლეთაგან უნდა წარმოშობილიყო⁴¹, მაგრამ ვერ ვპოვა შემდგომი განვითარება-გავრცელება, რადგან მათი ლითონისაგან დამზადება უფრო მომგებიანი აღმოჩნდა. ამის მიზეზი ალბათ ის იყო, რომ მოსახლეობის დაბალი ფენები ნიქარისებრ და ლულიან ჭრატებს (აგრეთვე ალბათ ზოგი სხვა ტიპის გასანათებელი იარაღით) იყენებდნენ, ხოლო სასანთლეებს, რომლებიც არისტოკრატიის ყოფის და ზოგჯერ საეკლესიო საკულტო დანიშნულების ატრიბუტად იქცა⁴², უფრო ლითონი შეეფერებოდა, ვიდრე თიხა. ერთი მხრივ, ლითონი უფრო ძვირფასი იყო და მხატვრული ხელოსნობისათვის მეტ საშუალებებს იძლეოდა, მეორე მხრივ, უფრო გამძლეცაა, თან რადგან სასანთლეს წარმოადგენდა და არა ჭრატს, გახურების საშიშროებაც თავიდან იყო აცილებული. გარდა ამისა, უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენს ხელთ არსებული მასალების მიხედვით, მათი დამზადების დაწყება ემთხვევა „ვერცხლის კრიზისის“ დასრულების ხანას, რამაც ალბათ ერთგვარად ხელი შეუწყო მათი ლითონისაგან დამზადების პრიორიტეტს. შესაძლოა (ყოველ შემ-

სხვა ყველა მინიატურაზე გამოსახულია სასანთლეები, მათ შორის უმეტესი განხილული ფორმისა.

³⁹ ეს რომ მართლაც ასეა, იხ. აგრეთვე XVII საუკ. (1648 წ.) შუაზიურ მინიატურაზე გამოსახული „ორთავა“ სასანთლე — О. И. Толеркина, Среднеазиатско-индийские связи в миниатюре XVI—начала XVII в. культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье, М., 1979, рис. 63, с. 111.

⁴⁰ ადრეულ შუა საუკუნეებიდან XIII ს-მდე (ჩათვლით) აღმოსავლეთში თითქმის უფრო გავრცელებული ჩანს სამფეხა და ზოგჯერ დისკოსებრი ფეხიანი „ტორშერები“ — ჭრატების საღამაგები (რომლებიც, ზოგი ავტორის მიხედვით, სასანთლეებია) — А. Л. Воронина, Бронзы Ахинена из коллекции А. И. Смирнова, Средняя Азия в древности и средневековье, М., 1977, с. 134—136, рис. 36—38. თუმცა მსგავსი ჭრატები რომ სასანთლეებად გამოიყენებოდა, მიუთითებს ქართული მასალა — Ш. Амирашаши, Грузинская миниатюра, М., 1966, ტაბ. 100. ვეფხისტყაოსნის მინიატურა — XVII ს. ლუვანდელი აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე განვითარებულ შუა საუკუნეებში უფრო ლითონის ლულიან ჭრატებს ჩანს გავრცელებული.

⁴¹ მათ პროტოტიპებად ალბათ ყველაზე მეტად შეეფერებოდა მრავალსართულიანი ბიზანტიური სასანთლეები — იხ. А. А. Якобсон, დასახ. ნაშრ., ნახ. 169. თუ მათ ჩამოვადებით ქვედა იარუსებს და ოდნავ გავაფართოვებთ, მივიღებთ დმანურის მსგავს სასანთლეს.

⁴² როგორც ივ. ჯავახიშვილი ამბობს, „სამსახურებელი წმინდის“ ანუ „საყდრის იარაღში“ შედიოდა ვერცხლის სასანთლე, კანდელი, ლამბარი, სანათური და სხვ. — ივ. ჯავახიშვილი, მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, II, გვ. 87.

Г. КИКНАДЗЕ

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ КЕРАМИЧЕСКИЕ И МЕТАЛЛИЧЕСКИЕ ПОДСВЕЧНИКИ

Резюме

В статье рассмотрены подсвечники — одни из значительных элементов материальной культуры средневековой Грузии. Все они характеризуются полый подставкой усеченно-конической формы и блюдцеобразным верхом, с трубкой в центре для закрепления свечи.

1. Керамический подсвечник изготовлен из хорошо отмученной глины, светлого обжига, поверхность покрыта зеленого цвета глазурью по белому ангобу. Имеет низкие пропорции. Подсвечник найден на городище Дманиси. По статиграфическим и стилистическим данным датируется XII — XIII веками.

2. Медный подсвечник; по форме и пропорциям аналогичен керамическому подсвечнику. Поверхность орнаментирована. По форме и стилю орнамента датируется XII — XIII вв. Подсвечник найден случайно в сел. Бани Карельского района.

3. Серебряный подсвечник из собрания Местийского музея. Аналогичен по форме вышерассмотренным подсвечникам, однако имеет более вытянутые, изящные пропорции. На гладкой поверхности вырезаны две надписи шрифтом «мхедрули». Одна из надписей исполнена в 1667 году от имени царя Имерети Баграта и царицы Тамар. Подсвечник должен быть изготовлен около середины XVII века.

Рассмотренные подсвечники имеют много аналогий в восточных материалах XIII — XVII вв. однако следует отметить, что подсвечник из Дманиси является единственным известным нам глазурованным подсвечником и ничего подобного нет в восточной керамике. Все аналогичные подсвечники Востока металлические. К тому же подсвечники из Дманиси и Бани датируются более ранним временем, чем восточные аналоги.

Ранняя дата и разнообразие материала (глина, металлы) подсвечников, найденных в Грузии, свидетельствуют о том, что подсвечники этого типа были созданы в Грузии и отсюда они распространились в страны Востока.

⁴³ აღმათ ძირითადად „ვერცხლის კრიზისის“ ბრალია, რომ განვითარებული შუა საუკუნეების (XI—XIII სს.) ლითონის ჭურჭელი გაცილებით ნაკლები შემოგვრჩა, ვიდრე გვიანო შუა საუკუნეებისა.

თ. კერესელიძე, ლ. აბუანაძე

ავეჯი XIV—XVI საუკუნეების მინიატურების მიხედვით

სტატიის მიზანს შეადგენს ავეჯის შესწავლა XIV—XVI საუკუნეების მინიატურების მიხედვით. ჯერ კიდევ ივანე ჯავახიშვილი აღნიშნავდა, რომ „ავეჯეულობის ისტორია ყველაზე უფრო ღარიბია, მას რაღაც სხვა ისტორიული მიზეზიც უნდა მოეპოვებოდეს, მაგრამ ყველაზე უფრო წამლეკავი ამ დარგში სპარსეთის გავლენა იყო“¹.

ავეჯის სიმცირეს მიუთითებს აგრეთვე 1935 წელს ივ. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით მოწყობილი ექსპედიციის მიერ შეკრებილი მასალები. ამ მასალებში საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების შესახებ შეგროვილი მასალა გაცილებით მეტია ხალხურ ავეჯთან დაკავშირებულ ცნობებთან შედარებით².

ავეჯის ფორმების განვითარება განისაზღვრება ამა თუ იმ ისტორიული ეპოქის ადამიანების გემოვნებითა და მოთხოვნილებებით. ავეჯის ფორმები დაკავშირებული იყო განსაზღვრული ისტორიული ხანის არქიტექტურასთან, რომლის ელემენტებიც გამოხატულებას პოულობდნენ ავეჯში. ზოგჯერ ეს გავლენა ისეთი ძლიერია, რომ ავეჯს „მცირე არქიტექტურასაც“ ეძახიან³.

ავეჯს თავდაპირველი სახით ჩვენამდე არ მოუღწევია. ამას სხვადასხვა მიზეზები აქვს. ავეჯი არის მოხმარების საგანი. იგი დროთა ვითარებაში ცვდება. გარდა ამისა, ავეჯს ძირითადად აკეთებდნენ ხისაგან, რომელიც ადვილად ემორჩილება სხვადასხვა ზემოქმედებას (ცეცხლი, სინესტი და სხვ.)⁴.

რადგან ავეჯი თავდაპირველი სახით არ შემოინახა, ამიტომ დიდი მნიშვნელობა აქვს ფრესკებსა და მინიატურებზე შემორჩენილი ავეჯის გამოსახულებებს. ივ. ჯავახიშვილმა ხელნაწერებში არსებული ავეჯის გამოსახულებები მიიჩნია, როგორც რეალურად არსებული ავეჯის გამოსახულებები და მისი მითითებით გატანილ იქნა შ. რუსთაველის ეპოქის ქართული მატერიალური კულტურის ამსახველ გამოფენაზე. ავეჯის სურათები ცალკე წიგნადაც გამოიცა⁵.

ჩვენამდე მოღწეული ადრეული ხელნაწერები ძირითადად სასულიერო შინაარსისაა, ხოლო გვიანი საუკუნის მინიატურები 2 სახისაა: სასულიერო და

¹ ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, თბ., 1946, გვ. 9.

² ივ. ჯავახიშვილი, მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და ხელოსნობის ისტორიისათვის, ტ. I, თბ., 1976.

³ Д. Кес, Стили мебели, Будапешт, 1981, с. 6.

⁴ იქვე, გვ. 9.

⁵ ვ. ართილაძე, XVI—XVIII სს. ქართული მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1965, გვ. 7; ტ. ხერხეულიძე, ავეჯი ძველ ქართულ ფრესკებსა, მინიატურებსა და ქედურ ხელოვნებაში, თბ., 1941.

საერო. როგორც შ. ამირანაშვილი აღნიშნავდა, საერო მინიატურები გვხვდება როგორც ორიგინალური ქართული, ისე ირანულიდან თარგმნილი მწერლობის ძეგლებში. მათში ჩანს ირანული ხელოვნების ელემენტები, რომლებიც განიცდიან ცვლილებას ძველი ქართული ტრადიციების გავლენის შედეგად.

XVI—XVII საუკუნეების საქართველოში ხელოვნების დარგში შეიმჩნევა უცხოური ხელოვნების გავლენა, კერძოდ, ირანულის. უცხოურმა გავლენამ ყველაზე მეტად მინიატურაში იჩინა თავი. მიუხედავად ამისა, გვაქვს აშკარად ქართული, ეროვნულ ტრადიციებზე აღმოჩენილი შემოქმედება⁷.

ქართული ხელნაწერები დაცულია საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში, სადაც დავამუშავეთ XIV—XVI საუკუნეების ხელნაწერები, რომლებშიც მინიატურებია დაცული. ამ ხელნაწერების გარდა დამუშავებულია ქ. ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის ფონდებში დაცული ქართული ხელნაწერები.

ჩვენ ხელთ არსებული მასალის მიხედვით XIV—XVI საუკუნეების ავეჯი მინიატურების მიხედვით დავყავით შემდეგ ჯგუფებად:

I დასაჯდომი ავეჯი

1. ტახტები; 2. გავალაკიანი ტახტები; 3. სკამები; 4. სელი

II მაგიდები

1. სასაღილო მაგიდები; 2. სამუშაო მაგიდები

III კათედრა-კილობნები.

I დასაჯდომი ავეჯი

ავეჯის სახეებიდან მინიატურაში, ისევე როგორც ფრესკებში, ყველაზე მეტად დასაჯდომი ავეჯის გამოსახულება გვხვდება, რომელიც მრავალფეროვნებით ხასიათდება (ტახტები, სავარძლები, სკამები, სელი).

1. ტახტები

ტახტები იყო ზურგიანი და უზურგო, ხელის დასაყრდნობიანი და დასაყრდნობის გარეშე, იყო როგორც მოჩუქურთმებული, ისე სრულიად სადა ავეჯი. ტახტები ორ ძირითად ჯგუფად შეიძლება დაიყოს: ზურგიანი ტახტები და უზურგო ტახტები.

ზურგიანი ტახტები

ტახტები გვხვდება როგორც სწორზურგიანი, ისევე მრგვალზურგიანიც. ზურგიანი ტახტების გამოსახულება გვხვდება თითქმის ყველა საუკუნის მინიატურებში. XV საუკუნის ოთხთავში (A—496)⁸ მახარებელი ზის ზურგიან ტახტზე; ზურგი ბადისებური ორნამენტითაა შემკული. ფეხები მოხარატებულ-მოჩუქურთმებულია. ტახტზე დევს ბალიში. ზურგიანი ტახტის გამოსახულება ამავე საუკუნის ფსალმუნში (H—1665). აქ სოლომონი ზის ზურგიან ტახტზე.

⁶ შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1971, გვ. 374.

⁷ ი. ხუსკივაძე, ქართული საერო მინიატურა, თბ., 1976, გვ. 9, 10.

⁸ ნაშრომში მითითებული ნომრები დაცულია საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. კ. კეკელიძის სახ. ქართულ ხელნაწერთა ინსტიტუტში.

ტახტის ძირი მასიურია და სწორი. მორთულია ძვირფასი ქვებითა და საღებო. ტახტის ზურგი შეისრული თაღის ფორმისაა. ტახტზე დევს მუთაქა, რომელზედაც ქსოვილია ჩამოფარებული. ტახტის წინ დგას კვარცხლბეგი, A—25 (XV ს.; ზატიკი, ნუსხური). შემკულია მინიატურებით. ერთ-ერთ მინიატურაზე ქრისტე ზის ტახტზე. ტახტი ზურგიანია, დგას სწორ, წვრილ ფეხებზე. ზურგი სწორი აქვს, ბადისებური ორნამენტით შემკული. ზურგი ნაპირებში ხარატული ბოლოებით თავდება. ტახტზე დევს ბალიში. A—580 (XVI ს. ოთხთავი), ხუცუროთ დაწერილი, პატარა ზომის (7×9 სმ). შემკულია მახარებლების გამოსახულებით. ერთ-ერთი მახარებელი ზის ზურგიან ტახტზე. ძირი მასიური აქვს. გვერდებში გამოჭრილი. ტახტი დგას ოთხკუთხაგანაკვეთიან მოკლე ფეხებზე ტახტის წინ დგას უფეხო კვარცხლბეგი.

Q—5 (XVI ს. ეტრათი, მხედრულად ნაწერი). გამოსახულია მარჯვ მახარებელი. იგი ზის ზურგიან ტახტზე. ზურგი ბადისებური ორნამენტითაა შემკული. ძირი სწორი აქვს.

N—375 (ქუთაისის მუზეუმი; XV—XVI სს. ოთხთავი). მახარებელი ზის ზურგიან ტახტზე. ტახტი დგას მოხარატებულ ფეხებზე. ზურგი სწორი აქვს, ბოლოებში მთავრდება ხარატული თავით.

A—1961 (15—16 სს. ოთხთავი). გამოსახულნი არიან მახარებლები, რომლებიც ზურგიან ტახტებზე სხედან. ტახტები სწორი გვერდებისაგან შედგება, და მოხარატებული დაბალი ფეხები აქვთ. ზურგის თავებიც ხარატული ბოლოებით თავდება.

A—401 (1514 წ. ოთხთავი), ხელნაწერი მორთულია თავსართებით, კამარებითა და მახარებლების გამოსახულებით. მახარებლები ერთნაირ ტახტებზე სხედან. ტახტი ზურგიანია. ფეხები ოთხკუთხაგანიკვეთიანი აქვს, რომელიც წაყვეთილი კონუსის ფორმის ძირით მთავრდება. ზურგის ნაპირები ხარატული ბოლოებით მთავრდება. ტახტს გვერდზე 2 პატარა ფანჯარა აქვს ამოღებული.

A—482 (XVI ს.) ხელნაწერი მორთულია სხვადასხვა მინიატურებითა და მახარებლების გამოსახულებით. ლუკა მახარებელი ზის ზურგიან ტახტზე. ტახტს მომრგვალებული ზურგი აქვს. ტახტი საფეხურიანი ხელის დასაყრდნობითაა. გვერდზე და წინა ნაწილში გრძელი ოთხკუთხედი აქვს ამოღებული. ტახტის წინ დგას უფეხო კვარცხლბეგი. ამავე ხელნაწერში გამოსახულია მსგავსი ტახტი. ისიც მომრგვალებული ზურგითაა და ხელის დასაყრდნობით.

H—75 (XVI ს. დავითნი). გამოსახულია ზურგიანი ტახტი. ზურგი ოდნავ მორკალული აქვს. დასაჯდომი ნაწილი ოთხკუთხაა. დგას მოკლე ხარატულ ფეხებზე. ტახტის გვერდები ამოფანჯრულია.

მრგვალზურგიანი ტახტები მრავლად გვხვდება ქართული ტაძრების კედლის მხატვრობაშიც, მაგ. — უბისში, ნაბახტევიში.

უზურგო ტახტები

უზურგო ტახტების გამოსახულება გვხვდება წინა საუკუნეების მინიატურებშიც. მრავალფეროვანი და მრავალრიცხოვანი უზურგო ტახტებია მოცემული გელათისა (Q—908, XII ს., გვ. 66, 152, 162, 263) და ჯრუჭის (H—1667, 12—13 სს.) ოთხთავებში.

H—1344 (შიომღვიმის ოთხთავი, 1304 წ.). ამ ხელნაწერში ოთხი მახარებლის გამოსახულებაა. მახარებლები ერთნაირ ტახტებზე სხედან. ტახტი მასიურია. სწორი ძირზე, ოთხკუთხა. ზევიდან დევს მუთაქა.

H—2125 (XIV ს. სახარება-ოთხთავი). გამოსახულნი არიან მახარებლები. მარჯვ მახარებელი ზის უზურგო ტახტზე. ტახტი ოთხკუთხაა, ფეხები თაღებითაა შეერთებული ერთმანეთთან. ზევიდან დევს მუთაქა. იმავე მინიატურაში ლუკა მახარებელი ზის უზურგო ტახტზე. ტახტი წვრილ, მაღალ ფეხებზე დგას, რომლებიც თაღებითაა შეერთებული. ტახტის ზედა ნაწილი მოჩუქურთმებულია. ზევიდან დევს მუთაქა. იოანე მახარებელიც უზურგო ტახტზე ზის. ტახტი დგას წვრილ და მაღალ ფეხებზე. ზევიდან დევს მუთაქა.

A—580 (XV ს. ოთხთავი), მახარებელი ზის უზურგო ტახტზე. ტახტი მასიურია, დგას მოხარატებულ ფეხებზე. ფეხები ხარატული ბოლოთი თავდება. ტახტის წინ დგას კვარცხლბეგი.

H—2084 ა (XV ს. სახარება). ამ ხელნაწერში გვხვდება მარჯვ მახარებლის გამოსახულება. იგი ზის უზურგო ტახტზე. ტახტი მაღალია, სწორი ძვლებისაგან შედგენილი. ზევიდან დევს მუთაქა.

A—496 (XV საუკუნის ოთხთავი). გვხვდება მახარებლის გამოსახულება. ერთ-ერთი მახარებელი ზის ოთხკუთხა უზურგო ტახტზე. ტახტი მასიურია. ზევიდან დევს მუთაქა. ტახტის წინ დგას კვარცხლბეგი.

H—1665 (XV ს.) ჯრუჭის მინიატურებში სხვადასხვა ტახტებია გამოსახული. მინიატურაში „დავითი ტახტზე“ გამოსახულია უზურგო ტახტი. ტახტის ძირი მასიურია და სწორი. ტახტი ორნამენტირებულია. მის წინ დგას კვარცხლბეგი. ზევიდან დევს მუთაქა. ამავე ხელნაწერში ქრისტე ზის ტახტზე. ტახტი უზურგოა, ძირი მასიურია და სწორი. ტახტი ორნამენტირებულია, ზედ დევს მუთაქა. მის წინ დგას კვარცხლბეგი, რომელიც ტახტის მავგარად არის ორნამენტირებული.

A—377 (ქუთაისის მუზეუმი. XV—XVI საუკუნეების ოთხთავი). ამ ხელნაწერში სავარძლებზე და მაგიდებზე ქსოვილებია ჩამოფარებული და რა ფორმისაა და როგორი ავეჯია, არ შეინიშნება. ჩანს მხოლოდ ერთი უზურგო ტახტი. ტახტს სწორი ძირი აქვს. ზევიდან მუთაქა დევს. ტახტის წინ დგას კვარცხლბეგი.

A—375 (ქუთაისის მუზეუმი, XV—XVI სს. ოთხთავი). გამოსახულია „ხარების“ სცენა. ღვთისმშობელი ზის უზურგო ტახტზე. ტახტის ფეხები მოხარატებული აქვს. ტახტი ოთხკუთხაა. შუა ნაწილში სივრცეზე ამოღარულია. ზევიდან დევს მუთაქა. ტახტის წინ დგას უფეხო კვარცხლბეგი.

A—1691 (XV—XVI სს-ბის ოთხთავი). ხელნაწერი შემკულია მახარებლების გამოსახულებით. მარჯვ მახარებელი ზის უზურგო ტახტზე. ტახტი დგას მოხარატებულ ფეხებზე, რომლებიც თაღებითაა შეერთებული. ტახტი გვერდზე გამოჭრილია გრძელი ოთხკუთხედის ფორმით. ზევიდან დევს მუთაქა. ლუკა მახარებელი ზის მასიურ უზურგო ტახტზე. ტახტი დგას ოთხკუთხაგანაკვეთიან მოხარატებულ ფეხებზე. ფეხები თაღებითაა შეერთებული. გვერდებზე ტახტს გამოჭრილი აქვს ოთხკუთხედები. ზევიდან დევს ორი მუთაქა. ტახტის წინ დგას კვარცხლბეგი.

H—75 (XVI ს. დავითიანი). შემკულია მინიატურებით. გამოსახულია საერო და ბატალური სცენები. ამ ხელნაწერში გამოსახულია უზურგო ტახტი. ფეხები მასიური აქვს და ორნამენტირებული. ზევიდან დევს მუთაქა.

H—1721 (1520 წ. ეტრათი, ნუსხური). შემკულია მახარებლების გამოსახულებით. მახარებლები ერთნაირ ტახტებზე სხედან. ტახტები უზურგოა, მასიური, ფართო. დგას ოთკუთხაგანიკვეთიან ფეხებზე. ტახტის ფეხები ნაპირებში ხარატული ბოლოებით მთავრდება.

უზურგო და ზურგიანი ტახტების გამოსახულება მრავლად გვხვდება ბიზანტიურ, რუსულ, სომხურ, ბულგარულ მინიატურებში. ასევე მრავლადაა ამ ტახტების გამოსახულება ამავე საუკუნეების ფრესკებსა და ჰედურ ხელოვნებაში, მაგალითად, საფარში (XIII—XIV სს.), XIV საუკუნის ქეგლებში უბისის ტაძარში, ლიხნეში, ზარზმაში, წალენჯიხაში, XV ს. ნაბახტევიში. მრავლადაა ტახტების გამოსახულება XVI საუკუნის ქეგლებში — გრემში, ნეკრესში, ალვანის ნათლისმცემლის ეკლესიაში, მარტვილში, ხობში.

ქედურობაში მსგავსი ტახტების გამოსახულება გვხვდება გელათის, შემოქმედის, მესტიისა და ალავერდის ხატებში (XVI ს.)⁹.

ამრიგად, მინიატურაში, ისევე როგორც ფრესკებზე, ყველაზე მეტად ტახტების გამოსახულება გვხვდება. ტახტები, როგორც ვნახეთ, სხვადასხვა ფორმისა და შემკულობისაა.

გავალაკიანი ტახტები

გავალაკიანი ტახტები გვხვდება ადრეულ მინიატურებშიც, მაგ., ვრიგოლ დვისიმეტყველის კრებულში (XII ს-ნე, A—109). გავალაკიანი ტახტები გვხვდება XV და მომდევნო საუკუნეების ხელნაწერებშიც.

H—1665 (XV ს-ნის). აქ წარმოდგენილი გავალაკიანი ტახტი ორნამენტურებულია. მის წინ დგას საფეხურებიანი კვარცხლბეკი. ტახტი ოთხსვეტიანია და გადახურულია სფერული გუმბათით.

ქედური ხელოვნების ქეგლებში გავალაკიანი ტახტების გამოსახულება გვხვდება ბედიის ბარძიშზე (999 წ.), სეტის ეკლესიის ქედურ ჯვარში (XV ს.). ფრესკულ მხატვრობაში გავალაკიანი ტახტები გვხვდება ატენის სიონში.

სკამები

სკამების გამოსახულება გვხვდება ჯერ კიდევ ალავერდის ოთხთავში (A—484, XI ს.). სკამები მრავლადაა გამოსახული გელათის სახარებაშიც (Q—908, გვ. 261, 263, 268, 295. XII ს.).

ჩვენთვის საინტერესო საუკუნეების მინიატურებიდან სკამის გამოსახულება გვხვდება მე-15 საუკუნის ოთხთავში (A—580). ოთხთავი შემკულია მახარებლების გამოსახულებით. ერთ-ერთი მახარებელი ზის დაბალ ოთკუთხა სკამზე. სკამს აქვს დაბალი მოხარატებული ფეხები.

H—1665 (ფსალმური, XV ს.). 198 გვ-ზე გამოსახულია სკამი. იგი სადა ძელებისაგან შედგება. ზევიდან მუთაქა დევს.

A—496 (XV ს-ნის ოთხთავი). მარჯვ მახარებელი ზის სკამზე. სკამი სადაა, ძელებისაგან შედგენილი, ქვევით სწორი ფეხები შემაერთებელი ძელითაა შეკრული. შემაერთებელი ძელი აქვს გადებული აგრეთვე ირიბად, ძირიდან ზედა ნაწილისაკენ. იგივე ხელნაწერში მეორე მახარებელი ზის მრგვალ სკამზე. სკამს ფეხები მოხარატებულ-მოჩუქურთმებული აქვს. ზევიდან დევს ბალიში.

S—3624 (XVI ოთხთავი). შემკულია თავსამკაულებით, საზედაო ასობითა და მახარებელთა გამოსახულებებით. მახარებლები აქ სხედან მასიურ, დაბალ

⁹ Г. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, Тбилиси, 1959, с. 526, 560, 561, 568.

სკამებზე, რომლებზედაც დევს მუთაქები. სკამების წინ დგას დაბალი კვარცხლბეკი.

N—375 (ქუთაისის მუზეუმი, XV—XVI სს. ოთხთავი). მახარებელი ზის უზურგო სკამზე. ფეხები მოხარატებული აქვს. სკამზე დევს მუთაქა. აქვე მეორე მახარებელიც უზურგო სკამზე ზის. სკამი მაღალ მოხარატებულ ფეხზე დგას. წინ დგას კვარცხლბეკი. ამავე ხელნაწერიდან „დაბადების“ სცენაში იოსები ზის სკამზე. სკამი დაბალია, უზურგო, ოთხკუთხა ფორმის. ფეხები მასიური და ოთხკუთხა აქვს.

მსგავსი სკამების გამოსახულება გვხვდება ბიზანტიურ, რუსულ, სომხურ მინიატურებში.

ასეთივე სკამების გამოსახულება გვხვდება აგრეთვე ამავე ხანის ფრესკებზე, მაგ. საფარში, წალენჯიხაში (XIV ს.), ხობში (XVI ს.), გელათში (XVI ს.). მსგავსი სკამების გამოსახულება გვხვდება ქედურ ხელოვნებაშიც, მაგ. სადგურის ხატში (XIV ს.)¹⁰.

სელი

სელი ისეთ სკამებს ეწოდებოდა, რომელიც იკეცებოდა. „სელი — სკამია შესაკრავ-გასახსნელი“¹¹.

სელი გვხვდება როგორც უძველეს ძეგლებში, ისე XI—XII საუკუნეების ხელნაწერებში, მაგ., გელათის სახარებაში (Q—908, გვ. 419); ფსალმუნში (H—2075), სადაც სელის რამდენიმე გამოსახულებაა.

H—1665 (XV ს.). მე-200 გვერდზე გამოსახულია სადა ძელებისაგან შედგენილი სელი, რომელზედაც დევს მუთაქა.

ფრესკებიდან სელის გამოსახულება გვხვდება ვარძიასა და ბერთუბანში. სელის გამოსახულება გვხვდება ქედურობაშიც, მაგ., მოწამეთის ხატზე (XI ს.). რელიეფებში სელის გამოსახულება გვხვდება ბურღაძორის მცირე სტელაზე¹².

II. მახიღები

მაგიდები სხვადასხვაგვარი იყო. იყო როგორც სასადილო, ისე სამუშაო მაგიდები. მაგიდები იყო მრგვალი, ოვალური, ოთხკუთხა. იყო როგორც სადა, ისე მოხარატებულ-მოჩუქურთმებული მაგიდები.

სასადილო მაგიდები

სასადილო მაგიდების გამოსახულება მრავლად გვხვდება გელათის სახარებაში (Q—908, XII). XIV—XVI ს-ნის მინიატურებში სასადილო მაგიდები ნაკლებადაა გამოსახული.

A—580 (XV ს. ოთხთავი). ხელნაწერი მორთულია მახარებლების გამოსახულებებით. მახარებელი ზის ოთკუთხა, დაბალ მაგიდასთან. მაგიდა მასიურია, დგას 4 მოკლე ფეხზე. ასეთივე მაგიდა დგას იმავე ხელნაწერში მეორე მახარებლის წინ.

H—75 (XVI ს-ნის დავითნი). გამოსახულია მრგვალი მაგიდა. ფეხები სა-

¹⁰ Г. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ., 170.

¹¹ ს. ს. ორბელიანი, სიტყვის კონა, 1943.

¹² დაცულია საქართველოს ხელოვნების მუზეუმში.

და, ურთიერთგადაჯარდინებული სწორი ძელებიდან შედგება. ამავე ხელნაწერში გვხვდება ასეთივე მეორე მაგიდის გამოსახულებაც (გვ. 120, 184).

A—733 (XVI ს.). შემკულია თავსამკაულებით, სასულიერო-ისტორიული ამბებით, საეკლესიო დღესასწაულებითა და სხვა. გამოსახულია მაგიდაზე დადგმული ჯვარი. მაგიდა ოთხკუთხაა, დგას ოთხკუთხგანაკვეთიან ფეხებზე. ძირები ხარატული აქვს.

მსგავსი მაგიდები გვხვდება რუსეთის მინიატურებში¹³, ამავე ხანის ბიზანტიურ, ქართულ და რუსულ ფრესკებში.

სამუშაო მაგიდები

სამუშაო მაგიდები გვხვდება როგორც პიუპიტრიანი, ისე უპიუპიტრო.

უპიუპიტრო მაგიდები

N—375 (ქუთაისის მუზეუმი, XV—XVI სს. ოთხთავი). მახარებელი ზის მაგიდასთან. მაგიდა ოთხკუთხედის ფორმისაა, დაბალი. დგას მოხარატებულ დაბალ ფეხებზე.

A—1691 (XV—XVI სს. ოთხთავი). აქ მოცემულია მახარებლების გამოსახულებები. მაგიდა უპიუპიტროა, ოთკუთხა, მასიური, სწორი ძირით.

S—3624 (XVI ს-ნის ოთხთავი). შემკულია თავსამკაულებით, საზედაო ასოებითა და მახარებელთა გამოსახულებებით. მახარებლები ამ მინიატურებში სხედან უპიუპიტრო მაგიდებთან. მაგიდა ოთხკუთხაა, მასიური, სწორი ძირით.

პიუპიტრიანი მაგიდები

ხელნაწერთა მინიატურებში ხშირად გვხვდება პიუპიტრიანი მაგიდები. პიუპიტრი მაგიდაზე ხრახნით იყო დამაგრებული. პიუპიტრიანი მაგიდების გამოსახულებები ბევრია მესტიის სახარებაში (XI ს.).

H—1344 (შიომღვიმის ოთხთავი, 1304 წ.). შემკულია მახარებლების გამოსახულებებით. მახარებლები სხედან პიუპიტრიან მაგიდებთან. მაგიდა ნაღალია, ოთხკუთხა ფორმის, ძირი სწორი აქვს.

N 375 (ქუთაისის მუზეუმი, XV—XVI სს. ოთხთავი). ერთ-ერთი მახარებელი ზის პიუპიტრიან მაგიდასთან. მაგიდა გრძელი ოთკუთხედის ფორმისაა. დგას დაბალ, მასიურ ფეხებზე. გვერდები მაგიდის შუა ნაწილში სიგრძეზე ოთკუთხედად აქვს ამოღარული.

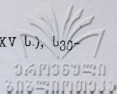
A—482 (XVI ს.). შემკულია მინიატურებითა და მახარებლების გამოსახულებებით. მახარებელი ზის პიუპიტრიან მაგიდასთან. მაგიდა ოთკუთხაა, დგას მოკლე ოთხკუთხგანაკვეთიან ფეხებზე.

H—1721 (ოთხთავი, 1520 წ.). მახარებელი ზის პიუპიტრიან მაგიდასთან. მაგიდა ოთხკუთხაა და მასიური. ძირი სწორი აქვს.

სამუშაო მაგიდების გამოსახულებები გვხვდება როგორც რუსულ, ისე სომხურ და ბულგარულ კედლის მხატვრობასა და მინიატურებში. მსგავსი სამუშაო მაგიდების გამოსახულებები გვხვდება ამავე საუკუნეების საქართველოს ფრესკულ მხატვრობაშიც, მაგ., წალენჯიხაში პანდატივებზე (XIV ს.), ლიხნე-

¹³ А. Н. Свирин, Искусство книги древней Руси, М., 1964, с. 260.

ში (XIV ს.), ზარზმაში (XIV ს.), უბისში (XIV ს.), ნაბახტევში (XV ს.), სვეტიცხოველში (XVI ს.).

III. კათედრა-კილოზნები

„კილოზანი — ზანდუკი“. ზანდუკი სხვათა ენაა, რომელსაც აწ უწოდებენ, ქართულად კილოზანი ჰქვიან¹⁴. ტერმინი კილოზანი ქართულ წერილობით წყაროებში IX—X საუკუნიდან გვხვდება¹⁵. კილოზანი ძალიან იყო გავრცელებული საქართველოში და თითქმის ყველა წერილობით ძეგლში იხსენიება¹⁶. კილოზნის ნიშები სპეციალური დანიშნულების საეკლესიო ჭურჭლისა და წიგნების შესაწყობ თაროებს წარმოადგენდნენ. ეს კილოზნები სპეციალური დანიშნულების ავეჯია, ზოგ შემთხვევაში სამწერლობო საქმისათვის განკუთვნილი. მას იყენებდნენ კათედრაც და ნივთების შესანახავაც¹⁷.

კილოზნების მრავალფეროვნებას მოწმობენ ხელნაწერთა მინიატურებში არსებული სურათები. კილოზნები სხვადასხვა ფორმისა და ზომის გვხვდება. არის როგორც ერთთაღიანი, ისე ორ და სამთაღიანი კილოზნები. კილოზნების ფეხებიც სხვადასხვაგვარია. არის დაბალ და მაღალფეხებიანი კილოზნები. კილოზნების ნაწილს ფეხები შემაერთებელი ძელით აქვთ შეერთებული.

გვხვდება კათედრა-კილოზნები. მას იყენებდნენ კათედრაც და წიგნებისა და ჭურჭლის შესანახავაც.

ეს კათედრა-კილოზნებიც ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან ფორმით, მაგ., გვხვდება ოთკუთხა, გრძელი ოთკუთხა და მრგვალი მაგიდა—კილოზნები. არის პიუპიტრიანი კილოზნებიც. ისინი ერთმანეთისაგან ფეხებითაც განსხვავდებიან. მათი უმეტესობა მასიურია, დგანან პატარა დაბალ ფეხებზე.

მაგიდა-კილოზნების გამოსახულებები გვხვდება ალავერდის ოთხთავში (A—484, XI ს.), გელათის სახარებაში (Q—908, გვ. 97, 175, 280, 436).

H—1870 (XIII—XIV სს-ის ოთხთავი). აქ მოცემულია იოანე მახარებლის გამოსახულება. იოანე ზის უზურგო ტახტზე — პიუპიტრიან კათედრა-კილოზანთან. იგი მაღალია, ძირი სწორი აქვს და მასიური, აქვს თაროები.

H—2125 (XIV ს-ნის სახარება — ოთხთავი). მარკოზ მახარებელი ზის პიუპიტრიან კათედრა-მაგიდასთან. მაგიდა ოთკუთხაა, თალებითაა შეერთებული. კათედრა კარადისებურია. ამავე ხელნაწერიდან ლუკა მახარებელი ზის პიუპიტრიან კათედრა-კილოზანთან. კათედრა ოთკუთხედის ფორმისაა, შუაში თაროები აქვს, სადაც დგას ჭურჭელი, მისი ზედა ნაწილი მოჩუქურთმებულია. მათე მახარებელი მსგავს პიუპიტრიან კათედრასთან ზის. კათედრას აქვს თაროები. ერთ ნაწილში დგას სურა. იოანე მახარებლის პიუპიტრიანი კათედრა-კილოზანი უფრო მასიურია და დიდი. ისიც შუაში მოჩუქურთმებულია. კარადა სამი თაღიანი ნაწილისაგან შედგება.

A—496 (XV ს-ნის ოთხთავი). ამ ხელნაწერში შემორჩენილია სამი მახარებლის გამოსახულება. სამივე მახარებელი ზის ერთნაირ კათედრა-კილოზან-

¹⁴ ს. ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 125, 167.

¹⁵ ვ. ა რ თ ი ლ ა ყ ვ ა, XV—XVIII სს. ქართული მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1965, გვ. 88.

¹⁶ ი. ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, თბილისი, 1965, გვ. 35.

¹⁷ ვ. ა რ თ ი ლ ა ყ ვ ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 91, 108.

თან. კათედრები ოთკუთხაა, სწორი ძირით. ზედა ნაწილში აარა და შიგ
ქურჭელი დგას.

A—580 (XV ს-ნის ოთხთავი). მახარებელი ზის პიუპიტრიან კათედრა-კი-
დობანთან. კათედრა დიდი ზომისაა. დგას მოხარატებულ ფეხებზე. მუში წიში
აქვს კარებებით. კარები გამოღებულია.

N 375 (ქუთაისის მუზეუმი, XV—XVI სს-ის ოთხთავი). ამ ხელნაწერში
ორი მახარებელი დასლოებით ერთნაირ კათედრა-კიდობანთან ზის. პიუპიტ-
რიანი კათედრა გრძელი ოთხკუთხედის ფორმისაა. დგას მოხარატებულ მა-
სიურ ფეხებზე. შუა ნაწილში კარადისებურია. გაღებულ კარში ჩანს ქურჭელი.

A—401 (1524 წ. ოთხთავი). მორთულია თავსართებით, კამარებითა და მა-
ხარებლების გამოსახულებით. მახარებელი ზის პიუპიტრიან კათედრა-კიდობან-
თან. კათედრა დგას ოთხკუთხაგანაკვეთიან მაღალ ფეხებზე. ფეხები ხარატული
ძირით თავდება. კათედრის წინ თარო აქვს კარებიანი. ღია კარებში ჩანს ქურ-
ჭელი.

A—482 (XVI ს-ნის ხელნაწერი) მოხატულია მინიატურებით. ლუკა მახა-
რებელი ზის პიუპიტრიან კათედრა-კიდობანთან. მაგიდა ექვსკუთხაა. მასიური.
წინ აქვს თარო. რომელშიც დგას ქურჭელი.

კიდობან-მაგიდების გამოსახულება მრავლად გვხვდება როგორც საქარ-
თველოს, ისე სხვა ქვეყნების როგორც მინიატურებში, ისე ფრესკულ მხატ-
ვრობაშიც.

XIV—XVI საუკუნეების მინიატურის განხილვის შედეგად შეიძლება
ითქვას, რომ იგი ნათესაობას ამჟღავნებს ამავე ხანის ფრესკულ მხატვრობას-
თან და პედურ ხელოვნებასთან. წინა საუკუნეების მინიატურა ანალოგიას პო-
ულობს ბიზანტიის, ბალკანეთის ქვეყნებისა და რუსეთის მინიატურასთან. ქარ-
თულ მინიატურას ბიზანტიურ მინიატურასთან ერთად ჰქონდა გავლელი გან-
ვითარების ეტაპები, მაგრამ მასში იყო გამოვლენილი თავისი სპეციფიკური
თავისებურებანი¹⁸.

როგორც ვნახეთ, XIV—XVI სს. მინიატურებში ავეჯის სახეებიდან უმე-
ტესად დასაჯდომი ავეჯია მოცემული¹⁹. დასაჯდომი ავეჯი თავისთავად იყოფა
ქვევჯუფებად: ტახტები, სკამები, სელი. ტახტები ფორმით იყოფა ზურგან და
უზურგო ტახტებად, რომლებიც მორთულობის მიხედვით განსხვავდებიან ერთ-
მანეთისაგან. გვხვდება უბრალო და გლუვზედაპირიანი, ხარატულ-ჩუქურთმო-
ვანი, გვერდებიანი, უგვერდებო. განსხვავებულია ტახტის ძირებიც: არის მა-
სიური, უფეხო ტახტები და არის როგორც სადაფეხიანი, ისე ხარატულფეხ-
ებიანი ტახტებიც. ტახტების ზურგი განსხვავებულია სიმაღლით, ფორმითა და
შემკულობით. ტახტებზე ხშირად ქსოვილია გადაფარებული და ზედ მუთაჟა
დევს. ზოგიერთი ტახტის წინ დგას განსხვავებული ფორმისა და შემკულობის
კვარცხლბეკი.

სკამების გამოსახვა მინიატურებში, ფრესკებთან შედარებით, ნაკლებად
გვხვდება, ხოლო სელი სულ ერთგანაა მოცემული.

¹⁸ Г. Алибегашвили, Художественный принцип иллюстрирования грузин-
ской рукописной книги XI—начала XIII веков, Тб., 1978, с. 149.

¹⁹ დანიშნულების მიხედვით ავეჯის დაჯგუფების შესახებ იხ.: ივ. ჯავახიშვილი
მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, II, თბ., 1965, გვ. 21;
ვ. ართილაყვა, XVI—XVIII სს. ქართული მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბ.
1965, გვ. 16; ლ. ბეღუაძე, ხალხური ავეჯი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, თბ.
1973, გვ. 32.

აღსანიშნავია ის გარემოებანი, რომ საწოლები ამ საუკუნის მინიატურებში არ შეგვხვდებიან.

XIV—XVI საუკუნეების მინიატურებში გვხვდება მაგილების მრავალსახეობა. ეს განსაკუთრებით ეხება სამუშაო მაგიდებს და კათედრა-კიდობნებს. რაც შეეხება სასადილო მაგიდებს, ისინი შედარებით იშვიათად გვხვდება. სამუშაო მაგიდები გვხვდება როგორც პიუპიტრიანი, ისე უპიუპიტრო. მათგან განირჩევა მრგვალი, ოვალური, ოთხკუთხა. გვხვდება როგორც სადა, ისე ორნამენტირებული მაგიდები.

ამრიგად, მინიატურების შესწავლის შედეგად ცხადი ხდება, რომ მიუხედავად კონსერვატიზმისა, რაც ავეჯს ახასიათებს, XIV—XVI სს. ავეჯი გამოირჩევა მრავალფეროვნებით, რაც გულისხმობს როგორც ფორმათა სიმდიდრეს, ისე შემკულობის მრავალსახეობას.

რ. დოლაბერიძე

ჯიხვისგამოსახულებიანი კერამიკა თუშეთიდან

ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის თუშეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ 1975—77 წწ. და 1980 წ. გათხრები ჩატარა სოფ. შენაქოში, ნიშტაყოს ბორცვზე. 1964 წ. მუზეუმში შემოსულმა შემთხვევითმა მონაპოვრებმა ამ ძეგლიდან¹ და წლების მანძილზე წარმოებულმა არქეოლოგიურმა სამუშაოებმა² ახალი, დღემდე უცნობი მასალა წარმოაჩინა თუშეთის, საქართველოს ამ მაღალმთიანი რეგიონის წარსულის, მატერიალური კულტურის, რელიგიის და სხვა საკითხების კვლევა-ძიებისათვის.

როგორც არქეოლოგიური გათხრებით დასტურდება, ნიშტაყოს ბორცვი უძველესი დროიდან წარმოადგენდა საკულტო ადგილს. ნიშანდობლივია, რომ მის ძირთან დღესაც დგას წარმართული ხატი — ფიქლებსაგან მშრალად ნაგები მცირე ოთხკუთხა ნაგებობა სასანთლე ნიშით, რომლის თავზე აწყვია კვარცის ნატეხები, ჯიხვის, ირმისა და ცხერის რქები.

დღეისათვის ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად ნიშტაყოს ბორცვზე გამოვლინდა ძვ. წ. II—I სს., ახ. წ. III—IV სს., აგრეთვე შუა საუკუნეების კულტურული ფენები საინტერესო საკულტო ძეგლებითა და მათთან დაკავშირებული ნივთიერი მასალით³. შენაქოს მონაპოვრები მნიშვნელოვან პირველწყაროს წარმოადგენენ ქართული წარმართული რელიგიის ისტორიის, იმდროინდელი ადამიანის მსოფლხედვისა და რწმენა-წარმოდგენების შესასწავლად, რომელთა მრავალი გადმონაშთი დღესაც მთელი სიცხადით ვლინდება ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში.

საკულტო მასალების თვალსაზრისით გარკვეულ ინტერესს იმსახურებს ჯიხვისგამოსახულებიანი კერამიკა. იგი გამოვლინდა ბორცვის სამხრეთ-დასავლეთის ფერდობზე მდებარე I ტერასაზე გათხრილ ნაგებობაში, რომელიც 14C თარიღის გათვალისწინებით III—IV სს. თარიღდება⁴. ხანძრის ძლიერი დამანგრეველი ძალისაგან ფიქლებით ნაგები შენობა ისე განადგურდა, რომ მისი საძირკვლის მცირე ნაშთიც არ შემორჩა. თიხის ჭურჭელი მთლიანად ნამ-

¹ რ. დოლაბერიძე, არქეოლოგიური მასალა სოფელ შენაქოდან, თბ., 1973.

² რ. დოლაბერიძე, თუშეთის დაზვერვით-არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში (1975 წ.), საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, V, თბ., 1977, გვ. 145—156; რ. დოლაბერიძე, თუშეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1976 წლის მუშაობის ანგარიში, საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, VI, თბ., 1978, გვ. 88—96.

³ იქვე.

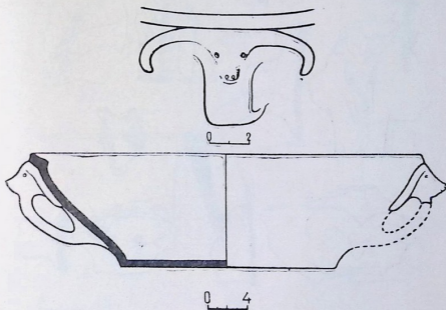
⁴ რ. დოლაბერიძე, თუშეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1976 წლის მუშაობის ანგარიში, გვ. 90.

ტრევეზად არის ქცეული. აურაცხელი ფრაგმენტიდან მოხერხდა მხოლოდ ერთი ჯამის აღდგენა მთლიანად. იგი დიდი ზომისაა, გაშლილობიანი, ორყურა, ყურებზე ჯიხვის თავის სკულპტურული ფიგურება მიძერწილ. პირს ირგვლივ წიწვისებური ორნამენტი შემოუყვება. ამ ჯამის გარდა ნაგებობაში ჯიხვისთავიანი კერამიკის კიდევ 25 ფრაგმენტი აღმოჩნდა. სამწუხაროდ, ეს ფრაგმენტები არ იძლევიან წარმოდგენას ჭურჭლის ფორმაზე. შეიძლება აღინიშნოს მხოლოდ, რომ მათი უმეტესი ნაწილი აშკარად ჯამებს მიეკუთვნება.

ჯიხვის ფიგურებს შორის გვაქვს მთელი გამოსახულებანი, ნაწილს რქები მომტვრევი, ზოგს კი რქის ან დრუნჩის ნაწილი შემორჩა, რაც მიგვანიშნებს, რომ გამოსახულება ჯიხვისა იყო. მართალია, ჩვენ ვერაფერს ვიტყვით ამ უკანასკნელთა მხატვრულ ღირებულებაზე, მაგრამ მათი სათვალავში შეტანა მაინც საჭიროდ მივიჩნევთ.

ფიგურების ძირითადი ნაწილი პლასტიკურია. გამოსახულია ჯიხვის თავ-რქა, ცალკე რქები, ერთ შემთხვევაში კი რქები, მათ შუა მოთავსებული სვასტიკით. გამოსახულებანი მოცემულია ჭურჭლის ყურზე ან გვერდზე. ყურები უმთავრესად ბრტყელია, თავსა და ბოლოში მეტ-ნაკლებად გაფართოებული, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, მოკლე, რკალისებური ფორმის.

ჯიხვისგამოსახულებიანი ჭურჭელი, თიხის სტრუქტურის და ტექნოლოგიის თვალსაზრისით, ამ ფენაში გამოვლენილი კერამიკის იდენტურია. იგი დამზადებულია მსხვილმარცვლოვანი, ცუდად განლეჟილი, სხვადასხვა მინარევების შემცველი თიხისაგან; ხასიათდება არათანაბრად გამომწვარი კეცით, რომელიც საღ მონატეხში რუხია, მოწითალო ზედაპირით და სარჩულით.

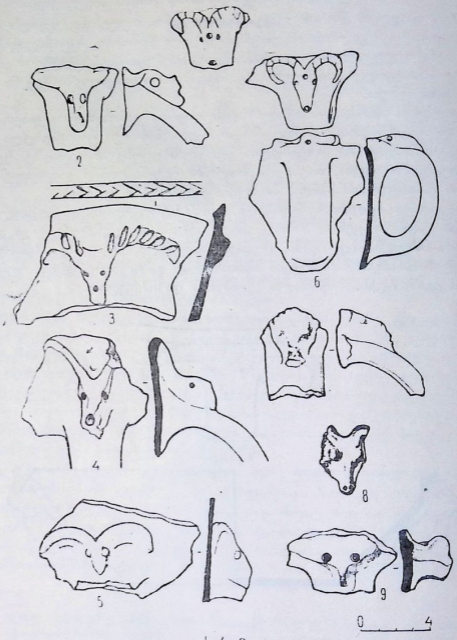

სურ. 1

ჯიხვის ფიგურები გამოირჩევიან მხატვრული შესრულების დონით. მათ შორის არის, ერთი მხრივ, დახვეწილი, სწორი ფორმებით გადმოცემული ფიგურები, რომლებშიც იგრძნობა სახეების რეალისტური ასახვისაკენ სწრაფვა, მეორე მხრივ, უხეში, აგრეთვე უკიდურესად სქემატური გამოსახულებანიც.

რადგან მასალა ერთი კულტურული ფენიდან მომდინარეობს და სინქრონიზაცია, კარგი ნახელავისა და უკიდურესად პრიმიტიულ გამოსახულებათა თანაარსებობა ოსტატთა ხელის მეტ-ნაკლები გაწაფულობით თუ განსხვავებით

ზემოაღნიშნული ჯამის ყურებზე მიძერწილი ფიგურები, საკმარისად გამოვლენილი, მოცულობითი ფორმებით ხასიათდებიან. თვალები და ნესტოები მრგვალი ნაჭდევებითაა გადმოცემული, პირი კი რკალისებურად ჩაღარული

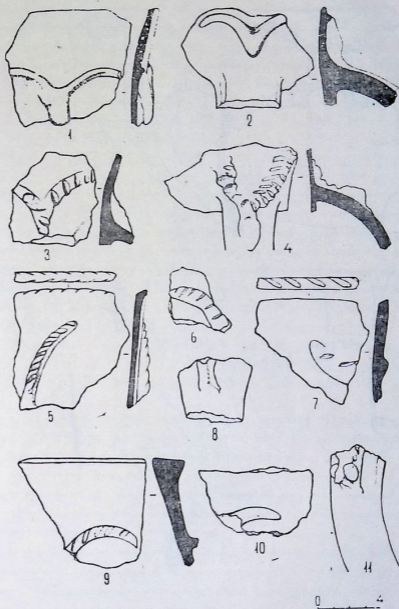

სურ. 2

ხაზით. ჯიხვებს ამშვენებს ჰორიზონტულად გაშლილი გრძელი რქები, რომლებიც ჭურჭლის გადმოკეცილ პირს ებჯინებიან. გამოსახულებანი გამოირჩევიან მშვიდი გამომეტყველებით და ბუნებრიობით (სურ. 1).

დაწვეწილი ნახელავია ცალკე ნაპოვნი ჯიხვის თავის ფიგურა, რომელიც ჩანს, ჭურჭლიდან ატკეცილა. იგი სკულპტურულ ფორმას უახლოვდება. თვა-

ლები და ცხვირი გადმოცემულია ფაქიზად გამოძერწილი პლასტიკური ფორმებით, წარბები და პირი — მსუბუქად ჩაღარული ხაზებით, ცხვირის ნესტოებს მრგვალი ნაჭდევები გამოხატავენ. ნაკვეთების გადმოსაცემად პლასტიკური ფორმებისა და გრაფიკულ საშუალებათა ერთდროული გამოყენება გამოსახულებას სიცოცხლეს ანიჭებს (სურ. 18).

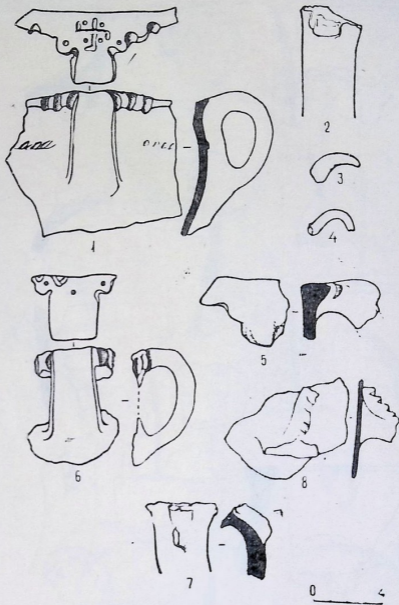

სურ. 3

ჯიხვის თავის ორი გამოსახულება, სხვადასხვა ჭურჭლის ყურზე, ერთმანეთის მსგავსია. ისინი შედარებით დაბალი რელიეფითაა შესრულებული. თვალეები გადმოცემულია მრგვალი ნაჭდევებით, ჩამოგრძელებული ცხვირი პლასტიკურადაა გამოყვანილი და მრგვალი ნაჭდევით ბოლოვდება. ნაოჭა რქები გაშლილი და ბოლოებში მორკალულია. ჯიხვებს შუბლზე გამოსახული აქვთ

საკრალური ნიშანი — მრგვალი ნაჭდევი, რითაც ისინი გამოირჩევიან სხვა ფიგურებისაგან. ამ ნიშნის დანიშნულებას ჩვენ ქვევით შევეხებით. მართალია, ამ გამოსახულებებში იგრძნობა ფიგურების რეალისტური წარმოსახვის ცდა, მაგრამ ისინი მოკლებული არიან იმ ბუნებრიობას, რაც ზემოაღნიშნული ფიგურებისთვისაა დამახასიათებელი (სურ. 21, 6).

სურ. 4

ჯიხვის თავების ერთი ჯგუფი დაუდევარი ნახელავია. ფიგურები უხეშია, შეიძლება ითქვას, დამახინჯებულაც, ყოველგვარი გამომეტყველების გარეშე. მათში ჯიხვი გამოიხატება მხოლოდ რქებით. თავის მოყვანილობა და დრუნჩი პირობითადაა გადმოცემული, გეომეტრიულ ფორმებს უახლოვდება. ნაკვეთებიდან ყველა შემთხვევაში აღნიშნულია მხოლოდ თვალები. ისინი გამოსახულია მრგვალი ნაჭდევებით, ერთგან კი — მრგვალ-ბრტყელი მინაძერწებით. რქე-

ბიც დაუდევრადაა გამოქრწილი. შერჩენილი ნაწილებიდან ჩანს, რომ ზოგს ისინი სადა ჰქონია, ზოგს კიდეც ნაოჭა (სურ. 22, 3, 4, 5, 9, 11).

ჯიხვის თავის ფიგურებს შორის ორი გამოსახულება ძალზე პირობითია. მართალია ერთს დრუნიჩი რბილი, მომრგვალებული ფორმით აქვს გადმოცემული, მაგრამ თვით სახე სიბრტყობრივია, ყოველგვარი ნაკეთების გარეშე (სურ. 45). მეორე ფიგურა, რომლის თავის მოხაზულობა გეომეტრიული ფორმითაა წარმოდგენილი, აგრეთვე უნაკეთოდაა გამოსახული. მასზე მხოლოდ პლასტიკურად ამბურცული კუნთები გამოიყოფა (სურ. 27).

ჯიხვის თავის ორი გამოსახულება უკიდურესი სქემატიზმით ხსიათდება. თავი რედუცირებულია. ერთზე იგი გადმოცემულია შუაში შეზნეჭილი მომრგვალებული ბურცობით (სურ. 31), ხოლო მეორეზე — გვერდებშეზნეჭილი ცილინდრისებური შევრილით. რქები გაშლილია, სადა და ნაოჭა (სურ. 34). როგორც ჩანს, თავის რედუცირების საშუალებით ოსტატმა ხაზი გაუსვა რქების განსაკუთრებულ მნიშვნელობას.

კერამიკის ორ ნიმუშზე ხელსნის მიერ კონკრეტულად რქებია გამოსახული. საინტერესოა ცალკე ნაპოვნი რამდენიმე მინიატურული კერამიკული ჯიხვის რქა, შესაძლებელია ჭურჭლიდან ატეკილი (სურ. 43, 4).

განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ბადიის ყური, რომელზედაც ჯიხვის რქებთან ერთად ფიგურირებს სვასტიკა. ამ შემთხვევაში რედუცირებულია რქები. ისინი რელიეფური კი არ არის, როგორც სხვაგან, არამედ გამოსახულია ყურის ზედა, გაფართოებულ ნაწილში, კიდეებზე დატანილი ღრმა ნაჭდევების საშუალებით, რომლებიც რქის ნაოჭების იმბრაციას წარმოადგენენ. რქებს შუა ამოღარულია სვასტიკა. სვასტიკის ფრთებს შორის წერტილებია დაჭდეული. წერტილებია გამოსახული აგრეთვე რქების ქვედა ნაოჭებშიც (სურ. 41). აშკარაა, ფიგურათა ამგვარ წარმოსახვაში გარკვეული აზრი დევს. მეორე ფრაგმენტი, რომელზედაც ჯიხვის რქები აგრეთვე ყურის კიდეებზეა დატანილი, სამწუხაროდ, ნაკლებია და კომპოზიციის წარმოდგენის საშუალებას არ იძლევა.

ძნელია გადაჭრით ითქვას, რომ შენაქოს კერამიკაზე გამოსახული ყველა ფიგურა არის *pars pro toto*. საფიქრებელია, რომ ზოგან ხელსნის ჩანაფიქრია არა ჯიხვის, არამედ კონკრეტულად მისი თავ-რქის ან რქების გამოსახვა, როგორც გარკვეული შინაარსის გამომხატველი სიმბოლოებისა. ამ ვარაუდის საფუძველს გვაძლევს ის, რომ გარეული ნადირის თავ-რქა, რომელსაც თავრიელი ეწოდება, საქართველოს მთის მოსახლეობის თვალში თავისთავადი საწმუნოებრივი მნიშვნელობის შემცველი იყო⁵.

ჯიხვის თავ-რქით და რქებით შემკული ჭურჭლის არაერთ ნიმუშს ვხვდებით საქართველოს სხვადასხვა პერიოდის მასალებში. მაგრამ ამჯერად შენაქოს ჭურჭელთან შესადაარებლად განსაკუთრებით საინტერესოა არაგვის ხეობაში, ს. უინვალში აღრებრინჯაოს დასასრულისა და შუაბრინჯაოს ხანის საკულტო ძეგლზე აღმოჩენილი ჯიხვისთავებიანი კერამიკა⁶. საყურადღებოა, რომ ორივე შემთხვევაში ეს კერამიკა საკულტო ძეგლთან არის დაკავშირებული და რო-

⁵ ვ. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, ქართული (სვანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, თბ., 1953, გვ. 53.

⁶ მ. ლ ო ნ ტ ი, ცხოველის გამოსახულებიანი ჭურჭელი არაგვის ხეობიდან, არქეოლოგიური ძიებანი (ახალგაზრდა მკვლევართა სამეცნიერო სესიის მასალები), თბ., 1977, გვ. 14—15, ტაბ. I ა.

გორც ეინვალის, ისე შენაქოს კერამიკაზე სწორედ ჯიხვია გამოსასული. ეს კი იმის მიჩვენებელია, რომ საქართველოს მთაში ჯიხვის თავ-რქით შემკული ჭურჭელი გარკვეული ფუნქციის მატარებელი იყო კულტურის მატარებელი ადრებრინჯაოს ხანის დასასრულიდან.

ზოომორფული კერამიკა ამ ბოლო წლებში ცალკე საკვლევ თემას წარმოადგენს. მის სტილისტიკურ ანალიზს, წარმომავლობისა და გავრცელების არეალის დადგენას, აგრეთვე რიტუალური დანიშნულების კვლევას არაერთი სტატია მიეძღვნა⁷. მკვლევართა უმრავლესობა მათ წარმომავლობას საკუთრივ სარმატებს უკავშირებს. მაგრამ არქეოლოგიურ ლიტერატურაში გამოთქმულია სხვა თვალსაზრისიც. მ. აბრამოვა სტატიაში «О керамике с зооморфными ручками», განიხილავს სხვადასხვა ტერიტორიაზე, კერძოდ სარმატულ ვოლგისპირეთში, შუა აზიაში, აზერბაიჯანში, აღმოსავლეთ ყირიმში, ყუბანისპირეთში და ქვემო დონზე, სტავროპოლის მხარეში, ჩრდილო ოსეთში, ჩეჩენ-ინგუშეთში და დაღესტანში აღმოჩენილ ზოომორფულუყურიან კერამიკას, ადგენს მათ შორის არსებულ სტილისტიკურ სხვაობას და ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ ცალკეული მხარის კერამიკა ლოკალური ნიშნებით ხასიათდება. ამის საფუძველზე მ. აბრამოვამ გამოთქვა მოსაზრება, რომ ზოომორფულუყურიანი კერამიკა არ ვრცელდება ერთი რომელიმე ცენტრიდან, არამედ იგი დამზადებულია ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად, სხვადასხვა კერამიკულ სახე-ღოსნოებში. მისი დაკვირვებით, უფრო გვიან, V—XI სს. ზოომორფულუყურიანი ჭურჭლის ლოკალიზაცია ხდება ჩრდილო კავკასიის ცენტრალურ რაიონებში — ჩრდილო ოსეთში და ყაბარდო-ბალყარეთში⁸.

ი. ბერეზინი თვლის, რომ ჩრდილო კავკასიის ძვ. წ. I ს. — ახ. წ. IV ს. ზოომორფული კერამიკა არის სარმატული ტომების აბორიგენებთან მჭიდრო ურთიერთავსენის პროცესის ნაყოფი. ეს თვალსაზრისი არ იყო სათანადოდ მიღებული მხედველობაში, მაგრამ ბოლო ხანებში მეცნიერთა ნაწილის მიერ განიხილება როგორც კანონზომიერი მოვლენა⁹.

შენაქოს ჯიხვისგამოსახულებიანი კერამიკა ნიშტაყოს ბორცვის I ტერასზე საკულტო ნაგებობაში გამოვლენილი მრავალრიცხოვანი კერამიკული კომპლექსის ორგანული ნაწილია. იგი ადგილობრივ, სოფლის მიდამოებში ცნობილი თიხისაგან არის დამზადებული¹⁰, ხასიათდება თავისებური ლოკალური

7 К. М. Скалон. Изображения животных на керамике сарматского периода. Гос. Эрмитаж, Тр. ОНПК, I, Л., 1941; Е. Г. Кастанаян, Сарматские сосуды из Тиритаки, СА, XV, 1951; В. Б. Виноградов, К вопросу об изображении животных на сарматской керамике, Арх. сб., МГУ, М., 1961; Т. И. Голубкина, О зооморфной керамике из Мингечаура. МКА, II, Б., 1951; Е. П. Алексеева, Зооморфные ручки Дружбинского городища, 2, Сб. Кавказ и Восточная Европа в древности, М., 1973; В. А. Петренко, Ручки сосудов в виде животных на ханкальском 2-м городище, Археология и вопросы атеизма, Г., 1977; С. А. Плетнева, Сосуды с зооморфными чертами в салтово-маяцких древностях, вышеуказ. сб.; М. П. Абрамова, О керамике с зооморфными ручками, СА, 2, 1969; Я. Б. Березин, Зооморфная керамика как показатель этнических процессов на Северном Кавказе в сарматское время, Сб. Археология и вопросы этнической истории Северного Кавказа, Г., 1979.

8 М. П. Абрамова, დასახ. ნაშრ., გვ. 75—84.

9 Я. Б. Березин, დასახ. ნაშრ., გვ. 37.

10 რ. დოლაბერიძე, თუშეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1976 წლის მუშაობის ანგარიში, გვ. 94.

ნიშნებით და საინტერესო მასალას წარმოადგენს ამ კუთხის რელიგიური წარმოდგენების შესასწავლად.

ამ თვალსაზრისით საგანგებოდ გვინდა შეეჩერდეთ ჯიხვის იმ ფემგურებზე, რომლებზედაც საკრალური ნიშნებია გამოსახული. ესენია: ორი ჯიხვის თავი, რომელთა შუბლზე არის წრიული, მრგვალი ნაქდევნი და ფიგურა რქებს შორის სვასტიკით. ჯიხვის შუბლზე დასმული ნაქდევნი ისეთივეა, როგორც მისი ნაკეთების — თვალბის, ნესტობის თუ პირის გამომხატველი ნაქდევნი, მაგრამ ამ ნიშნის გამოსახვა შუბლზე უკვე მის საკრალურობაზე მეტყველებს. ეშვს არ იწვევს, რომ იგი გარკვეული შინაარსის მქონე სიმბოლოა, ისევე როგორც სვასტიკა. ცხადია აგრეთვე, რომ ამ სიმბოლოებსა და ჯიხვს შორის გარკვეული კავშირი არსებობს. ამდენად, გასარკვევია, რამ განაპირობა ამ სიმბოლოების გამოსახვა და რას განასახიერებენ ისინი.

ამ კითხვაზე პასუხის გასაცემად ქართული ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მასალები უნდა მოვიშველიოთ. როგორც ვ. ბარდაველიძემ დაადგინა, ქართულ ღვთაებათა პანთეონში არსებობდა ნაწილიანი ღვთაებების კულტი, რომელიც უკავშირდება რელიგიაში ფართოდ ცნობილ გამორჩევის ინსტიტუტს და ღმერთაკის კონცეფციას. ნაწილიანი შეიძლება იყოს გვარი, ოჯახი, ადამიანი, ცხოველი და სხვ. მთვარის ღვთაება და მზის ღვთაების იპოსტასი — დიდი ღვდა, თავად ან თავისი წილი ღვთაებების მეშვეობით გადასცემენ თავის ნაწილებს — სხივებს რჩეულს. ამ გზით ღვთაებასთან ნაზიარები თვით ხდება ღვთაების ბუნების მატარებელი. მაგალითად, აბსტრაქციული იდეის მატარებელი ნაწილიანი ღვთაებანი, როგორც არიან „მზე პურადობისა“, „მზე მამაცობისა“, „მზე ნადირობისა“ და სხვ., აჯილდოებენ ამა თუ იმ გვარს სტუმართმოყვარეობის, მამაცობის, ნადირობის და სხვ. ზებუნებრივი უნარით¹¹.

ხევესურთა ღრმა რწმენით, ადამიანს ღვთისაგან ბოქებული ნაწილი ბეჭებს შუა ჰქონდა მოთავსებული. ეს ნიშანი მზესთან იყო ასოცირებული, რის გამოც მას აგრეთვე „თვალი“ ეწოდებოდა. „თვალი“ წარმოდგენილი ჰქონდათ სხივისანი რგოლის ან ბურთულას სახით. თვალის მფლობელი შეიძლება იყოს როგორც ადამიანი, ისე ცხოველი. სვანების წარმოდგენით, „დაჯილდოვებულ ხარებს“ თვალი აქვთ კისერზე, კანქვეშ გამოყოფილი ბურთულის სახით¹².

ქართული ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მასალების მიხედვით ნაწილიანი ნადირი გარეულია — ჯიხვების, ირმების და არჩვების ჯოგში და გამოირჩევა დანარჩენი ნადირისაგან რაიმე ნიშნით. ეს შეიძლება იყოს თეთრი ფერი, თეთრი ნიშანი შუბლზე, ოქროს რქები, დაგრეხილი ან ამოზურცული რქა და სხვ. ჯოგში იგი ნადირთ მწყემსის თუ ნადირთ პატრონის, ანუ ნადირთ ღვთაების ფუნქციას ასრულებს, ყოველ ღონეს ხმარობს მოარიდოს ნადირი მონადირეს და არ მოაკვლევინოს იგი. თუ მონადირე წინასწარ არ გამოსთხოვს ნადირთ პატრონს ნადირს და არ დაიცავს ნადირობის ყველა წესს, მას ნადირთ პატრონისაგან რისხვა ელის. ნადირთ პატრონის მოკვლისათვის კი მონადირე სიკვდილით ისჯება¹³.

¹¹ В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тб., 1957, с. 106—110.

¹² В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования, с. 109—110.

¹³ ალ. რობაქიძე, შრომის ორგანიზაციის ფორმები ძველი საქართველოს სახალხო მეურნეობაში, I, თბ., 1941, გვ. 162, 194, 199; ე. ვირსალაძე, ქართული სამონადირო ეპოსი, თბ., 1964, გვ. 28—29.

ამგვარად, ნადირთ პატრონზე და მისი მფარველობის ქვეშ მყოფ ნადირზე ტაბუა გამოცხადებული. არსებობს მოსაზრება, რომ ეს უძველესი ტრეტემის-ტური რწმენის გადმონაშთი უნდა იყოს¹⁴. ჩვენი აზრით, ტაბუს დაღება ნაყოფიერების იდეასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ნადირთ პატრონი ის მკმაკავებელი ძალაა, რომელიც ხელს უშლის ადამიანს უთავბოლოდ დახოცოს და გადაშენების საფრთხის წინაშე დააყენოს ჯიხვი თუ ირემი. ამიტომაც, რომ ნადირთ პატრონი დაჯილდოებულია მოკლული ნადირისათვის სიცოცხლის მინიჭების ზებუნებრივი უნართაგან. მას შეუძლია გააცოცხლოს ნადირი, თუნდაც მისგან რაიმე ნაწილი იყოს აჭრილი და სხვ¹⁵.

შენაქოს ჯიხვის ფიგურები წრიული ნიშნით შუბლზე, აგრეთვე რქები მათ შორის მოქცეული სვასტიკით, ვფიქრობთ, ზემოთ მოყვანილი ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მონაცემების გათვალისწინებით უნდა იყოს განხილული. ამ მასალებიდან გამომდინარე, წრიული ნიშანი, აგრეთვე სვასტიკა ნაწილიანობის, ღვთაებრივ საწყისთან წილნაყარობის გამომხატველია. საინტერესოა რა შინაარსს ატარებენ ეს ნიშნები.

უძველესი სიმბოლოების ასახსნელად დღეს ყველაზე მეტყველი ძეგლია სვანური საწესო გრაფიკული ხელოვნება, მაგრამ ამ ძეგლებზე ასახული ნიშნები უმთავრესად პირობითია. მაგალითად, ორი სხვადასხვა მნათობი, მზე და მთვარე, ხშირად ერთი სახის ქრელით — სხივებიანი წრეხაზით, წრეხაზით ან წრიულად გამოსახული¹⁶. შენაქოს ჯიხვების შუბლზე გამოსახული სიმბოლო წრიულია, მრგვალია და ეთნოგრაფიული მონაცემებით მზის ან მთვარის ნიშანი უნდა იყოს. მაგრამ კონკრეტულად ამ ნიშნის რაობის დადგენა შესაძლებელია მხოლოდ ნადირთ პატრონის ბუნების გათვალისწინებით.

ქართულ წარმართულ რელიგიაში ნაწილიანი ნადირი ნადირთ პატრონის უძველესი, ზოომორფული სახეა, მაგრამ დროთა განმავლობაში ამ სახემ ანთროპომორფიზაცია განიცადა, რის შედეგადაც ნადირთ ღვთაება თავდაპირველად ქალად, ხოლო შემდეგ კაცად იყო წარმოდგენილი¹⁷. ასტრალური რელიგიის განვითარებასთან ერთად კი ეს წყვილი ცაში ავიდა, სადაც მამაკაცი ღვთაება მთვარეს დაუკავშირდა, ხოლო ქალი — ცისკრის ვარსკვლავს, მთიებს¹⁸.

თუშების წარმოდგენით, ნადირთ პატრონები ანგელოსები არიან: ერთი კაცია, ხოლო მეორე — ქალი¹⁹. ნადირთ პატრონების ანგელოსებად წარმოდგენა წარმართულ რელიგიაში ქრისტიანული ელემენტების შეჭრით აიხსნება. მაგრამ ის, რომ თუშებს ისინი ზეცაში ეგულებათ, იმაზე მიუთითებს, რომ მათი წარმოდგენით ნადირთ პატრონები ასტრალიზებულია, კერძოდ, მამაკაც ნადირთ ღვთაებას მთვარე განასახიერებს, ხოლო ქალს — ცისკრის ვარსკვლავი.

რადგან წრე და საერთოდ სიმრგვალე მთვარის სიმბოლოა და არა მთიების, რომელიც ვარდულით გამოიხატება²⁰, ჯიხვის შუბლზე გამოსახული სიმბოლო

14 ე. ვირსალაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 28.

15 ალ. რობაქიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 199.

16 ე. ბარდაველიძე, ქართული (სვანური) საწესო..., გვ. 39, 90.

17 ე. ვირსალაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 29.

18 ე. ბარდაველიძე, ქართული (სვანური) საწესო..., გვ. 53.

19 მ. ხიდაშელი, ცენტრალური ამიერკავკასიის გრაფიკული ხელოვნება ადრეული რენის ხანაში, თბ., 1982, გვ. 57.

20 ი. სურგულაძე, ასტრალური სიმბოლიკა ქართულ ხალხურ ორნამენტში (ღვთაბოძის დეკორის მიხედვით), საქანდიდატო დისერტაცია, თბ., 1967, გვ. 45—55.

მთვარეს უნდა აღნიშნავდეს. ხოლო ჯიხვი წრიული ნიშნით შუბლზე არის ასტრალიზებული, მთვარის კულტთან დაკავშირებული ნადირთ პატრონის ზომორფული განსახიერება, მისი მატერიალიზირებული ხატი²¹.

ბადის ყურზე წარმოდგენილი კომპოზიცია — ჯიხვის რქები და მათ შორის მოთავსებული სვასტიკა, სარწმუნოებრივი შინაარსის მოდელს წარმოადგენს. როგორც ზევით აღინიშნა, ამ შემთხვევაში რედუცირებულია ჯიხვის რქები და ცენტრალური ადგილი უკავია სვასტიკას.

სვასტიკა ერთ-ერთი უძველესი და ფართოდ გავრცელებული სიმბოლოა. მის რაობასთან დაკავშირებით სამეცნიერო ლიტერატურაში მრავალი მოსაზრებაა გამოთქმული. ფიქრობენ, რომ ის არის მზის სიმბოლო, მბრუნავი მზის სიმბოლო, ზოგადად ტრიალის, დაუსრულებელი მოძრაობის მატერიალური ხატი, მუდმივობის სიმბოლო, სქესის ნიშანი, წყლის სიმბოლო, წმინდა ნიშანი. დამკველი ნიშანი, აგრეთვე ბრწყინვალეებისა და ცეცხლის, ცეცხლის გასაჩენი იარაღის სიმბოლო და სხვ.²²

შენაქოს ფიგურას, ვფიქრობთ, ყველაზე უკეთ ნათელს ჰფენს თავად თუშური გადმოცემა იქაურ ხატებზე და სალოცავებზე. ალვანელი გერმანე სისაურის ცნობით, თუშეთში, ომალოს წითელთის ხატის ზომორფული სახე ციური ცეცხლის ალი და ჯიხვი ყოფილა²³. ვფიქრობთ, შენაქოს კერამიკაზე ჯიხვის რქები და მათ შორის მოქცეული სვასტიკა მატერიალური გამოხატულებაა ამ ხატისა. სვასტიკა ამ შემთხვევაში სწორედ ცეცხლის, მისი ციური აღის სიმბოლოდ უნდა იყოს გააზრებული.

ქართული ეთნოგრაფიული მასალიდან არაერთი მაგალითი შეიძლება მოვიტანოთ, სადაც ჩანს სვასტიკის კავშირი ცეცხლთან. ამაზე მიუთითებს, უპირველეს ყოვლისა ის, რომ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში სვასტიკის გამოსახულება უმთავრესად კერასთან და ცეცხლთან დაკავშირებულ საგნებზე შემორჩა, კერძოდ, იგი გვხვდება დედაბაძის შემეკულობაში, კერის ქვებზე და კეცების ფსკერზე²⁴.

სვასტიკის კავშირი ცეცხლთან და კერასთან ვლინდება არქეოლოგიური მონაპოვრებითაც. ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესოა წარმართულ საკულტო კომპლექსებში გამოვლენილი მასალა. ნაცარგორის სალოცავში (ძვ. წ. II ათასწლ. ბოლო — I ათასწლ. პირველი ნახევარი) იგი გამოსახულია სავარძლისებურ საკუროთხვევლზე, რომელზედაც ნაცრით სავსე კერა იყო მოწყობილი²⁵.

²¹ მთვარის ძლიერი კულტის არსებობას თუშეთში ადასტურებს ნიშტაყოს ბორცვზე ძვ. წ. II—I სს. საკულტო ნაგებობებში გამოვლენილი მასალა: მონის უღელი (სტრაზონანა ცნობები მთვარის ტაძართან დაკავშირებით — იხ. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, I, თბ., 1979, გვ. 90), ღრმულეზიანი ქვა-რეზუსი, რომელიც მოყვანილობით ზარის თავს გამოხატავს და სხვ. მთვარის კულტის გადმონაშთები ვლინდება აგრეთვე დღეობა აკურობაში, რომელსაც შენაქოელები ყოველი წლის 27 ივლისს იხდიან.

²² იხ. ი. სურგულაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 45—55; ლ. თანცხავა, კოლხური და ყოზანური კულტურების მხატვრული ხელოსნობის ისტორიისათვის, საკანდიდატო დისერტაცია, თბ., 1975, გვ. 101—106.

²³ მ. მაკალათია, წარმართული ხასიათის ზოგიერთი საკულტო ძეგლი სვანეთში, სვანეთი, I, თბ., 1977, გვ. 38.

²⁴ ი. სურგულაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 42.

²⁵ გ. გობეჯიშვილი, სტალინის ნაცარგორა, მიმომხილველი, II, თბ., 1951, გვ. 256.

მელი-ღელეს I სალოცავში (ძვ. წ. II ათასწლ. მეორე ნახევარი)²⁶ და ყათნა-ლიხევი (ძვ. წ. II ათასწლ. დასასრული — I ათასწლ. დასაწყისი) სვასტიკა თიხის საბეჭდავებზეა გამოსახული. ეთნოგრაფიულ მასალაზე დაყრდნობით დ. ხახუტაიშვილი ფიქრობს, რომ ამ საბეჭდავების დანიშნულება იყო სწავის პურებზე სვასტიკის ნიშნის „დაბეჭდვა“. საწესო პურები სალოცავშივე ცხე-ბოდა, რაზედაც მიუთითებს აქ გამოვლენილი ღუმელი²⁷.

კვერის კავშირს ცეცხლთან, კერასთან და ნაცართან უძველეს წარსულში ეძებნება ფესვები. ძვ. წ. V ათასწლეულში ხრამის დიდ გორაზე, ნაცრით ამო-სებულ კერაში, ანთროპომორფულ ქანდაკებებთან ერთად იდო უმი თიხის მრგვალი და ოვალური მოყვანილობის „კვერები“²⁸. თიხისაგან დამზადებული კვერის იმიტაციები ნაცარგორის სალოცავშიაც აღმოჩნდა²⁹. ეს აღმოჩენები მოწმობენ, რომ კვერი უძველესი დროიდან ცეცხლთან იყო დაკავშირებული და კვერის კულტი ცეცხლის კულტიდან უნდა მომდინარეობდეს.

ვ. ბარდაველიძემ ყურადღება მიაქცია იმას, რომ საწესო პურის სახელი კვერი, რომელიც წინათ ნაცარში ცხებოდა, აგრეთვე კვარი და თვით კერა, კერია, ტერმინოლოგიურ სიახლოვეს ამჟღავნებენ ღვთაება კვირიას სახელ-თან. ვ. ბარდაველიძე დაეყრდნო ქართულ ეთნოგრაფიულ ყოფაში დამოწმე-ბულ ჩვევას, რომლის თანახმად ცხოველებს და საწესო პურებს არქმევენ იმ ღვთაების სახელს, ვის სახელზედაც ხდებოდა მათი შეწირვა და გამოთქვა მო-საზრება, რომ კვერი შესაძლებელია იყო ოდესღაც კვირიასთვის შესაწირავი საწესო პურის თეოფორული დასახელება. ის გარემოება, რომ კვირიას ბუნე-ბა ცეცხლთან ამჟღავნებს კავშირს — იგი ცეცხლის საშუალებით სჯის ადამი-ანებს, მისი აზრით, შესაძლებელია მიუთითებდეს ამ ღვთაების გენეტიკურ კავ-შირზე ცეცხლის კულტთან³⁰. ეს კი ერთგვარ საფუძველს გვაძლევს გამოვ-ვთქვათ ვარაუდი, რომ მელი-ღელეს და ყათნალიხევის სალოცავებში აღმო-ჩენილი საბეჭდავები, შესაძლებელია, განკუთვნილი იყო კვირიასთვის შესაწი-რავ კვერზე სვასტიკის დასაბეჭდად და ეს ნიშანი, ამ ღვთაების ბუნებიდან გამომდინარე, სიმბოლურად ცეცხლს გამოხატავდა.

რა ფუნქცია აქვს დაკისრებული სვასტიკას, როგორც ცეცხლის მატერია-ლურ გამოხატულებას? ამის გასარკვევად, უპირველეს ყოვლისა, თვით ცეცხ-ლის მაგიური ძალის ბუნება უნდა გავარკვიოთ. ქართულ ეთნოგრაფიულ სი-ნამდვილეში შემორჩენილი წეს-ჩვეულებები და დღეობათა ნაშთები ნათლად მიუთითებენ, რომ ქართველი ხალხის რწმენით, ცეცხლი იყო განმწმენდი და დამცველი საშუალება, ამავე დროს ნაყოფიერების იდეის მატარებელიც. ცეცხ-ლი, როგორც განმწმენდი საშუალება, ვლინდება ხევსურეთში ქალის მშობი-არობის შემდეგ ცეცხლთან დაკავშირებულ რიტუალებში³¹. ვ. ბარდაველიძის მიერ დამოწმებული ზოგიერთი დღეობა — ჭიაკოკონა, სეანური ჰერია მიშ,

²⁶ კ. ფიცხელაური, აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ. წ. XV—VII სს.), თბ., 1973, გვ. 113, 116, ტაბ. XXXIX₂.

²⁷ დ. ხახუტაიშვილი, უფლისციხე, თბ., 1964, გვ. 22, 26, 30, 31, ტაბ. XIII₄, XVIII₁.

²⁸ ლ. ღლონტი, ა. ჯაფახიშვილი, თ. კილურაძე, ხრამის დიდი გორის ან-თროპომორფული ქანდაკებები, ძეგლის მეგობარი, 33, თბ., 1973, გვ. 6.

²⁹ გ. გობეჯიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 257.

³⁰ В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования..., с. 13—14.

³¹ ვ. ბარდაველიძე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან (ღვთაება ბარბარ-ბაბარ), თბ., 1941, გვ. 83—84.

ზეესურული — კუდიანუხრა, განწმენდას, კუდიანებისა და ავი სულების გან-
დევნას, უფრო კი მათგან თავის დაცვას ისახავს მიზნად³². საინტერესოა, რომ
კორიკების რწმენით, სვასტიკა, ცეცხლის მისაღები იარაღია, რომელიც მფარ-
ველობას უწევს ჯოგებს. ორგორც ლ. შტერნბერგი აღნიშნავს, ამ შემთხვევაში
ჩანს კონკრეტული წარმოდგენა ცეცხლზე, როგორც მტაცებელი ცხოველები-
საგან და ავი სულებისაგან თავდაცვის საშუალებაზე. იგივე ფუნქცია აქვს და-
კისრებული ამ იარაღს ჩუქჩებთანაც³³.

გარდა დაცვისა და მფარველობისა, ცეცხლი ატარებდა აგრეთვე ნაყოფიერე-
ბისა და გამრავლების მაგიურ ძალას. ეთნოგრაფიულ ყოფაში ცეცხლის ამ ფუნ-
ქციამაც ჰპოვა ასახვა. მაგალითად, დასავლეთ საქართველოში ახალწლის დილას
ოჯახის უფროსი სახლში ცეცხლს გააჩაღებდა, ანთებულ მუგუზხალს ცეცხლში
შეანრივებდა ისე, რომ მას მრავალი ნაპერწკალი დასცვენოდა და თან დაიძახებ-
და: „ამდენი ძროხა, ამდენი გოჭი, ამდენი ქათამიო და ოჯახის სხვა ბარაქას ჩა-
მოთვლიდა. ხალხს სწამდა, რომ ამგვარი მაგიური მოქმედება საქონელს გაამ-
რავლებდა და მის ოჯახს მთელი წლით ბარაქას უმცატებდა³⁴. გამრავლებისა და
ნაყოფიერების მაგიურ ძალას ავლენს ცეცხლი აგრეთვე ზევსურულ დღეობა —
მარიემწმიდაობაზე, რომელიც ზაფხულში ტარდება. ამ დღეობაზე, ცეცხლის
დღეობის გადმონაშთის სახით, შერჩენილია მიიდან ცეცხლმოკიდებული გურჯი-
ნას დაგორების ცერემონიალი³⁵. ვ. ბარდაველიძე ამ რიტუალს ასტრალურ რწმე-
ნებს უკავშირებს და მიიჩნევს, რომ აქ ჩანს ციური ცეცხლის, ე. ი. მზის სით-
ბოსა და სინათლის გაძლიერების სურვილი და მისი დაახლოება მიწასთან და
ხალხთან იმ მიზნით, რომ გაიზარდოს მიწის მოსავლიანობა, უზრუნველყოფი-
ლი იყოს ადამიანისა და საქონლის გამრავლება და კეთილდღეობა³⁶.

ამრიგად, ზემოთ მოყვანილი ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით შეიძლება
გაკეთდეს დასკვნა, რომ ქართველ ტომებს ცეცხლი სწამდათ როგორც განწმენ-
დი და თავდაცვითი საშუალება. ცეცხლში ხელდავდნენ ისინი აგრეთვე ნაყოფი-
ერებისა და გამრავლების, და საერთოდ, ადამიანთა კეთილდღეობის უზრუნ-
ველყოფის მაგიურ ძალას. შესაბამისად სვასტიკაც, როგორც ცეცხლის მატერია-
ლური გამოხატულება, იგივე ფუნქციის, იგივე მაგიური ძალის მატარებელი
სიმბოლოა. ნიშანდობლივია, რომ სვასტიკის გამოსახულება სვანური სახლის
საქონლის სადგომის ტიხრებზე და მარცვლეულის შესანახ კიბობნებზე, დამ-
ცველი, აბოთრობებული ნიშნის ფუნქციას ასრულებს. ამავე დროს იგი გამრავ-
ლებისა და ნაყოფიერების იდეასაც უნდა ატარებდეს. სვასტიკის, როგორც ნა-
ყოფიერების სიმბოლოს ფუნქცია, უფრო დამაჯერებლად იკვეთება მატერია-
ლური კულტურის ისეთი ძეგლების შესწავლის ფონზე, როგორცაა ირმის გა-
მოსახულებიანი შტანდარტები ახალი ულიანოვკიდან და კოლხურ-ყობანური
ცულების დეკორი. შტანდარტებზე სვასტიკა ირმის გავაზე, ორივე მხარესაა გა-
მოსახული. მასთან ერთად ირმეზე თევზიფხური სახეებია გამოყვანილი. ირმის,
სვასტიკისა და თევზიფხური სახეების ერთად გამოხატვა საფუძველს აძლევს
ლ. ფანცხავას ეს ნიშანი ნაყოფიერების ღვთაებასთან დაკავშირებულ სოლარულ

³² ვ. ბარდაველიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 82—83.

³³ Л. Я. Штернберг. Первобытная религия, Л., 1936, с. 374.

³⁴ ვ. ბარდაველიძე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, გვ. 84.

³⁵ იქვე, გვ. 86—87.

³⁶ იქვე, გვ. 88.

სიმბოლოდ მიიჩნის. ამ ნიშნის კავშირი ნაყოფიერების ღვთაებასთან ვლანდებ-
ბა აგრეთვე კოლხურ-ყოზანური ტულების დეკორში, სადაც სვასტიკა აგრეთვე
თევზოფხურ სახეებთან, თევზთან და სხივებიან წრეებთან ერთად გვხვდება.³⁷
ყოველივე ზემოთქმული საფუძველს გვაძლევს, რომ სვასტიკა ციხლის
სიმბოლოდ მიეიჩნით, ხოლო ბადიის ყურზე გამონატული სვასტიკა და ჯიხ-
ვის რქები, ერთად აღებული, გავიაზროთ როგორც ციური ცეცხლის ალის და
ჯიხვის განსახიერება, რომელიც გ. სისაურის ცნობით, ქმნის ომალოს წითელ-
თის ხატის — ანთროპომორფული ღვთაების, ზომომორფულ სახეს.

ამრიგად, შენაქოს ჯიხვის გამოსახულებიან კერამიკაზე, ვფიქრობთ, მატე-
რიალური ასახვა ჰპოვა საქართველოს მთის მოსახლეობაში გავრცელებულმა
რწმენა-წარმოდგენებმა მათ ღვთაებებზე.

Р. М. ДОЛАБЕРИДЗЕ

КЕРАМИКА С ИЗОБРАЖЕНИЯМИ ТУРОВ ИЗ ШЕНАКО

Резюме

В Тушетии, в селе Шенако, на холме Ништако, в культовом здании III—IV вв., среди местной керамической посуды обнаружены фрагменты мисок с пластическими изображениями головок и рогов тура (26 экз.), расположенных в верхней части ручек или на стенках сосудов. Среди них один экземпляр с графическим изображением свастики между рогами.

Уровень художественного исполнения фигур различен: наряду с выразительными, реалистичными формами, встречаются примитивные, небрежно исполненные и схематические изображения. Резкое отличие в художественном исполнении фигур объясняется различными исполнительскими возможностями мастеров-керамистов.

Сосуды с изображениями головок тура являются органической частью многочисленного керамического комплекса; изготовлены из сортов глины, выходы которых известны в окрестностях села и в настоящее время; характеризуются своеобразными локальными свойствами и представляют интересный материал для изучения языческих религиозных верований и представлений этого края.

Особый интерес представляют две фигуры тура, на лбу которых изображена круглая выемка (рис. 2 1, 6) и фигура с изображением свастики между рогами (рис. 4 1). Знаки — круг и свастика, являются сакральными символами и определяют характер этих фигур. В частности, на основании этнографических и фольклорных материалов выявляется, что круг представляет символ луны, тур же, с символом луны на лбу, является зооморфным образом мужского божества покровителя животных.

³⁷ ლ. ფ ა ნ ც ხ ა ვ ა, დსახ. ნაშრ., გვ. 105—106.

Свастика, по данным грузинских этнографических и археологических материалов, является символом огня. Существует указание на то, что в с. Омало, которое расположено в пяти километрах от с. Шенако, зооморфная природа антропоморфного божества — хати, представлялась в виде пламени небесного огня и тура. Думаем, что изображенная на ручке сосуда модель — расположенная между рогами тура свастика, носит именно это смысловое значение.

ც. ღვაბინძო

თბილისის ზარაფხანა XIV ს-ის I ნახევარში

(ვერცხლის ფული)

XIII საუკუნის I ნახევარში მონღოლებმა მსოფლიოში უდიდესი სამფლობელო შექმნეს. ამ საუკუნის 30-იანი წლების მიწურულს მათ საქართველოც დაიპყრეს და ხანგრძლივად გაბატონდნენ აქ. 1242 წელს მონღოლებსა და რუსუდან მეფეს (1223—1245 წწ.) შორის დადებული ზავის თანახმად, საქართველოს მეფე მონღოლთა უზენაეს უფლებას ცნობდა. დაწესებულ იქნა უფლებრივი განსხვავება საქართველოს აღმოსავლეთის და დასავლეთის ნაწილებისათვის: ლიხთამერ საქართველოში, როგორც მონღოლთაგან ომით დაპყრობილ ქვეყანაში, ქართულ ხელისუფლებასთან ერთად უნდა მდგარიყვნენ მონღოლი მოხელეები და სარდლები (ნოინები) ჯარითურთ. ლიხთამერი — კი ამ მხრივ თავისუფალი იქნებოდა. საქართველოს დაეკისრა ყოველწლიურად 50 000 პერპერას (ოქროს ფული) გადახდა და მონღოლთა ლაშქრობებში მონაწილეობა¹.

XIII საუკუნის 60-იანი წლებიდან მონღოლთა სამფლობელოს დაშლის პროცესი თვალსაჩინო გახდა. ჰულაგუ ხანმა (1256—1265 წწ.) შექმნა მონღოლთა იმპერიის მეხუთე ულუსი ე. წ. ილხანთა სახელმწიფო, რომელიც დიდმა ყაენმა 1261 წ. სცნო. ჰულაგუ ხანი და მისი მემკვიდრეები ატარებდნენ ილხანის ტიტულს — „ტომის ხანის“ (ულუსის ხანის) მნიშვნელობით².

ილხანთა სახელმწიფო მოიცავდა მთელს ირანსა და დღევანდელი ავღანეთის ტერიტორიას (ბალხის ოლქის გამოკლებით), ირანს, აზერბაიჯანს, ერასხ ბაღდადიურთ, არანსა და შირვანს, ქურთისტანს, ჯეზირეს (მესოპოტამიის ზემო ნაწილს) და რუმის (მცირე აზიის) დასავლეთ ნაწილს. ჰულაგუიდების ვასალებად ითვლებოდნენ: კონიის რუმის სელჯუკთა სასულთანო, საქართველო, ტრაპიზონის ბერძნული სამეფო, კლიკია და კვიპროსის სამეფო. ილხანთა სახელმწიფოს საზღვრები დროდადრო იცვლებოდა³. სამხრეთში, ირანის ტერიტორიაზე ახლად ჩამოყალიბებულმა ილხანთა სახელმწიფომ, აზერბაიჯანი თავის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ცენტრად აქცია. მისი ქალაქი-რეზიდენციები დროგამოშვებით იყო: მარაღა, უჯანი, თავრიზი, სულთანი.

როგორც ცნობილია, დაპყრობილი ქვეყნები პირდაპირ არ შეერთებია ჯუჩის ულუსის ტერიტორიას. მათგან შეიქმნა მონღოლთა ცენტრალური ხელისუფლებისადმი დაქვემდებარებული მეფის სანაცვლოები. საქართველო, სომხეთი, არანი, შირვანი და აზერბაიჯანი (აღარბადავანი) შეადგენდა ერთ სამე-

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, თბ., 1979, გვ. 550.

² И. П. Петрушевский, Иран и Азербайджан под властью хулагидов (1256—1353). Сборник «Татаро-монголы в Азии и Европе», М., 1970, с. 229.

ფისნაცლოს, სადაც ილხანის მოადგილე დანიშნული იყო მონღოლი ჩერმა-
ლანი.

სპარსი ისტორიკოსისა და გეოგრაფის ჰამდალაჰ ყაზვინის ცნობით, ჩერმა-
ლანის სამფლობელო იყოფოდა ხუთ ადმინისტრაციულ ეკონომიკურ-ტერი-
ტორიულ ერთეულად, ანუ ვილაიეთად: 1. საქართველო, რომელიც აგრეთვე
მოიცავდა სომხურ რაიონებს (აირარატი, სიუნიკი, არწახი — ახლანდელი ყარა-
ბაღი, გუგარჯი და ყარსის ოლქები); 2. დიდი სომხეთი — სომხეთის სამხრე-
თისა და დასავლეთის რაიონებით; 3. შირვანი; 4. არანის და გილანის; 5. აზერ-
ბაიჯანი (ადარბადაგანი)⁴.

მონღოლთა სახელმწიფოს შემადგენლობაში საქართველო შევიდა სამ-
ხედრო-ადმინისტრაციული ერთეულის — „გურჯისტანის ვილაიეთის“ სახელ-
წოდებით⁵. როგორც აღვნიშნეთ, იგი მოიცავდა საკუთრივ საქართველოს, სომ-
ხეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთს და ცენტრალურ რაიონებს. ადრე, მონღოლთა
დაპყრობებამდე, ეს რაიონები საქართველოსთან ვასალურ დამოკიდებულებაში
იმყოფებოდა. მონღოლებს საქართველოში არსებული ტერიტორიულ-ადმინის-
ტრაციული, ეკონომიკურ-ფინანსური და სამართლებრივი სისტემა არ შეუც-
ვლიათ⁶. ამრიგად, ზემოთ აღნიშნული სომხური თემები ძველებურადვე საქარ-
თველოს ფარგლებში დარჩა. მონღოლები საქართველოსგან ლაშქრობებში
ერთგულ მონაწილეობასა და ხარკის უქლებლივ გადახდას მოითხოვდნენ.

XIII საუკუნის ბოლოს ილხანთა ერთიანი სახელმწიფო ღრმა კრიზისმა
მოიცვა. დანგრეული ქალაქებისა და სოფლების უმეტესობა კვლავ ნანგრევ-
ბად რჩებოდა. სახნავ-სათესი მიწების დიდი ნაწილი საძოვრებად იყო ქცეული.
შრომისუნარიანი მოსახლეობა მნიშვნელოვნად შემცირდა. ამას თან ერთვოდა
მონღოლთა მიერ შემოღებული მძიმე საგადასახადო სისტემა და რეპრესიები,
რომელთაც ადგილი ჰქონდათ გადასახადების შეწერისა და აკრეფის დროს.

ილხანთა ირანის ეკონომიკური კრიზისის პირობებში მონღოლი დიდებუ-
ლების ზედა ფენაში ორი ძირითადი მიმართულება ჩამოყალიბდა. პირველს
მხარს უჭერდა მონღოლი სამხედრო-მომთაბარე არისტოკრატიის ნაწილი, რო-
მელიც წინააღმდეგი იყო ბინადრი ცხოვრების, ვაჭრობა-აღებმციემისა და ქა-
ლაქების⁷. მეორე, შედარებით პროგრესული მიმართულება, მოითხოვდა გადა-
სახადების მოწესრიგებას, დაცემული სოფლის მეურნეობის აღდგენას და გლეხ-
თა რაციონალურ ექსპლოატაციას. ამ მიმართულებას მხარს უჭერდა ისლამის
ეკლესია, ძველი ფეოდალური სახლები, სამოქალაქო ბიუროკრატიის მნიშვნე-
ლოვანი ნაწილი და ვაჭრების უმრავლესობა⁸.

დიდი კრიზისის წინაშე მდგარ ილხანთა სახელმწიფოში მეორე მიმართუ-
ლებამ გაიმარჯვა ილხან ყაზანის (1295—1304 წწ.) დროს. ადგილობრივი ფე-
ოდალური ორგანიზაციის უპირატესობის შეგნება, და გამწვავებული კლასობ-

³ И. П. Петрушевский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 229, 233

⁴ Л. О. Бабаян, Социально-экономическая и политическая история Армении в XIII—XIV веках, М., 1960, с. 120. Очерки истории СССР, ч. II (XIV—XV вв.), с. 687, прим. I.

⁵ И. П. Петрушевский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 250.

⁶ Л. О. Бабаян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 159.

⁷ И. П. Петрушевский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 233—234.

⁸ ვ. გაბაშვილი, საქართველოში მონღოლთა ბატონობის ხანგრძლივობის საკითხი-
სათვის, აღმოსავლური კრებული, I, თბ., 1960, გვ. 206.

რევი ბრძოლა ყაზან ყაენს სათანადო ღონისძიებების განხორციელებას უყარ-
ნახებდა⁹.

ყაზან ყაენმა 1295 წ. მიიღო მაჰმადიანობა, დაირქვა მუსლიმური სახელ-
მიწიფო რელიგიად და ისლამი სახელმწიფო რელიგიად გამოაცხადა, ისლამის სახელ-
მწიფო რელიგიად აღიარება ნიშნავდა, რომ ამიერიდან ილხანთა ირანი ყოველ-
გვარ კავშირს წყვეტდა მონღოლთა მთავარ ულუსთან (სახელმწიფოსთან),
გარდა ამისა, ახალ რელიგიაზე საყოველთაოდ გადასვლამ ყაზანი ადგილობრივ
დიდებულებსა და მოსახლეობას დააახლოვა¹⁰. ყაზან ყაენმა XIII ს-ის ბო-
ლოს ჩაატარა პოლიტიკური და ეკონომიკური ღონისძიებანი, რომელიც ცნო-
ბილია ყაზან ყაენის რეფორმების სახელწოდებით.

მონღოლთა უზარმაზარი სახელმწიფოს შექმნამ ხელი შეუწყო საქარავნო
ვაჭრობის გაცხოველებას აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის, რომელშიც
მონაწილეობდნენ, ერთი მხრივ, ირანი, ა. კავკასია, სამხრეთ რუსეთი, შუა
აზია, მონღოლეთი და ჩინეთი; ხოლო, მეორე მხრივ, იტალიის ქალაქების შუა-
მავლობით, ხმელეთშუა ზღვისა და შავი ზღვის ქალაქები და დასავლეთი ევ-
როპა¹¹.

ცნობილია, რომ საქარავნო-სატრანზიტო ვაჭრობის დროს იზრდება ის ქა-
ლაქები, რომლებიც მთავარ გზებზე მდებარეობენ. ასეთი ვაჭრობის განვითარ-
ება არ იყო დაკავშირებული ქვეყნის შინაგან საწარმოო ძალთა განვითარე-
ბასთან, ამიტომ იგი ქვეყნის ეკონომიკას ვერ ავითარებდა. გაცხოველებული
შინაური და საგარეო სატრანზიტო ვაჭრობის წარმოების შედეგად იზრდებოდა
სასაქონლო კაპიტალი, რომელიც მხოლოდ ვაჭრობაში იყო დაბანდებული და
წარმოების გასაფართოებლად არ გამოიყენებოდა, რადგანაც „ვაჭრული კა-
პიტალის დამოუკიდებელი განვითარება შეზღუდულ შეფარდებაში საზოგა-
დოების საერთო ეკონომიურ განვითარებასთან“¹².

ა. იაკუბოვსკი მონღოლთა სახელმწიფოს ახასიათებს, როგორც მსხვილი
ფეოდალების დიქტატურას, რომელიც მკიდროდ იყო დაკავშირებული წინა
აზიისა და შუა აზიის სავაჭრო კაპიტალთან¹³.

ილხანთა ირანის ტერიტორიაზე გადიოდა მნიშვნელოვანი სავაჭრო სატ-
რანზიტო გზები, რომელთაგან მთავარ სავაჭრო მაგისტრალს ლევანტისაკენ
მიმავალი გზა წარმოადგენდა¹⁴. რაც შეეხება სირიისა და აღმოსავლეთ ამიერ-
კავკასიის ქალაქების სავაჭრო ურთიერთობას, ის შეიძლება განხილულ იქნას,
როგორც ლევანტის ვაჭრობის გარკვეული ნაწილი¹⁵.

⁹ რ. კიკნაძე, მონღოლთა ბატონობის ხანა, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის
ისტორიიდან, თბ., 1957, გვ. 182.

¹⁰ ვ. გაბაშვილი, ილხანთა ირანი XIV ს-ის პირველ ნახევარში, ნარკვევები მახ-
ლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957, გვ. 207.

¹¹ რ. კიკნაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 201; Я. И. Манандян, О торговле и го-
родах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1974, გვ. 285.

¹² ვ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. III, ნაწ. I, 285.

¹³ А. Ю. Якубовский, К вопросу о происхождении ремесленной промышлен-
ности Сарая Берке, с. 3—5, Изв. ГАИМК, т. VIII, вып. 2—3.

¹⁴ ვ. გაბაშვილი, შუა საუკუნეების ახლოაღმოსავლური ქალაქი, ნარკვევები მახ-
ლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, II, თბ., 1970, გვ. 40.

¹⁵ ვ. ტივაძე, ამიერკავკასიის ქალაქების სავაჭრო ურთიერთობანი სირიის ქალაქებ-
თან და ლევანტის ვაჭრობა XVI—XVIII საუკუნეებში; ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის
ქალაქების ისტორიიდან II, თბ., 1970, გვ. 203.

საგარეო პოლიტიკაში ყაზან ყენი თავისი წინამორბედი ილხანების პირდაპირი გამაგრებლებელი იყო. ილხანები დიდ ყურადღებას აქცევდნენ სირიის ქალაქებთან კავშირსა და მიმოსვლის პირობებს, რადგან სირიის თავისუფლად საყრელი მდებარეობით შუამავლის როლი ეკისრებოდა აღმოსავლეთის დასავლეთის სავაჭრო ურთიერთობაში, ილხანებმა არაერთხელ ჩაატარეს ბრძოლები სირიისათვის (სირია ამ დროისათვის ეგვიპტის მამულუქთა სახელმწიფოს შემადგენლობაშია). ყაზან ყენის მიერ ეგვიპტის სულტანის წინააღმდეგ მოწყობილ ლაშქრობაში სხვებთან ერთად ქართველთა ჯარიც ღებულობდა მონაწილეობას ვახტანგ III (1296—1318) წინამძღოლობით.

ყაზან ყენმა 1299—1300 წწ. სამი ლაშქრობა მოაწყო სირიაში და სულტან ნასირ მუჰამედის (1293—94; 1299—1341 წწ.) ჯარი დაამარცხა. ყაზანის ლაშქარმა დროებით დაიკავა ჰალეზი (ალეპო), დამასკო და სირიის სხვა ქალაქები, თუმცა საბოლოოდ მისმა ლაშქრობამ მარცხი განიცადა¹⁶.

ამრიგად, სირიის გზით ვერ შეიქმნა დასავლეთ ევროპაში გასვლის შესაძლებლობა. ამიტომ მონღოლთა ბატონობის ხანაში უპირატესობა უფრო ჩრდილოეთით მდებარე სავაჭრო გზებს ენიჭებოდა.

IX—X საუკუნეების არაბულენოვანი ლიტერატურა ამიერკავკასიაში რამდენსამე სამარშრუტო გზას ასახელებს. მათგან მნიშვნელოვანია გზა ბარდავიდან თბილისამდე, რომელიც შემდეგ პუნქტებზე გადიოდა: ბარდავი—განჯა—შამქორი—ხუნანი—გარდაბანი—თბილისი¹⁷. ამ გზას მომდევნო ხანაშიც არ დაუკარგავს მნიშვნელობა და მონღოლებმა იგი საქართველოსაკენ მიმავალ მთავარ სამარშრუტო გზად აქციეს. ჰამდალლამ ყაზვინს დაწერილებით აქვს აღწერილი საქარავნო გზები, რომელიც გადიოდა ილხანთა ირანის ტერიტორიაზე სხვადასხვა მიმართულებით; მათგან იგი იხსენიებს ორ ძირითადს. პირველია — „ჩრდილოეთის დიდი გზა“ — სულტანია არდებელი—ბარზანდი—ბალრევანი—მაჰმადაბადი—ბაბულ—აბევაბი (დარუბანდი); მეორე გზაა: — სულტანია—არდებელი—ბარზანდი—ყარაბადი (ყარაბადის საზღვრამდე ორივე გზა ერთმანეთს ემთხვეოდა) — ბარდავი—განჯა—შამქორი—ხუნანი—თბილისი და უფრო შორს დასავლეთისაკენ¹⁸.

პირველ გზას იმ დროისათვის დაკარგული ჰქონია ადრინდელი მნიშვნელობა; XIV ს-ში მოქმედი და მნიშვნელოვანი სავაჭრო-საქარავნო გზა იყო მეორე¹⁹. ამ გზის დაწინაურებას მკვლევარნი შემდეგი გარემოებით ხსნიან; რადგან ილხანთა ირანი დაინტერესებული იყო, სავაჭრო-სატრანზიტო გზები დაკული ყოფილიყო ჩრდილოეთის ულუსისაგან, ამიტომ მან ეს გზა გადაიტანა უფრო სამხრეთით, თავის სამფლობელოში; გზა მიიმართებოდა დღევანდელ

¹⁶ И. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, Л. В. Строева, Л. М. Белиницкий, История Ирана с древнейших времен до конца XVII века, Л., 1958, გვ. 202; ბ. სილაგაძე, მასალები საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიისათვის, ქართული წყაროთმცოდნეობა II, თბ., 1968, გვ. 92—93.

¹⁷ ე. სიხარულიძე, ამიერკავკასიის სამარშრუტო გზები IX—X სს. არაბული წყაროების მიხედვით; მასლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1963, გვ. 179—180.

¹⁸ И. П. Петрушевский, Хаддаллах Казвини, как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья, ИАН, отд. общ. наук, 1937, № 4, с. 913.

¹⁹ იქვე, გვ. 913.

აზერბაიჯანის, სომხეთისა და საქართველოს ტერიტორიაზე (ბარდავი—გზა—ხუნანი—თბილისი—ანისი...)²⁰.

ამრიგად, ოქროს ულუსის მხრივ ამიერკავკასიის სავაჭრო გზების დაპყრობის განზრახვამ აიძულა ილხანთა ირანი სამხრეთით გადაეტანა დასავლეთ ევროპასთან დამაკავშირებელი სავაჭრო გზა. აღნიშნული გზის საშუალებით ამიერკავკასიის ქვეყნები მკვიდროდ იყვნენ ერთმანეთთან დაკავშირებულნი და გაცხოველებულ ვაჭრობას აწარმოებდნენ ურთიერთშორის, რაც დასტურდება ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი სამონეტო განძებით. ცნობილია, რომ სავაჭრო-საქარავნო გზებზე მდებარე ქალაქები მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ ილხანთა სახელმწიფოს სავაჭრო ურთიერთობასა და ეკონომიკაში.

თბილისის მნიშვნელობა სავაჭრო ურთიერთობაში ნაწილობრივ განპირობებული იყო მისი ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობით. როგორც დავიანახეთ, იგი ერთ-ერთ საკვანძო პუნქტს წარმოადგენდა იმ დიდ საქარავნო გზაზე, რომელსაც უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, როგორც საქართველოს, ასევე ილხანთა ირანის ეკონომიკისათვის. საქართველოდან ილხანთა ხაზინაში შესული ფულადი გადასახადი არაერთხელ არის მოხსენიებული ამ დროის სპარს ისტორიკოსთა თხზულებებში. ჰამდალლას ყაზვინის თავის ნაშრომში „ნუშჰათ ალ-ყულუბ“ (გულთა სიამე)²¹ მოტანილი აქვს მონღოლური გადასახადების საერთო წლიური ჯამი ილხანთა სახელმწიფოს ვილაიეთებიდან ცალ-ცალკე. თვალს ხედება ილხანის დივანში საქართველოდან შესული თანხა, რომელიც 120 თუმანსა და 2000 დინარს შეადგენდა. იმ დროს, როდესაც აზერბაიჯანიდან (არანი, მულანი, გუშტასპი და შირვანი) შესული თანხა 53 თუმანსა და 4500 დინარს არ აღემატებოდა²².

თუ შევადარებთ საქართველოდან ილხანთა ირანის ხაზინარში შესულ წლიურ თანხას სხვა ოლქებიდან შესულს, ნათელი გახდება თუ როგორი მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა საქართველოს ილხანთა ირანის ეკონომიკაში.

ცნობილია, რომ ჯვაროსანთა პერიოდიდან მოკიდებული, ევროპისათვის საცესებით ნათელი გახდა ინდოეთთან და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებთან სავაჭრო ურთიერთობის უდიდესი მნიშვნელობა. აღმოსავლურ საქონელზე მზარდმა მოთხოვნილებამ XIII—XIV სს-ში ვაჭრობის შემდგომი გაფართოება გამოიწვია²³. სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრალზე მდებარე საქართველო დაკავშირებული იყო, როგორც შორეულ, ისე მახლობელ ქვეყნებთან. აღსანიშნავია, რომ XIV ს-ის საკანონმდებლო ძეგლებში (ბექა-აბდულას სამართალი) მნიშვნელოვანი ადგილი დაეთმო ვაჭართა უფლებბრივი მდგომარეობის საკითხს.

საქართველო საექსპორტოდ აწარმოებდა ღვინოს და აბრეშუმს. მარკო პოლო (1254—1324 წწ.), რომელიც აზიაში მოგზაურობდა XIII ს-ის დასას-

20 И. П. Петрушевский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 912.

21 ვ. გაბაშვილი, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 121—122. ჰამდალლას ყაზვინის ნაშრომი ნუშჰათ ალ-ყულუბ“ (გულთა სიამე), დაიწერა 1340 წ. ცნობა საქართველოს შესახებ 1330 წ. ეკუთვნის

22 И. П. Петрушевский, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 897, 901—902. ავტორი შენიშნავს, რომ ყაზვინის მიერ მოტანილი ცნობები მონღოლური გადასახადების შესახებ მეტად ავტორიტეტულია, რადგან იგი ეკუთვნის საფინანსო უწყების ერთ-ერთ თვალსაჩინო მოხელეს.

23 მ. ტიკაძე, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 241.

24 М. А. Полиевктов, *Европейские путешественники XII—XVIII вв. по Кавказу*, Тифлис, 1935, с. 208—209.

რულს, აღნიშნავდა, რომ აბრეშუმის წარმოება ფართოდ იყო განვითარებული საქართველოში და გენუელ ვაჭრებს აქედან გაჰქონდათ აბრეშუმის მთავარ სექსპორტო საქონელს წარმოადგენდა ღვინო. მევენახეობის განვითარების აღმავალ პერიოდად XIV ს-ის პირველი ნახევარია მიჩნეული, რასაც „ხელმწიფის კარის გარიგება“ ადასტურებს. ეს დარგი იმ დროს მთავრობის ზრუნვისა და ზედამხედველობის საქმედ იყო მიჩნეული. სახელმწიფო მმართველობის აპარატში ცალკე უწყებაა შექმნილი, რომელსაც დიდი მოხელე მელვინეთუხუცესი ხელმძღვანელობდა²⁵.

XIV ს-ში თბილისი კვლავ ითვლებოდა ამიერკავკასიის უმნიშვნელოვანეს სავაჭრო-სატრანზიტო ცენტრად. იგი მსოფლიოს დიდი ქალაქების გვერდით იხსენიება. მისი დაწინაურებული მდგომარეობა აგრეთვე ჩანს რომის პაპის იოანე XXI-ის ვიორგი ბრწყინვალისადმი (1314—1346 წწ.) 1322 და 1325 წწ. მიწერილი ეპისტოლეებიდან, სადაც თბილისი დახასიათებულია, როგორც „...ქართველთა სამეფოს შუაგული ადგილი, საუკეთესო, მეტად შესანიშნავი, სავსე მარჯვე და სიმდიდრით უხვი ქალაქი“²⁶. თბილისის აქტიურ საქალაქო ცხოვრებას ადასტურებს აქ ზარაფხანის არსებობაც.

XIV ს-ის I ნახევარში გარდა თბილისისა, აღმოსავლეთ საქართველოში მოქმედებს ახალციხის, ანისისა და ყარაღაჯის ზარაფხანები. ჩვენ ამჯერად გვაინტერესებს, როგორი იყო ყაზან ყაენის სამონეტო რეფორმის შემდეგ ილხანთა სახელით თბილისის ზარაფხანაში გამოშვებული ვერცხლის ფულის ხასიათი.

მონღოლების საქართველოში დამკვიდრებისთანავე თბილისის ზარაფხანა აგრძელებს მუშაობას, რომელიც აწარმოებს ვერცხლის ფულის ემისიას მათი ბატონობის დასასრულამდე²⁷.

როგორც ცნობილია, ჰულაგუიდების სახელმწიფოს ვრცელ ტერიტორიაზე ფართო ფულად მიმოქცევას, გაზრდილ საშინაო და საგარეო ვაჭრობას აბრკოლებდა საილხანოში შემავალ სახელმწიფოთა ფულის ტაპის სხვადასხვაობა, დაბალი წონა და სინჯი. განსაკუთრებით XIII საუკუნის ბოლო მეოთხედში შეინიშნება ღირჰემის წონის შესამჩნევი კლება. ჩანს, ამ დროისათვის ილხანთა ცენტრალური ხელისუფლება და შესაბამისად საილხანოში შემავალი ქვეყნების მესვეურები, სათანადო კონტროლს ვერ უწყევდნენ ზარაფხანების მუშაობას, რაც გამოწვეული იყო სახელმწიფოს სამეურნეო და პოლიტიკურ-ეკონომიკური სისუსტით.

ღირჰემის წონითი სტანდარტის დაქვეითება დაიწყო ილხანების არღუნისა (1284—1291) და ქეიღათუს (1291—1295 წწ.) მმართველობის დროიდან. ღირჰემის წონა დროის ამ მონაკვეთში 2,3—2,24 გრ შორის მერყეობს²⁸, რაც ნაკლებია მათს წინამორბედ მონეტებზე (2,8 გ). ასეთ ვითარებაში დღის წესრიგში დგებოდა ფულადი მეურნეობის მოწესრიგება.

ყაზან ყაენის პირველი ვეზირი, რაშიდ ად-დინი, რომელიც „რეფორმების“ გატარების აქტიური მონაწილე იყო, გადმოგვცემს, რომ ფულადი რეფორმის

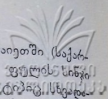
²⁵ ე. თაყაიშვილი, ხელმწიფის კარის გარიგება, ტფ., 1920, გვ. 1.

²⁶ მ. თამარაშვილი, ისტორია კათალიკოპისა და ქართველთა შორის (ნამღვილის საბუთების შემოტანითა განმარტებებით XIII საუკუნიდან ვიღრე XX საუკ-მდე), ტფ., 1902, გვ. 32.

²⁷ მონღოლების მიერ თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილი პირველი ანონიმური მონეტა პანეკუთენება ჰიჭ. 630-იან წწ. (1232—1242 წწ.) И. Л. Джалагания, Из истории монетного дела в Грузии XIII века, Тб., 1958, გვ. 10.

²⁸ И. Л. Джалагания, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101—102.

ჩატარებამდე ილხანთა სახელმწიფოში შემაჯავალ სხვადასხვა ვილაიეთში (საქართველო, მცირე აზია, მარდინი, ფარსი და ქირმანი) მოჭრილი ფულის სინჯი დაკანონებულ ნორმაზე დაბალი იყო, წონა შემცირებული და სხვადასხვა. ამიტომ ფულადი რეფორმის მიზანი იყო შეეცვალა ეს მონეტები ერთიანი უნიფიცირებული მონეტით... „ამ უწყისობათა აღმოფხვრა ისლამის ხელმწიფემ (ყაზან ყაენმა — ც. ლ) გადაწყვიტა ასე: უპირველეს ყოვლისა თავისი შეხედულებით მონეტის ნიმუში დაადგინა, ზედ ისეთი ნიშანი დასვა, რომლის გაყალბებას ვერვინ შესძლებდა, რომ მთელ მის სამფლობელოში ოქრო და ვერცხლი ამ ნიმუშის მიხედვით მოჭრილიყო. მონეტებზე ალაჰისა და მისი მოციქულის სახელიც უნდა ყოფილიყო. საქართველოშიც კი, სადაც მონეტები არასოდეს არ მოჭრილა ალაჰისა და მისი მოციქულის სახელით, აუცილებლობის გამო აგრეთვე იწყეს ასეთი ფულის მოჭრა, რადგან სხვა მონეტებს აღარსად ექნებოდა გასავალი“²⁹.

ყაზან ყაენის ფულადი რეფორმით (1296 წ.), შემოღებული სამონეტო სისტემის მიხედვით³⁰, ძირითადი ერთეული ვერცხლის დირჰემი გახდა, რომლის წონა 2,13 გრამით განისაზღვრა. ამ ძირითად ერთეულზე დამყარებით ილხანთა სამფლობელოში უშვებდნენ ვერცხლის მონეტების სხვადასხვა ნომინალს: ნახევარ დირჰემს, დირჰემს, ორიან დირჰემს და ექვსიან დირჰემს ანუ დინარს. ყველაზე დიდი საანგარიშო ერთეული იყო თუმანი, რომელიც მოიცავდა 10 000 ვერცხლის დინარს ან 60 000 დირჰემს. ყაზან ყაენის ფულადი რეფორმით დაკანონებული დირჰემის წონა დაედო საფუძვლად საქართველოს ზარაფხანებში მოჭრილ ვერცხლის მონეტებსაც.

საქართველოში აბალა ხანის (1265—1282 წწ.) დროიდან მოყოლებული ყაზან ყაენის ფულად რეფორმამდე, მონეტის წარწერა შეიცავდა ქრისტიანულ სარწმუნოებრივ სიმბოლოს. ყაზანის ფულადი რეფორმის შემდეგ ადრე არსებული ქართულ-პულაგუიდური მონეტა თავის ორიგინალობასა და სპეციფიკურ თვისებებს კარგავს, ყოველივე ქართული ან ქრისტიანული მასზე ქრება და წარწერების ენა და მათი შინაარსი მთლიანად უცხოურია³¹. მხოლოდ ქალაქის სახელწოდებითაა განსხვავდებიან ისინი ილხანთა ირანის სხვა ზარაფხანების პროდუქციისაგან³².

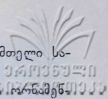
ამრიგად, ფულადი რეფორმის მიზანი იყო დაკანონებული უნიფიცირებული ტიპის, მყარი წონისა და მაღალი სინჯის ვერცხლის მონეტების გამოშვება. ახალი ფული თავისი გარეგნობით ადვილად გასარჩევი უნდა ყოფილიყო ძველისაგან. მონეტების ზედწერილი ჯერ ორენოვანია: არაბულ-უიღურული, შემდეგ, მოგვიანებით, XIV ს-ის II ნახევრიდან უიღურული წარწერა თანდათან ქრება და მონეტაზე რჩება მხოლოდ არაბული ზედწერილები. მონეტის შუბლზე აღბეჭდილია მომპრელის ვინაობა თავისი ტიტულით და კეთილმსურველი ფორმულით, მოჭრის ადგილი, თარიღი გადმოცემულია ჰიჯრით. მონეტის ზურგზე აღნიშნულია მუსლიმანური რელიგიური ფორმულა და გარშემო ოთხი

²⁹ Фазуллах Рашид-ад-дин, Джами-ат таварих (сборник летописей), Т. III, Баку, 1957, გვ. 280; დ. კაპანაძე, ქართული ნუმისმატიკა, თბ., 1967, გვ. 106.

³⁰ ილხანთა სახელმწიფოს ფულადი სისტემა დამყარებული იყო ვერცხლის მონომეტალობაზე.

³¹ დ. კაპანაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 102.

³² Е. А. Пахомов, Монеты Грузии, Тб., 1970, с. 176.

მართლმორწმუნე ხალიფას სახელი. ასეთი რჩება დირჰემის ტიპი მთელი საქუქუნის მანძილზე, მონღოლთა ბატონობის დასასრულამდე.

ყაზანის სახელით მოჭრილ მონეტებზე ზოგჯერ განსხვავებულმა მონეტებმა, თარიღის გარშემოწერილი სეგმენტებში სხვადასხვანაირად არის განლაგებული, ნოჭრის ადგილის აღნიშვნაც ზოგჯერ გადაადგილებულია. მონეტაზე დიდი ყაენის სახელი აღარ იხსენიება რაც, როგორც ცნობილია, დაკავშირებული იყო ჰულაგუიდებისა და ცენტრალური მონღოლთა სახელმწიფოს შორის კავშირის შესუსტებასთან. მიუხედავად ამისა, ქართლის მეფე დავით VIII (1293—1311) ყაზანს აუჯანყდა და მთიულეთში იყო გამაგრებული, ქართლის სამეფოში უნიფიცირებულ მონეტას სჭირდნენ, წინააღმდეგ შემთხვევაში, როგორც ამას რაშიდ ად-დინი აღნიშნავს, მათ ფულს არსად არ ექნებოდა გასაცალი.

ჰულაგუიდური ტიპის მონეტების გამოშვება თბილისის ზარაფხანაში გრძელდებოდა ჰულაგუიდების დაცემამდე. ისევე როგორც ილხანთა ირანში ამ დროს ქართლის სამეფოს ფულად ბაზარზეც ძირითადი ვალუტა ილხანების უნიფიცირებული დირჰემი გახდა, რომელსაც რეგულარულად უშვებდნენ თბილისის ზარაფხანა. უნიფიცირებულმა დირჰემმა მიმოქცევიდან განდევნა რეფორმამდელი მონეტები და დაიჭირა წამყვანი ადგილი აღმოსავლეთ საქართველოს ფულად მიმოქცევაში.

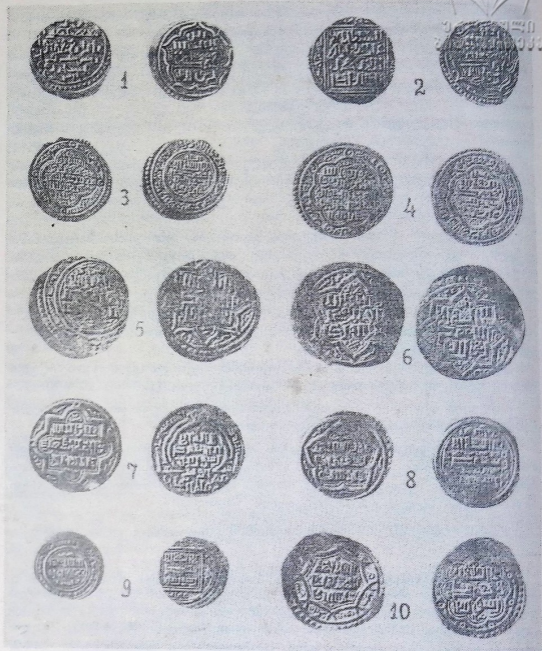
ყაზანის სახელით თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილი ყველაზე ადრეული უნიფიცირებული მონეტა თარიღდება ჰიჯ. 698 წლით (1298—1299 წწ.).

ვიძლევით თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილი ვერცხლის მონეტების აღწერილობებს ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით (სურ. 1).

ყაზანის უნიფიცირებული მონეტის ავერსზე, მარცხნივ, ვერტიკალურად მოთავსებულია სამი „საიდუმლო“ ნიშანი, რომლის შესახებაც, რაშიდ ად-დინი აღნიშნავს შემდეგს: ყაზანმა იმიტომ მიმართა ამ ნიშნებს, რათა ხელი შეეშალა ყალბი ფულის გამოშვებისათვის.

ვიძლევით ერთ-ერთი მონეტის აღწერილობას:

33 ყაზან ყაენის მონეტაზე მოთავსებული „საიდუმლო“ ნიშნების ამოკითხვის თაობაზე სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს: ა. შმიდტის განმარტებით იგი იყო ტიბეტური ასოებისაგან შედგენილი სიტყვა და ნიშნავდა „ხელმწიფეს ქვეყნისას“. ასეთ განმარტებას იზიარებდნენ კ. ფრენი Fraehn, De Ilchanorum seu chulaguidorum nomis, გვ. 508, № 90) და თ. ლომოური (თ. ლომოური, „ქოდალას განძი“, საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე XIV-B, თბ., 1947, დვ. 131). ჯერად კლაუზენი და დ. ლანგი საიდუმლო ნიშნის სიტყვა „ყაენს“ უკავშირებენ, ტიბეტური დამწერლობის კვადრატული ანბანით (პაგ-სა) შესრულებულს, რომელიც მონეტაზე უცოდინარი დამწერის მიერ იყო ამოკვეთილი (D. Lang, Studies in the numismatic history of Georgia in Transcaucasia, New-York, 1959, გვ. 53); მ. დროუენის აზრით, ეს უცნობი ნიშანი რელიგიურ ეპითეტს უნდა წარმოადგენდეს „ირინინ ტურჩის“ მსგავს — (M. Drouin, Notice sur les monnaies mongoles faisant partie des „Recueil de documents de l'époque“, publié par R. Bonopart, „Journal Asiatique“, 1896, გვ. 532), ტერჩიენ დე ლაკუბერმა „საიდუმლო“ ნიშნები პაგ-სა აღფაცივებით „ყაზანი მაჰუდი“ ამოკითხა, ტ. ლაკუბერსიულ ამოკითხვას იზიარებენ და მხარს უჭერენ ს. ლენგუელი, სეიფედდინი, S. Lane-Poole, Catalogie... VI, introd, p. XLIX—LII; В. Г. Тизенгаузен, новое собрание восточных монет А. Б. Комарова. СПб., 1880, с. 27; Е. А. Пахомов, Монеты Грузии, с. 177; М. А. Сейфеддини, Монеты Илханов, Баку, 1968, с. 108—109. დასახ. ნაშრომი, გვ. 177.

სურ. 1

1. გ. ფ. 3489 ყაზან-ყაანი, თბილისი, 3698 წ. (=298/99) ღირპემი ზომა — 2,16 გ. წონა — 22 მმ.

შუბლი: ჩვეულებრივ არშიაში³⁴; ხუთსტრიქონიანი უიღურული ზედწერილი: „სახელითა ღვთისათა ყაზანის მონეტა“. ლეგენდის ზევით ორნამენტი. III ხაზზე არაბულად — **اغان** — „ყაზან მაჰმუდი“, მარცხნივ, კერტიკალურად ტიბეტური დამწერლობით — „ყაზან მაჰმუდი“.

ზურგი ფიგუროვან ხუთუბიან ორმაგ ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის

³⁴ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმისმატიკის განყოფილების კანკების ფონდი (შემდეგში: გ. ფ.).

ჩვეულებრივი არშია, ოთხსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი — სუნიტური ფორმულა: $\text{سود/محمد/الله/الله/الله/الله}$ „არ არის ღმერთი გარდა ალლაჰისა, მუჰამედი მისი წინასწარმეტყველი“. მეორე და მესამე სტრიქონებს „سود/سود“ იტყედა თბილისს“. სიმბოლოს მარცხნივ და მარჯვნივ: علي/علي — აკურთხოს ღმერთმა. სეგმენტებში თარიღი: $\text{سنة/ثمان/تسعين/ستة/—698}$ წელს. ერთ-ერთ სეგმენტში ორნამენტი³⁵.

თარიღი ჰიჯრით მონეტის კიდეზე, გარე სეგმენტებშია მოთავსებული. ზოგჯერ სიქის ანაბეჭდი მონეტის დისკოს არ ემთხვეოდა, წარწერის ნაწილი არ გამოდიოდა და ეს ართულებს თარიღის ამოკითხვას.

ყაზან ყაენის დროინდელი თბილისის ზარაფხანის პროდუქცია ჩვენ ხელთ არსებული მასალის მიხედვით, მხოლოდ ღირებუებითაა წარმოდგენილი. ყაზანის სახელით თბილისში მოჭრილი 164 ღირებულების³⁶ საშუალო წონა შეადგენს 2,132 გ. მაქსიმალური — 2,58 გ, მინიმალური — 1,95 გ. ეს წონები ახლოს არის ილხანთა ირანის ზარაფხანაში ყაზანის სახელით მოჭრილ ღირებულების წონასთან (საშუალო წონა ტოლია 2,17 გ. მაქსიმალური — 2,55 გ, მინ. — 2,06 გ)³⁷. ამრიგად, თბილისის მონეტების წონითი რემედიუმი შესაბამისი იყო ილხანთა ირანის ზარაფხანების სტანდარტისა. ჩვენთვის ცნობილია ყაზანის თბილისური მონეტები ჰ. 698, 699, 700, 701 წწ. (სურ. 2).

თბილისის ზარაფხანაში ყაზანის ერთი ტიპით მოჭრილი მონეტების სხვადასხვა სიქის სიმრავლე შეინიშნება, რაც მაჩვენებელია იმისა, რომ თბილისის ზარაფხანა ამ დროს ინტენსიურად მუშაობს.

ჰიჯ. 703 წ. (1303/1304 წწ.) ყაზან ყაენის გარდაცვალების შემდეგ, ტახტი დაიკავა მისმა ძმამ ოლჯაითუმ (1304—1316 წწ.). საშინაო პოლიტიკაში ოლჯაუხანი ყაზან ყაენის მიერ დაწყებულ საქმეს აგრძელებდა. ყაზანის პოლიტიკის გაგრძელება კი ძალზედ ძნელი იყო, რადგან უფრო და უფრო ღრმავდებოდა უთანხმოება მომთაბარულ არისტოკრატისა და ადგილობრივ ფეოდალებს შორის³⁸.

ოლჯაითუ ხანმა გამაჰმადიანების შემდეგ მიიღო ახალი სახელი „ხუდა ბენდე“ (სპარს. ღვთის მონა) მუჰამედი. ისლამის მიღების შემდეგ მის მონეტაზე პირველად აღინიშნა პირველი ოთხი მართლმორწმუნე ხალიფას — (აბუ ბაქარი, ომარი, ოსმანი, ალი) სახელი. ხოლო, როდესაც მან შიიზმი აღიარა (ჰიჯრის 709 წლიდან 1309—1310 წწ.) მონეტაზე რწმენის შიიტური სიმბოლოც გაჩნდა (ალისა და თერთმეტი იმამის სახელით)³⁹.

ჰიჯრის 704 წ. (1304/5 წწ.), ჰიჯრის 716 წ. (1316—17 წწ.) საილხანოს ზარაფხანები ოლჯაითუ სულტანის სახელით უშვებს ღირებუებს, ორიან ღირ-

³⁵ ე. პ ა ხ მ ო ვ ი, როდესაც პულაველიურ მონეტებს აღწერს, „ჩვეულებრივს“ უწოდებს ხაზოვანი და წერტილოვანი წრისაგან შედგენილ არშიას. ჩვენც შემდეგში გავემოთრებთ პახომოვისეულ მინიშნებას — „ჩვეულებრივი არშია“. Е. А. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 177.

³⁶ გვ. №№ 3482—3486; 3488—3489; 3491—3496; 3498—3506; 3519—3558, 3612—3645; 3647—3672; 3674—3681; 3684—3707; 3725; 5131—5172; 5178; 5231; 9559; 10435; საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმისმატიკის განყოფილების ქართული ძირითადი ფონდი (შეკადეში: ქ. ძ.) ინვ. №№ 4651; 4652; 5949—5951 გვ. 52—53; № 25.

³⁷ გ. ფ. №№ 3513; 3524; 3530; 3538—3540; 3546—3547;

³⁸ И. В. Пигулевская и др. История Ирана..., Л., 1958, с. 206.

³⁹ М. А. Сенфеддини. დასახ. ნაშრომი, 1958, გვ. 130.

ჰემებს, ვერცხლის დინარებს. თბილისის ზარაფხანის ამ დროინდელი პრ-
დუქტია კი ცნობილია მხოლოდ დირჰემებითა და ორიანი დირჰემებით. მსხვი-
ლი ნომინალი ჯერჯერობით არა ჩანს. ოლჯაითუს სახელით თბილისის, ზარაფხა-
ნაში გამოშვებული ვერცხლის ფული დავით VIII-ისა და ვანტანგ III-ის
(1297—1308 წწ.) მეფობაზე მოდის.

ილხანთა ირანში ოლჯაითუს სახელით ფულის გამოშვება დაიწყო მისი
მმართველობის დასაწყისიდანვე, ჰიჯრის 704 წ. (1304—1305 წწ.)⁴⁰. ჩვენ
ხელთ არსებული მასალის მიხედვით, ოლჯაითუს სახელით თბილისის ზარაფხა-
ნის ყველაზე უადრესი მონეტა ჰიჯრის 705 წ. (1305—1306 წწ.) თარიღდება⁴¹.
ე. პახომოვი არ იცნობდა ოლჯაითუს მმართველობის დასაწყისის თბილისურ
მონეტას⁴².

ოლჯაითუ სულტანის დროიდან საილხანოს ზარაფხანებში და თბილისშიც
სხვადასხვა ტიპის ვერცხლის ფულს ჰირდნენ (შეიცვალა მონეტათა ზედწერი-
ლების შინაარსი).

ვიძლევიტ ოლჯაითუს დროს თბილისში მოჭრილი ვერცხლის ფულის ძი-
რითადი ტიპების აღწერილობებს:

2. გვ. 3683, თბილისი, ჰიჯ. 705 (1305/06) დირჰემი, წონა — 2,1 გ. ზომა —
21 მმ (სურ. 1 № 2) ჩვეულებრივ კვადრატულ ჩარჩოში ოთხსტრიქონიანი არა-
ბული ზედწერილი: /اعظم/ عياث الدنيا و الدين/ خدا بندلا محمد/ خلد الله ملكه /
/السلطان/ „სულტანი უზენაესი, მშვიდობისა და რელიგიის მფარველი ხუდა ბენდ
მუჰამედი, ხანგრძლივ ჰყოს ღმერთმა მეფობა მისი“. ზედა სეგმენტში ხვეული ორ-
ნამენტი, ორ სეგმენტში თარიღი: /في سنة خمس و سبعين/ 705 წ. ქვედა სეგ-
მენტში: — الحمد لله رب العالمين — „დიდება ალლაჰს ქვეყნიერების შემ-
ქმნელს“.

ზურგი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულ ხუთბუდიან ჩარჩოში რწმენის
სუნიტური ფორმულა სამ სტრიქონზე: /يا اياها الا الله/ محمد/ رسول الله/
„არ არის ღმერთი გარდა ალლაჰისა მუჰამედი მოციქულია მისი“. მეორე სტრი-
ქონზე ზარაფხანის სახელი: صرب قلمس — იქედა თბილის, ვარშემო: صلى الله عليه
აღლაჰის წყალობით. /ابو بكر/ عمر/ عثمان/ على/ აბუ, ბაქრი, ომარი, ოსმანი, ალი⁴³.
3. ქ. d. 4665, თბილისი, ჰიჯ. 709 (1309/10) ორიანი დირჰემი (სურ. I № 3)
წონა — 4,22 გ, ზომა — 24—25 მმ.

შ უ ბ ლ ი: შვიდსტრიქონიანი არაბული, ზედწერილი მოთავსებულია ოთხ-
ნახევარკალისაგან შედგენილ ჩარჩოში, რომელთა ამოხნეჩილი მხარეები გა-
რეწრესთან დაკავშირებულია რგოლებით (რგოლებში წერტილებით).

შ უ ა შ ი:

اصرب قى/ ايمام دولة المولى/ السلطان الاعظم. ملك رقاب/ الامم اولحايتو سلطان عياث
الدنياو الدين خدا بنده محمد/ خلد الله ملكه /
„მოიჭრა უზენაესი სულტანის მმართველობის დღეებში, მეფეთა დამპყრობე-
ლის, იმამის, ოლჯაითუ სულტანის მიერ, მშვიდობისა და საარწმუნეობის

⁴⁰ М. А. Сеифеддини, *დასახ. ნაშრ.*, 1968, გვ. 130.

⁴¹ თ. ლ ო მ ო უ რ ი, ქოდალას განძი, გვ. 142, გ. ფ. 3683.

⁴² Е. А. Пахомов, *დასახ. ნაშრომი*.

⁴³ თ. ლ ო მ ო უ რ ი, ქოდალას განძი, გვ. 131; М. А. Сеифеддини. Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XIII—XV вв., Баку, 1978, т. 235—236.

მფარველი. ხუდაბენდღე მუჰამედი, ხანგრძლივ ჰყოს ღმერთმა მეფობა მისი“.

მარჯვენა სეგმენტში უილურულად — ოლჯაითუ სულტანი. *مباركنا*

„ალლაჰს უფლება აწ და მარადის“. ქვედა სეგმენტში ზარაფხანა და თარიღი:
/صرب تعليس/ سنة/ نسع و سهمية/ მოიჭრა თბილისს 709 წ.

ზ უ რ გ ი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულ წრეში ოთხ სტრიქონად რწმენის შიიტური ფორმულა: /لا اله الا/ محمد/ رسول الله/ على ولي الله/
„არ არის ღმერთი გარდა ალლაჰისა, მუჰამედი მოციქულია ალლაჰის. ალი — ღმერთის მოადგილე“. ქვემოთ ორნამენტი. გარშემო სამი მხრიდან: *الله/سم/ الكريم/* „ყოვლად მოწყალე ალლაჰის სახელით: წრესა და ჩვეულებრივ არშიას შორის მოწოდება 12 იმამისადმი:

اللهم صلى على محمد و على والدسن و الحسين و على و محمد و جعفر و موسى و على و الحسن و محمد

„ღმერთო შეიწყალე მუჰამედი და ალი, და ჰასანი, და ჰუსეინი, და ალი, და მუჰამედი, და ჯაფარი, და მუსა, და ალი, და მუჰამედი, და ალი, და ჰასანი, და მუჰამედი“.

თბილისის ზარაფხანა, ოლჯაითუ სულტანის სახელით ამ ტიპის დირჰემებს მომდევნო წლებშიაც უშეგებს ჰიჯ. 710 წ. (1310—1311 წწ.)⁴⁵ ჰიჯ. 711 (1311—1312 წწ.)⁴⁶, ჰიჯ. 712 წ. (1312—1313 წწ.)⁴⁷. ჰიჯ. 714 წ. (1314/15 წწ.) ოლჯაითუ სულტანის ახალი სამონეტო ტიპი გაჩნდა.

4. ქ. დ. 2344, თბილისი, ჰიჯ. 714 (1311/15) ორიანი დირჰემი წონა — 3,5 გ., ზ. — 24—25 მმ (სურ. 1 № 4).

შ უ ბ ლ ი: ექვსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი მოთავსებულია შვიდ ნახევარკალისაგან შედგენილ ჩარჩოში, რომელთა ამოხნეტილი მხარეები ჩვეულებრივ არშიასთან დაკავშირებულია რგოლებით (რგოლების ცენტრში წერტილები ზის) შ უ ა შ ი:

فصرب/قى دولة المولى السلطان/ الاعظم ملك رباب/ الامم
ياث الدنيا والدين/ وادجايتو سلطان محمد/ اخلد الله ملكه
მოიჭრა უზენაესი სულტანის მმართველობის დროს, მეფეთა დამპყრობელის ოლჯაითუ სულტანის მიერ, მშვიდობისა და სარწმუნოების მფარველი, ხანგრძლივჰყოს ღმერთმა მეფობა მისი.

صرب/تعليس/ سنة/ اع/ عشر/ اسبع/ اماية/ მოიჭრა თბილისს, 714 წ.

ზ უ რ გ ი: ექვსი რკალისაგან შედგენილი ჩარჩო მოთავსებულია ჩვეულებრივ არშიაში. შუაში შიიტური რწმენის ფორმულა:

/الله/ لا اله الا/ محمد/ رسول الله/ على ولي الله/
არ არის ღმერთი გარდა ალლაჰისა მუჰამედი მოციქულია მისი. ალი — ღმერთის მოადგილე.. გარშემო მოწოდება 12 იმამისადმი⁴⁸.

44 E. A. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 178.

45 ქ. დ. 4653.

46 ქ. დ. 2343; 3347; 4654; 4655;

47 E. A. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 179.

48 იქვე.

ამ ტიპის თბილისის ზარაფხანის პროდუქცია ცნობილია პიჯ. 715 წ. (1315—1316 წწ.)⁴⁹.

ოლჯაითუ სულტანის სახელით გამოშვებული ღირებულების მქონე გური მონეტების საფუძველზე ორი პერიოდი გამოიყოფა: 1. პიჯ. 705 (1305—1306 წწ.) — პიჯ. 713 (1313—1314 წწ.). ამ დროს გამოშვებული ღირებულების საშუალო წონა შეადგენს 2/12 გ; მაქსიმალური — 2,82 გ; მინიმალური — 1,98 გ⁵⁰. ამავე პერიოდის თბილისის ზარაფხანის ღირებულების საშუალო წონა — 2,1 გ, მაქსიმალური 2—2,1 გ, მინიმალური — 1,89 გ⁵¹.

2. პიჯ. 714 (1314—1315 წწ.) — 715 წწ. (1315—1316 წწ.) ილხანთა ირანის ქალაქების ღირებულების წონა უდრის 1,88 გ; მარქს. 1,98 გ, მინ — 1,59 გ⁵²; ამ დროის თბილისური ღირებულების საშუალო წონა შეადგენს 1,85 გ; მაქსიმალური 1,95 გ; მინ. 1,57 გ⁵³.

ამ მონეტებიდან ჩანს, რომ ღირებულება, კანონით დადგენილი (2.13 გ) თუ-ორიული წონა არ ედრება პრაქტიკულ წონას. მიუხედავად ყაზანის ფულადი რეფორმისა, სადაც მკაცრად არის განსაზღვრული ვერცხლის მონეტის წონა, ოლჯაითუ სულტანის ღირებულების წონითი რემედიუმში შედარებით დიდია. ამ დროიდან იწყება ღირებულების წონის დაქვეითება, რაც თბილისის ზარაფხანის პროდუქციასაც დაეტყო. როგორც თბილისური, ასევე ირანის ქალაქების ღირებულების ფაქტიური წონა ნომინალურ წონაზე ნაკლებია. განსაკუთრებით წონის დაქვეითება შეინიშნება პიჯ. 714 წლიდან (1315—1315 წწ.). სხვაობა ნომინალურ წონასთან — 0,28 გ შეადგენს.

ოლჯაითუ სულტანის შემდეგ 1316 წ. ილხანის ტახტს იკავებს ოლჯაითუს მცირეწლოვანი (12 წლის) შვილი აბუ-საიდი. მის მაგიერ საქმეებს, ფაქტიურად, აღზევებული ემირი ჩობანი განაგებდა. ვილაიეთების მართვა-გამგებლობა განაწილებული ჰქონდათ ემირ ჩობანის შვილებს, ძმებსა და ახლობლებს. ჩობანის განუსაზღვრელი ხელისუფლება შურსა და ორგულობას იწვევდა მომთაბარე მონღოლი ფეოდალების მხრიდან, რაც მათი გამარჯვებით დასრულდა.

1327 წ. აბუ საიდმა თავისი პირველი ვეზირი ჩობანი მოაკვლევინა. ბრძოლა მონღოლურ-თურქულ არისტოკრატიასა და ირანელ ფეოდალებს შორის ახალი ძალით განახლდა.

ჩობანის, როგორც მტკიცე ხელისუფალის დაღუპვამ დააჩქარა ილხანთა სახელმწიფოს დაშლა, მონღოლთა სახელმწიფო თავის დასასრულს უახლოვდებოდა, მისი დაშლა კი გარდაუვალი იყო. მსხვილი მიწისმფლობელობა მხოლოდ დამოკიდებულ, ფეოდალური სამთავროების არსებობას უქმნიდა ნიადაგს⁵⁴. დაიწყო არეულობა. ილხანთა ხელისუფლება ირანში ძალზედ შესუს-

49 ქ. ძ. 509; 4659; 3346; 4663; 4664; 4666; 4658; 4660; 4661; 4952.

50 M. A. Сейфеддини. Монеты Ильханов, გვ. 131—132.

51 გ. ფ. 3682; 3683; 5245—5247; 5250; ქ. ძ. 508; 2343; 3347; 4655; 4653—4655. 57; № 27; № 28; № 30.

52 გ. ფ. 20314—20324; 20330; 20344; 20386; 204086; 20406; 20412; 20420; 20432, 20437.

53 გ. ფ. 20295; 20372; 20381; 20384; 20387; 20399; 20405; 20410; 20422; 20424; 20428; 20430; 20431; 20432—20436; 20441; 20442. გვ. 59; № 29.

54 ვ. გაბაშვილი, ილხანთა ირანი..., გვ. 213.

ტა და შესაბამისად სხვა დაპყრობილ ქვეყნებშიაც მათმა პოლიტიკურმა ძლიერებამ იკლო.

XIV ს-ის 30-იანი წლებიდან მოკიდებული, საკმაოდ ხანგრძლივი პერიოდი (80-იან წლებამდე) ხასიათდება ფეოდალური დაშლილობის შემდგომე დაიწყო გაუთავებელი ბრძოლები უფლისწულებსა და ნოინებს შორის.

ყაზან ყაენმა სცადა მონღოლთა სახელმწიფოს გადარჩენა. მან მრავალი ახალი ღონისძიება გაატარა საგადასახადო საქმის მოსაგვარებლად, სოფლის მეურნეობის გამოსაცოცხლებლად, ვაჭრობა — ალბ-მიცემისათვის ხელის შესაწყობად, მაგრამ ცენტრალური ხელისუფლების ყველა ცდა ეხსნა ქვეყანა მძიმე ეკონომიური და პოლიტიკური კრიზისისაგან მარცხით დამთავრდა. ყაზან ყაენის მიერ გატარებულმა რეფორმებმა დროებით უზრუნველყო ქვეყნის ეკონომიკური აღმავლობა, ასევე დროებით იქნა შეჩერებული ჰულაგუიდების სახელმწიფოს დაშლის პროცესიც, რადგან „ეს სახელმწიფო შუასაუკუნეების იმპერიის ტიპს განეკუთვნებოდა — სხვადასხვა ქვეყნების ტომებისა და ხალხების კონგლომერატს წარმოადგენდა, რომელთაც არ ჰქონდათ მყარი ეკონომიკური, ეთნიკური და კულტურული კავშირი. ისინი გაერთიანებულნი იყვნენ მხოლოდ დროებით, დაპყრობების გზით⁵⁶.

ილხან აბუ საიდის (1316—1336 წწ.) დროს, განსაკუთრებით ვაძლიერდა მონღოლი სამხედრო არისტოკრატის გამოსვლები⁵⁷. სახელმწიფოში შინა აშლილობას ემატებოდა არახელსაყრელი საგარეო პოლიტიკური ვითარება: ამ დროს ილხანებს ბრძოლა უხდებოდათ მეზობელ სახელმწიფოებთან (ოქროს ურდო, ეგვიპტე). რომლებიც დიდი ხანია მეტოქეობას უწევდნენ მას. ილხანთა სახელმწიფოს შემოსავლის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან წყაროს კი, მსოფლიო ვაჭრობაში მონაწილეობა წარმოადგენდა. ეკონომიური გაჩანაგება, გლეხთა აჯანყებები, შინაომები, ყველაფერი ეს სახელმწიფო ხაზინას აცარიელებდა. ილხანთა სახელმწიფო მძიმე ეკონომიურ და პოლიტიკურ კრიზისს განიცდიდა.

ყაზან ყაენის შემდეგ, მისმა სამონეტო რეფორმამ თანდათანობით დაჰკარგა ძალა. ძირითადი ერთეულის (დირჰემი) წონა ილხან აბუ საიდის მმართველობის დროს რამდენჯერმე შემცირდა. ა. მარკოვი დაკლებული წონით მონეტების მოჭრის ორ ეტაპს გამოჰყოფს: პირველი მოიცავს პერიოდს ჰიჯ. 716 წ. (1316—1317 წწ.) — ჰიჯ. 733 წ. (1332—1333 წწ.). დირჰემის წონა 2,15 გრამიდან 1,75 გრამამდე დაეცა. მეორე პერიოდი იწყება ჰიჯ. 733 წ. (1332—1333 წწ.) და გრძელდება აბუსაიდის მმართველობის დასასრულამდე. დირჰემი ამ დროს იწონის 1,4 გრამს. ა. მარკოვის დაკვირვებით, მომდევნო ილხანები: მუჰამედ ხანი (1336—1338 წწ.) დირჰემის გამოშვებას იგივე წონით (1,4 გ) აგრძელებს, სათი ბეგი (1338—1339 წწ.), ჯეჰან თეიმური (1339—1341 წწ.) და

⁵⁵ ვ. გაბაშვილი, ილხანთა ირანი..., გვ. 213.

⁵⁶ И. В. Пигулевская, История Ирана..., Л., 1958, с. 214—216.

⁵⁷ იქვე, გვ. 217.

სულეიმანი (1339—1343 წწ.) ღირებულების წონას 1,6 გ ზრდიან. ანუ შირვანის (1343—1356 წწ.) დროს კი, მისი წონა კვლავ ქვეითდება 1,4 გრამამდე⁵⁸.

გ. ფიოდოროვ-დავიდოვს ა. მარკოვისეულ კლასიფიკაციაში კორექტივი შეაქვს. ფაქტიურ მასალაზე დაყრდნობით იგი აბუ საიდის დროს, დაკლებული წონით მონეტების მოჭრის სამ ეტაპს გამოყოფს: I — ჰიჯ. 717—727 წწ. (1317—1327 წწ.). ღირებულების საშუალო წონა წინამორბედ ორი ილხანის ღირებულების საშუალო წონასთან შედარებით დაეცა 1,775 გრამამდე. II — ჰიჯ. 727—733 წწ. (1326—1333 წწ.) ღირებულების საშუალო წონა — 1,6 გრამია; III — ეტაპი მოდის აბუ საიდის მმართველობის ბოლო წლებზე. როდესაც ღირებულების წონამ მორიგი შემცირება განიცადა და 1,4 გრამამდე ავიდა⁵⁹.

ჩვენ ხელთ არსებული მასალის მიხედვით ილხან აბუ საიდის დროს თბილისის ზარაფხანის პროდუქციის სურათი ასეთია:

წ ე ლ ი		ღირებულების ფაქტიური წონა		
ჰიჯრით	ჩვენი წელთაღრიცხვით	მაქსიმალური	მინიმალური	საშუალო
716—717	1316—1318	1,89	1,55	1,76 ⁶⁰
719	1319—1320	1,74	1,65	1,76 ⁶¹
722	1322	1,69	1,53	1,62 ⁶²
723	1323	1,69	1,69	1,74 ⁶³
724	1323—1324	1,79	1,40	1,60 ⁶⁴
725	1324—1325	1,41	1,73	1,67 ⁶⁵
727	1326—1327	1,62	1,30	1,64 ⁶⁶
729	1328—1329	1,54	1,38	1,58 ⁶⁷
ილხანის 33 წელი	1332—1333	1,42	1,22	1,35 ⁶⁸

⁵⁸ А. К. Марков, Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа, СПб., 1896, с. XXVIII—XXXX; Г. А. Федоров-Давыдов, К вопросу о денежном курсе золота в Иране и Средней Азии в XIV в. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории и материальной культуры, М., 1956, с. 56.

⁵⁹ М. А. Сейфеддини, Монеты ильханов..., с. 145—147.

⁶⁰ ქ. დ. 2362; 4671; 2355; 2357; 3350; 4669; 4670; А. К. Марков, დასახ. ნაშრომი, გვ. 581; № 260. D. Lang, Studies... გვ. 61—62 № 31.

⁶¹ ქ. დ. 2358; 2361; 4672—4674; 4676—4681; 3349; 520; 5955; 5956; ვ. ფ. 12026; 12035; 12050.

⁶² ქ. დ. 3184; 3487; 4682—4685; 5872. А. К. Марков, დასახ. ნაშ., გვ. 581; № 286.

⁶³ ქ. დ. 514; 516; 521; 2363; 3355; 3356; 4688; 4689. А. К. Марков, დასახ. ნაშ., № 299; D. Lang, დასახ. ნაშ., № 34b.

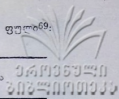
⁶⁴ ქ. დ. 515; 2364—2376; 4686; 4687; 4692—4693. А. К. Марков, დასახ. ნაშ., გვ. 582, № 304; D. Lang, დასახ. ნაშ., № 36, 37.

⁶⁵ ქ. დ. 2373; 2374; 3352; 3357; 3421; 4690; ვ. ფ. 12906; А. К. Марков, დასახ. ნაშრომი, გვ. 583. № 310.

⁶⁶ ქ. დ. 513; 518; 522; 517; 3220—3229; 4694—4698; 3351; 3420; 4600—4704; 3353; 5948; 2375; А. К. Марков, დასახ. ნაშ., გვ. 658, № 310.

⁶⁷ ქ. დ. 519; 4699; 5957; D. Lang, Studies... № 38.

⁶⁸ ქ. დ. 4704—4707; 2377; 2378; 3185; А. К. Марков, დასახ. ნაშრომი, გვ. 586, № 495; D. Lang, Studies..., გ. 65. № 39—40.

წ ე ლ ი		ღირებულების ფაქტორი წონა		
პიჯირთ	ჩვენი წელთაღრიცხვით	მაქსიმალური	მინიმალური	საშუალო
717	1317—1318	1,91	1,70	1,78
719	1319—1320	1,78	1,44	1,67
742	1322	1,75	1,52	1,62
723	1323	1,80	1,71	1,75
724	1323—1324	1,82	1,62	1,70
725	1326—1329	1,75	1,68	1,72
727	1326—1329	1,75	1,30	1,58 ⁷⁰
ილხანის 33 წელი	1332—1333	1,50	1,12	1,39

ცხრილიდან ჩანს, რომ აბუ საიდის სახელით თბილისში მოჭრილი ღირებულების საშუალო წონა I პერიოდში პიჯ. 716—725 წწ. (1316—1325 წწ.) ტოლია 1,71 გ. II პერიოდში, პიჯ. (722—729 წწ.) (1326—1329 წწ.) — 1,57 გ. III პერიოდში პიჯ. 733 წ. (1332—1333 წწ.) — 1,35 გრამია. ყველა ეს მონაცემი ახლოა საკუთრივ ილხანთა ირანის ქალაქებში მოჭრილი მონეტების სათანადო მონაცემებთან. პიჯ. 717—725 წწ. (1317—1325 წწ.) ილხანთა ირანში ღირებულების საშუალო წონაა 1,72 გ. პიჯ. 727—732 წწ. (1326—1329 წწ.) 1,58 გ. პიჯ. 733 წ. (1332—1333 წწ.) 1,39 გ. როგორც დავინახეთ, აბუ საიდის ღირებულება რამდენჯერმე განიცადა ცვლილება. ყაზან ყაენის ფულადი რეფორმით დაკანონებულ ღირებულების წონას I პერიოდში დააკლდა ნახევარი დანგი⁷¹ (0,35 გ.) და გახდა 2,5 დანგის წონა, ბოლოს (1332 წ.) აბუ საიდმა ღირებულების წონა ერთი დანგით შეამცირა და ღირებულება დაახლოებით 2 დანგს იწონიდა (1,4 გ.).

აბუ საიდის სახელით თბილისში მოჭრილი ყველა მონეტა გიორგი ბრწყინვალის (1314—1346 წწ.) მეფობის წლებზე მოდის.

ვიძლევიტ ილხან აბუ საიდის სახელით თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილი მონეტების ძირითადი ტიპების აღწერილობას ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით.

5. ქ. ძ. 2362 თბილისი, 716 (1316/17) ორიანი ღირებულება, წ. — 3,65 გ.
ზომა — 24/25 მმ (სურ. 1, 5).

შუბლი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულ წრეში ოთხი სტრიქონი არაბულად: /اصرب قى/ او/اه المولى/ السلطان/ الاعظم ابو سعيد/ حاد الله ملكه/ „მოიჭრა უზენაესი მბრძანებლის, აბუ საიდ სულტანის მმართველობის დროს.“

⁶⁹ M. A. Сейфеддини, Монеты ильханов..., გვ. 145—147.
⁷⁰ Stanley Lane-Poole, Catalogue... Vol. II, London, 1876, გვ. 73 — 78; №№ 215; 218; 219; 223—229; 231—233; Stanley Lane-Poole, Catalogue..., vol. X, 1890; გვ. 110—112; №№ 214; 215; 222^a, 222^b, 222, 222^c, 227^b, 227^c, 227^d, 227^k, 227^m, 227^p, 227^s, 231^d, 231^e, 231^s, 231^t.
⁷¹ ცნობილია, რომ დანგი (არამეულად-მარცვალი) ფულისა და წონის ერთეული იყო ახლო და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნებსა და საქართველოში, შუა საუკუნეებში ქართულ წონით სისტემაში დანგი უდრიდა დრამის მეოთხედს.

განაგრძოს ღმერთმა მეფობა მისი“. წრესა და ჩვეულებრივ არშიაში შორის, გარშემო — ზარაფხანა და თარილი:

صرب تقليس سنة ست عسر [سنعما ٤]

„მოიჭრა თბილისში [7] 16 წ.“

ზ უ რ გ ი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულია ფიგურული რვასხივიანი ვარსკვლავი. შუაში: /لااله الا الله/محمد/رسود الله/

გარშემო ოთხი მხრიდან: /صلى/الله/عليه/و/سلم/

ალლაჰის წყალობა აწ და მარადის სეგმენტში სქემატურად:

تبارك الذللا/الملك و تمو/على كلف شى/امدير/

„დიდება ალლაჰს ყოვლის მპყრობელს და ყოვლად ძლიერს“⁷².

6. ქ. ძ. 4669 თბილისი, 717 (1317/18) ორიანი დირჰემი. წ. 3,59 გ. ზომა — 25—26 მმ (სურ. 16).

შ უ ბ ლ ი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულ ექვსსხივიან ფიგუროვან

ჩარჩოში ოთხსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი: /اشرب/مى/دولة/المولى/السلطان/

/الاعظم/ابو/سعد/خز/الله/ملك/

„იჭედა უზენაესი მბრძანებლის აბუ საიდ სულტანის მმართველობის დროს.

განაგრძოს ღმერთმა მეფობა მისი“.

სეგმენტებში ზარაფხანა და თარილი: /اصرب/مدينة/عليس/سنة/سبع/حسر/و/اسبهية/

„იჭედა ქალაქ თბილისს, 717 წ.“

ზ უ რ გ ი: ჩვეულებრივ არშიაში, რვასხივიან ჩარჩოში მოთავსებულია რწმენის სუნიტური ფორმულა.

გარშემო ოთხი მხრიდან: /صلى/الله/عليه/و/سلم/

„ალლაჰს წყალობა აწ და მარადის“.

სეგმენტებში: /تبارك/الذى/بىر/لا/الملك/وهو/على/كلا/شيس/اقد/يد/

„დიდება ალლაჰს ყოვლისმპყრობელს და ყოვლად ძლიერს“⁷³.

მონეტის შუბლისა და ზურგის არე შემკულია ხვეული (ბადისებური) ორნამენტით.

7. ქ. ძ. 2359. თბილისი, ჰიჯ. 719 (1319/20) ორიანი დირჰემი. წ.—3,68 გ. ზომა — 23 მმ (სურ. I № 7).

შ უ ბ ლ ი: კვადრატი, რომლის შემადგენელი გვერდების შუა ადგილს ამოზნექილია რკალისებურად, ჩვეულებრივ არშიასთან დაკავშირებულია რგოლებით. შუაში:

/اصرب/قى/ام/دولة/السلطان/الاعظام/ابو/سعد/حمد/الله/ملك/

„მოჭრილია უზენაესი სულტანის აბუ საიდის მმართველობის დღეებში, ხანგრძლივ ჰყოს ღმერთმა მეფობა მისი“. რკალებში სამი მხრიდან:

/انم/الع/الله/

სეგმენტებში, ზარაფხანა და თარილი: /اصرب/مدينة/عليس/قى/سنة/تسع/عسر/اسخ/

„მოიჭრა ქალაქ თბილისს 719 წ.“

ზ უ რ გ ი: რწმენის სუნიტური ფორმულა მოთავსებული თაღისებურ

ჩარჩოში: /لااله الا الله/حمد/رسود الله/

⁷² E. A. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 180—181.

⁷³ E. A. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 181.

„არ არის ღმერთი გარდა ალლაჰისა, მუჰამედი მოციქულია მისი“. ფორმულის ქვემოთ ოთხი მართლმორწმუნე ხალიფას სახელი: **أبو بكر عمر عثمان علي**
„აბუ ბაქრი, ომარი, ოსმანი, ალი“. ჩვეულებრივ არშიასა და თალისებურ ჩარჩოს შორის ნახევარწრიულად მუსლიმანური ლოცვა: **استكبر لله و هم الميمر المعلم**

„ალლაჰი გლოცავ, მას ყველაფერი ესმის და მან ყველაფერი იცის“⁷⁴.
8. ქ. დ. 5872. თბილისი, ჰიჯ. 722 ორიანი დირჰემი, წონა — 3,33 გ, ზომა — 22 მმ (სურ. 1 № 8).

შუბლი: ჩვეულებრივ არშიაში ჩასმულ ზეთუბიან ფიგურულ ჩარჩოში: **أبوصربي/الامدادولةالاعظام/أبو سعيد بهادرخان/خلد الله ملكة/**
მოჭრილია უზენაესი სულტნის მმართველობის დღეებში, აბუსაიდ ბეჰადურ (გამარჯვებული) ხანის მიერ; ხანგრძლივკყოს ღმერთმა მეფობა მისი. სეგმენტებში: **سنه/اشي عشرين/و سبع/ما/ية/**
722 წელს.

ზურგი: ჩვეულებრივ არშიაში I, III და V ხაზზე რწმენის სუნიტური ფორმულა. II და IV ხაზზე: **أبو بكر/ ضرب غليس** მოიჭრა თბილისს. გარშემო: **أبو بكر/ ضرب غليس** აბუ-ბაქარი, ომარი, ოსმანი, ალი.

ჰიჯ. 723 წ. (1323 წ.) ილხანთა ირანში ახალი სამონეტო ტიპი ჩნდება, რომელიც ოთხ წელიწადს იჭრება. ცნობილია თბილისის ზარაფხანის ამდროინდელი პროდუქცია⁷⁵.

9. ქ. დ. 5116. თბილისი ჰიჯ. 723 დირჰემი წ. — 1,74 გ. ზომა — 17—18 მმ (სურ. I № 9).

შუბლი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულ წრეში I და IV სტრიქონებზე: **السلطان انوسعيد/ بهادرخان خلد ملكه/**

სულტანი აბუ საიდი, გამარჯვებული ხანი, ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი გარშემო: ჩვეულებრივ არშიასა და წრეს შორის თარიღი:

سنه ثلثه و عشريين و سبعمائة 723 წელს (1323 წ.).

ზურგი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულ კვადრატში რწმენის სუნიტური ფორმულა: **الله/لااله الا محمد/رسود الله/**

„არ არის ღმერთი გარდა ალლაჰისა, მუჰამედი — მისი მოციქული“. სეგმენტებში ოთხი მართლმორწმუნე ხალიფას სახელი: **أبو بكر/عمر/عثمان علي/**
„აბუ-ბაქარი, ომარი, ოსმანი, ალი“⁷⁶.

10. ქ. დ. 517. თბილისი, ჰიჯ. 727 წ. (1326—1327) ორიანი დირჰემი. წ.—3,13 გ. ზომა — 23—24 (სურ. 1 № 10).

შუბლი⁷⁷: რვა ურთიერთგადამკვეთი რკალი, ბოლოებით ებჯინება ჩვეულებრივ არშიის წრეს. შუაში: **السلطان الاعظام/أبو سعيد بهادرخان/خلد الله ملكه/**
„სულტანი უზენაესი, აბუ საიდი ბეჰდაარ ხანი, ხანგრძლივ კყო ღმერთმა

74 E. A. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 181—182.

75 E. A. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 182.

76 E. A. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 183.

77 E. A. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 184.

აბუ საიდი უკანასკნელი ილხანი იყო, რომლის ხელისუფლებაც ვრცელდებოდა მთელს საილხანოზე. მისი სიკვდილის შემდეგ (1335 წ.) მდგომარეობა შეიცვალა. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სახელმწიფოს საქმეებში აქტიურად იწყეს ჩარევა გავლენიანმა ემირებმა. გააფრთხილები ბრძოლა, რომელიც თითქმის ერთი საუკუნის მანძილზე მიმდინარეობდა მომთაბარე ფეოდალებსა და ცენტრალურ ხელისუფლებას შორის, დასრულდა მომთაბარე არისტოკრატის გამარჯვებით. ილხანთა სახელმწიფო დაეცა. მის ტერიტორიაზე წარმოიქმნა ბევრი დამოუკიდებელი, ერთმანეთის მოწინააღმდეგე სახელმწიფოებრივი გაერთიანება, რომელთაგან ყველაზე ძლიერი იყო ჩობანიდების ფეოდალური სახელმწიფო აზერბაიჯანში (სახელმწიფოს ცენტრი ქ. თაირიზი, იარსება 1357 წლამდე). სამოქალაქო ომის დროს ილხანთა ირანში (1338 წ.) ხელისუფლება ხელში ჩაიგდო ემირ ჩობანის შვილის შვილმა შეიპ ჰასან ქუჩუკმა (მცირემ). საქართველო ჩობანიდების მმართველობას დაექვემდებარა.

ამეირიდან მსხვილი ფეოდალური დაჯგუფებები ილხანის ტახტზე ზედიზედ აყენებდნენ ჩინგიზ ხანის დინასტიის ჩამომავლებიდან ახალ-ახალ პრეტენდენტებს (არფა ხანი, მუჰამედი, სულეიმანი, სათი-ბეგი, ანუ შირვანი), რომელთა სახელითაც აღმოსავლეთ საქართველოში იჭრებოდა მონეტები. მარიონეტი ილხანები სამხედრო-ფეოდალური დაჯგუფებების ბრმა იარაღს წარმოადგენდნენ. ამის საბუთად საკმარისია ითქვას, რომ 1335—1344 წწ. ილხანის ტახტზე ექვსი ილხანი შეიცვალა.

აბუ საიდის ანდერძის თანახმად ილხანის ტახტი დაიკავა ჰულაგუ ხანის ძმის არიკ-ბუღას შთამომავალმა არფა-ხანმა ჰიჯ. 736 წ. (1335—1336 წწ.). თავნება ემირები ახალი ილხანის ხელისუფლებას არა სცნობდნენ. ამ დროს ილხანთა სახელმწიფოს დაუძლეურებით ისარგებლა ოქროს ურდოს ხანმა უზბეკმა (1313—1341) და მტკვრის ნაპირებამდე შემოიჭრა. ილხანის ლაშქარმა დაკავებული ადგილებიდან განდევნა მოწინააღმდეგე. თავისი რეაქციონი მმართველობის განმავლობაში არაფა ხანმა ვერ შეძლო ურჩი ფეოდალების დამორჩილება. იმავე წელს ილხანის ტახტს ბრძოლით იკავებს ჰულაგუ ხანის შთამომავალი მუჰამედ ხანი (1336—1338 წწ.)⁸².

ჩობანმა შეიპ ჰასან ქუჩუკმა, ჰიჯ. 739 წ. (1338—1339 წწ.), ილხანად გამოაცხადა სათი ბეგი, ოლჯათუ სულტანის ასული. სათი ბეგსა და ჰასან ქუჩუკს შორის ურთიერთობა გამწვავდა. ჰასანმა ამის გამო ტახტზე სულეიმანი (1339—1343 წწ.) (ჰულაგუიდების შთამომავალი) დასვა და მას მიათხოვა სათი ბეგი. ჩობანიდების მმართველობის დროს საილხანოში მძიმე მდგომარეობა შეიქმნა, რაც გარკვეულ ზემოქმედებას ახდენდა საქართველოზედაც.

არაბეთის ერაყში ემირმა შეიპ ჰასან ბუზარგმა (დიდმა) 1340 წ. თავი სულტანად გამოაცხადა და საფუძველი დაუდო ჯილარიდების დინასტიას (1340—1410 წწ.). დაიწყო პირველობისათვის ბრძოლა ძირითადად მომთაბარე არისტოკრატის ორ დაჯგუფებას შორის, რომლის სათავეშიაც იდგა გათურქებული მონღოლური გვარის წარმომადგენლები, ჩობანიდებისა და ჯილარიდების.

ჰასან ქუჩუკსა და ჰასან ბუზურგს შორის ომების ასპარეზად იქცა აზერბაიჯანი და საქართველოს განაპირა მხარეები. ჰასან ქუჩუკს ებრძოდა მისი

⁸² А. А. Али-Заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956, с. 328—330.

ძმაც მელიქ აშრაფი, რომელიც ერთ-ერთი დამარცხების დროს, 1342 წ. საქართველოს ტერიტორიაზე შემოიჭრა⁸³. მას შემდეგ, რაც ჰასან ქუჩუკი ცოლმა 1343 წ. მოკლა, ძმის ადგილი დიდი ბრძოლების შემდეგ მელიქ აშრაფმა დაიკავა, რომელმაც ჰიჯ. 745 წ. (1334—1345 წწ.) ილხანად წამოაყენა ანდჰანის ვანი. თვითონ კი, შეუდგა სახელმწიფოს მართვას მისი სახელით. მელიქ აშრაფის მმართველობა მეტად სისხლიანი და გამანადგურებელი აღმოჩნდა. ეყრდნობოდა რა ძირითადად მომთაბარე მონღოლ და თურქ არისტოკრატებს, ჩობანიდები მიწების დიდ ნაწილს ართმევდნენ და სასტიკად ავიწროებდნენ ადგილობრივ მიწათმფლობელებს⁸⁴. ადგილობრივი დიდებულების წარმომადგენლებმა დახმარებისათვის მიმართეს ოქროს ურდოს ხანს ჯანიბეკს, რომელმაც თავისი ლაშქრით დაიკავა ქ. თაჯრიზი და ბოლო მოუღო ჩობანიდების სახელმწიფოს ჰიჯ. 758 წ. (1357—1358 წწ.)⁸⁵.

ამ შფოთიანი დროის მიუხედავად თბილისის ზარაფხანა რეგულარულად უშვებდა ფულს ილხანების სახელით. მონეტაზე მარიონეტი ილხანები კვლავ აღჭურვილნი არიან მალაღფარდოვანი ეპითეტებით: „უმაღლესი“, „უზენაესი“ და სხვ. ტრაფარეტად ქცეულ ილხანის ტიტულატურაში თუ ადრე ასახული იყო ფაქტიური ვითარება, ილხან აბუ საიდის შემდეგ იგი აღარ შეესაბამებოდა სინამდვილეს: უკანასკნელი ილხანები თვით ირანშიაც არ სარგებლობდნენ რეალური ხელისუფლებით და მათი სახელით ფულის გამოშვება, ილხანთა ირანთან ვასალური დამოკიდებულების გამოხატულება იყო.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ა. მარკოვის კლასიფიკაციით უკანასკნელი ილხანები სათი ბეგი და სულეიმანი დირჰემის წონას 1,6 გ ზრდიან. ანუ-შირვანის დროს კი, მისი წონა კვლავ ქვეითდება 1,4 გრამამდე⁸⁶. ამ დროის ვერცხლის მონეტების მეტროლოგიურ მონაცემებზე დაკვირვების შედეგად გ. ფიოდოროვ-დავიდოვმა სამართლიანად შეცდომად მიიჩნია ეს მონაცემები და შეცვალა. ა. მარკოვს ორიანი დირჰემი მიჩნეული ჰქონდა დირჰემის წონად. გ. ფიოდოროვ-დავიდოვის გამოთვლით ჯეჰან თეიმურის, სათი ბეგისა და სულეიმანის დროიდან დირჰემის წონა ერთ გრამზე-ცოტა მეტს იწონიდა (1,75 გ), ხოლო ანუშირვანის მმართველობის დასასრულისათვის მისი წონა დაახლოებით 0,6 გრამამდე დაეცა⁸⁷.

თბილისის ზარაფხანა განაგრძობდა მოქმედებას და უშვებდა თითქმის ყველა მმართველის მონეტებს.

ჩვენთვის ცნობილი არფა ხანის სახელით თბილისის ზარაფხანაში გამოშვებული ერთი სამონეტო ტიპის სამი ორიანი დირჰემი⁸⁸. ვიდრე ერთ-ერთი მონეტის აღწერილობას:

13. ქ. d. 3168. არფა-ხანი, თბილისი, ჰიჯ. 736 (1335/36). ორიანი დირჰემი. წ. — 2,05 გ. ზომა — 19/20 მმ (სურ. 2, № 13).

შ უ ბ ლ ი: ჩვეულებრივ არშიაში ოთხ სტრიქონად: $\frac{\text{اسطان الاعظام/ارباخان}}{\text{الله/ملكه و بر دوائه}}$
„სულტანი უმაღლესი არფა-ხანი, განაგრძოს ღმერთმა მეფობა მისი და განა-

⁸³ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 667.

⁸⁴ Очерки истории СССР, часть I, М., 1953, с. 700.

⁸⁵ იქვე.

⁸⁶ А. К. Марков, დასახ. ნაშრომი, გვ. XXVIII—XXX.

⁸⁷ Г. А. Федоров-Давыдов, დასახ. ნაშრ., გვ. 56.

⁸⁸ ქ. d. 3186; 4708. 3168.

მტყიცოს მასი განმგებლობა“. გარშემო ზარაფხანა და თარიღი: $\frac{\text{أهلس اقي/سه/ست}}{\text{سول رسول الله صلى الله عليه وسلم}} \frac{\text{سنة ثلثين}}{\text{سنة ثلثين}} \frac{\text{سنة ثلثين}}{\text{سنة ثلثين}}$

თბილისი, 736 წ.

ზურგი: წრეში კვადრატულად ჩაწერილი ქუფური წარწერა გადმო-
გვეცემს რწმენის სუნიტური ფორმულას: $\frac{\text{لا اله الا محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم}}{\text{لا اله الا محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم}}$

„არ არის ღმერთი გარდა ალაჰისა, მუჰამედი მისი მოციქული. ალლაჰს წყალო-
ბა აწ და მარადის“.

14. ქ. d. 3189. მუჰამედი, თბილისი ჰიჯ. 738 წ. (1337—38) ორმაგი ღირებუ-
წ. — 2—21 გ. ზომა — 20 მმ (სურ. 2, № 14).

შუბლი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულია ექვსი (სამსაში) რკალი-
საგან შედგენილი ჩარჩო. შუაში: $\frac{\text{السلطان العالم/محمد خان الله ملكه و حوله/}}{\text{السلطان العالم/محمد خان الله ملكه و حوله/}}$
„სულტანი უზენაესი მუჰამედი. ხანგრძლივ ჰყოს ღმერთმა მეფობა მისი და
განამტყიცოს გამგებლობა მისი“. გარშემო: $\frac{\text{صرب هلس مي سه ثعا له ثلثين [سنة]}}{\text{صرب هلس مي سه ثعا له ثلثين [سنة]}}$
„მოიჭრა თბილისში 738 წ.“

ზურგი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულია თხუთმეტი ტალღისებური
რკალისაგან შედგენილი ჩარჩო. სამ სტრიქონზე შუაში: $\frac{\text{لا اله الا الله/محمد/رسول}}{\text{لا اله الا الله/محمد/رسول}}$
„არ არის ღმერთი გარდა ალლაჰისა, მუჰამედი მისი მოციქული“. გარშემო
ოთხი მართლმორწმუნე ხალიფას⁸⁹.

15. ქ. d. 4709. ღირებუ. წ. — 0,65 გ, ზომა — 13—15 მმ (სურ. 2, № 15).

შუბლი: ჩვეულებრივ არშიაში პირველ და მესამე სტრიქონზე:

$\frac{\text{السلطان محمد/خلد [ملكه]}}{\text{السلطان محمد/خلد [ملكه]}}$

სულტანი მუჰამედი — განიგრძოს მეფობა მისი. მეორე სტრიქონზეა ზარაფხა-
ნა $\frac{\text{صرب هلس}}{\text{صرب هلس}}$ იჭედა თბილისს.

ზურგი: ჩვეულებრივ არშიაში რწმენის სუნიტური ფორმულა: $\frac{\text{لا اله الا الله/محمد/رسول}}{\text{لا اله الا الله/محمد/رسول}}$

„არ არის ღმერთი გარდა ალლაჰისა, მუჰამედი მისი მოციქული“. გარშემო
ოთხი მართლმორწმუნე ხალიფას სახელი⁹⁰.

16. ქ. d. 3191. სათი-ბეგ ხათუნი, თბილისი ჰიჯ. 739 (1338/39) ორიანი ღირ-
ებუ. წ. — 2,07 გ, ზომა — 17—18 მმ (სურ. 2, № 16).

შუბლი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულია ექვსი რკალისაგან შედგე-
ნილი ჩარჩო, სეგმენტებში წერტილებით, შუაში სამ სტრიქონად:

$\frac{\text{السلطان العادل/ساتي بك خان خلد الله ملكه/}}{\text{السلطان العادل/ساتي بك خان خلد الله ملكه/}}$

„სულტანი სამართლიანი სათი-ბეგ ხათუნი, ხანგრძლივჰყოს ღმერთმა მეფობა
მისი“. გარშემო ზარაფხანა და თარიღი: $\frac{\text{صرب هلسر هي سه ثعا له ثلثين سنة}}{\text{صرب هلسر هي سه ثعا له ثلثين سنة}}$
„იჭედა თბილისს. წელსა 739.“

ზურგი: ცენტრში ხან წერტილოვან და ზოგჯერ გაბმულ წრეში:

$\frac{\text{لا اله الا الله/رسول/امين/}}{\text{لا اله الا الله/رسول/امين/}}$
ფორმულას: $\frac{\text{لا اله الا الله/رسول/امين/}}{\text{لا اله الا الله/رسول/امين/}}$

⁸⁹ E. A. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 187.

⁹⁰ ე. პახომოვის კოლექციის ეს ეგზემპლარი მას სიცოცხლეში გამოქვეყნებული დარჩა,
ქვეყნდება პირველად.

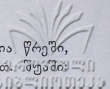
სურ. 2

„მუჰამედი დამცველი, მოციქულია ღმერთის“.

წრე შემოსაზღვრულია ოთხი ნახევარკალით, რომელიც რგოლებით დაკავშირებულია ჩვეულებრივ არშიასთან. სეგმენტებში ოთხი პირველი ხალიფას სახელი⁹¹.

17. ქ. ძ. 4722. სულეიმანი, თბილისი, ჰიჯ. 740 (1339/40 დირჰემი. წ. — 1,38 გ. ზომა — 17/20 მმ (სურ. 2 № 17).

⁹¹ E. A. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 187.

შუბლი: სამსტრიქონიანი არაბული ზედწერილი მოთავსებულია წრეში, რომელიც ჩვეულებრივ არშიასთან დაკავშირებულია ოთხი რკალით.

/السلطان/العادل/سلمان/خان/خار/ملكه/

„სულტანი სამართლიანი სულეიმან ხანი, განაგრძოს მეფობა მისი“. სეგმენტებში — ზარაფხანა და თარიღი: $\frac{1}{4}$ /صرب/تفليس/می/سه/اربعین/و/سبعما/یة/ მოიჭრა თბილისს 740 წ.

ზურგი: ჩვეულებრივ არშიაში ჩასმულია კვადრატი, რომლის გვერდების შუა წერტილებზე მოთავსებულია კვანძი. შუაში: /لا/یا/الله/محمد/رسول/الله/ „არ არის ღმერთი გარდა ალლაჰისა, მუჰამედი მისი მოციქული“. სეგმენტები ოთხი პირველი ხალიფის სახელი⁹².

18. ქ. დ. 3173. სულეიმანი. დირჰემი. წ.—1,68 გ. ზომა—19/20 მმ (სურ. 2 № 18).

შუბლი: ისეთივე, როგორც № 17.

ზურგი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულია ექვსი რკალისაგან შედგენილი ჩარჩო. რკალებში, ზემოთ და ქვემოთ სამ-სამი წერტილით. შუაში სამ სტრიქონად: /لا/یا/الله/محمد/رسول/الله/

„არ არის ღმერთი გარდა ალლაჰისა, მუჰამედი მისი მოციქული“. სეგმენტებში თარიღი $\frac{1}{4}$ /صرب/فی/سه/ მოიჭრა წელსა — თარიღის აღმნიშვნელი დანარჩენი სიტყვები სქემატურია და არ იკითხება⁹³.

19. ქ. დ. 3170. სულეიმანი. თბილისი, ჰიჯ. 741 (1340/41 წონა — 1,39 გ, ზომა — 17—18 მმ (სურ. II № 19).

შუბლი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულია რვა რკალისაგან შედგენილი ჩარჩო. პირველ და მესამე ხაზებზე: /السلطان/خار/ملكه/ მეორე ხაზზე უილურულად — „სულეიმანი“. გარშემო — ზარაფხანა და თარიღი:

صرب تفليس سنة احر و اربعين سبعما ية

მოიჭრა თბილისს 741 წ.

ზურგი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულია რვა რკალისაგან შემდგარი ჩარჩო, შუაში სამ სტრიქონზე: /لا/یا/الله/محمد/رسول/الله/

„არ არის ღმერთი გარდა ალლაჰისა, მუჰამედი მოციქული მისი“. გარშემოწერილში იმამების სახელით⁹⁴.

20. ქ. დ. 3193. სულეიმანი, თბილისი, ჰიჯ. 743 (1342/43) ორიანი დირჰემი. წ. 1,41 გ. ზომა — 17/18 მმ (სურ. 2 № 20).

შუბლი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულია ფიგურული ელიფსი. შუაში, პირველ და მესამე ხაზებზე არაბულად: /السلطان/خار/ملكه/ სულტანი, განიგრძოს მეფობა მისი. მეორე ხაზზე უილურულად „სულეიმანი“. ზემოთ ელიფსსა და ჩვეულებრივ არშიას შორის ზარაფხანას სახელი:

ثلاث اربعين سهاية «იჭედა თბილისს წელსა». ქვემოთ: صرن تفليس في سه

ზურგი: ჩვეულებრივ არშიაში ჩასმულ წრეში მოთავსებულია რწმენის სუნიტური ფორმულა. გარშემო, წრიულად ოთხი იმამის სახელი⁹⁵.

⁹² E. A. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 188.

⁹³ სულეიმან ხანის ეს სამონეტო ტიპი ქვეყნდება პირველად.

⁹⁴ E. A. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 188.

⁹⁵ E. A. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 110. № 330. თბილისში მოჭრილი დირჰემის ეს ტიპი ე. პახომოვის კოლექციიდან გამოუქვეყნებელია.

21. ქ. d. 4731. ანუშირვანი, თბილისი, ჰიჯ. 745 (1344/45), ორიანი დირჰემი.
წ. — 1,15 გ, ზომა — 17/20 მმ (სურ. 2 № 21).

შუბლი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულია ოთხსტრქონიანი არაბული ზედწერილი: *أصب/السلطان العادل/أوشروان/أبوشيروان/أبوالعلاء*
„მოიჭრა სამართლიანი სულტანის ანუშირვანის მიერ ხანგრძლივჰყოს ღმერთმა მეფობა მისი“. გარშემო ექვს ოვალურ წრეში: *أصب/هلس/أمة/أحمد/أب/أصب/هلس/أمة/أحمد/أب/أصب/هلس/أمة/أحمد/أب*

„იჭედა თბილისს, წელსა 745“.

ზურგი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულ თაღისებურ ჩარჩოში რწმენის სუნიტური ფორმულა. თაღსა და ჩვეულებრივ არშიას შორის მარჯვნივ და მარცხნივ ოთხი მართლმორწმუნე ხალიფის სახელი⁹⁶.

22. შუბლი: ანუ შირვანი, თბილისი, ჰიჯ. [74] 6 წ. (1345/46 წწ.) ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულია სამსტრქონიანი ზედწერილი. პირველ და მე-სამე ხაზზე არაბულად: „სულტანი, განიგრძოს მეფობა მისი“. მეორე ხაზზე უილურულად: „ანუშირვანი“. გარშემო: *أصب/تفليس//أب/سنة/س/أصب*
იჭედა თბილისს წელსა [74] 6.

ზურგი: ჩვეულებრივ არშიაში სამკუთხედად ჩაწერილია რწმენის სუნიტური ფორმულა, შუაში ოთხი მართლმორწმუნე ხალიფას სახელი. სამი მხრიდან *أصب/الله/أب/سنة/س/أصب* „მოწყალე ღმერთის სახელით“⁹⁷.

23. შუბლი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულია კვადრატული ჩარჩო, დიაგონალების გასწვრივ: *أصب/السلطان العادل/أوشروان/أب/سنة/س/أصب*
„სულტანი სამართლიანი, ანუშირვანი, განიგრძოს მეფობა მისი“. კუთხეებში ვარსკვლავები. სეგმენტებში: *أصب/تفليس/أب/سنة/س/أصب*
„იჭედა თბილისს, წელსა 747 (1346/47 წწ.).

ზურგი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულია კვადრატული ჩარჩო. დიაგონალების გასწვრივ: *أصب/الله/أب/سنة/س/أصب* „არ არის ღმერთი გარდა ალაჰისა, მუჰამედი მოციქულია მისი“. კუთხეებში ვარსკვლავები. სეგმენტებში ოთხი მართლმორწმ. ხალიფას სახელი⁹⁸.

24. ერევნის ისტორიული მუზეუმის ნუმიზმატიკის განყოფილების ფონდი №№ 11627—11816. № 158. თბილისი, ანუშირვანი ჰიჯ. 748 წ. წონა — 1,39; ზომა — 15/16 მმ (სურ. III № 24).

შუბლი ჩვეულებრივ არშიაში ჩასმულ ხაზოვან წრეში ხუთსტრქონიანი არაბული ზედწერილი: *أصب/السلطان العادل/أوشروان/أب/سنة/س/أصب*
„სულტანი სამართლიანი ანუშირვანი, განიგრძოს მეფობა მისი, იჭედა თბილისს. გარშემო თარიღი: *أصب/ثمان/أب/سنة/س/أصب*
748 წელს.

ზურგი: თაღისებურ ორმაგ ჩარჩოში, რომელიც ჩვეულებრივ არშიაშია მოთავსებული, 4 სტრქონზე მუსლიმანური რელიგიური ზედწერილია:

أصب/الله/أب/سنة/س/أصب

⁹⁶ E. A. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 188.

⁹⁷ E. A. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 188. ე. პახომოვის პირადი კოლექციიდან.

⁹⁸ E. A. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 189.

სიმბოლოს ქვემოთ 4 მართლმორწმუნე ხალიფას სახელია ებითეტი⁹⁹,
25. ქ. დ. 5962. ანუშირვანი, თბილისი, ჰიჯ. 750 (1349/50). ორიანი ღირებულება
წ. 1,21 გ, ზომა — 17 მმ (სურ. 2 № 25).

შუბლი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულია ფიგურული ელიფსი. შუ-
აში, პირველ და მესამე ხაზებზე არაბულად: السلطان خان الله ملكو
სულტანი, განიგარძოს მეფობა მისი. მეორე ხაზზე „ანუშირვანი“ უილურუ-
ლად. ელიფსსა და ჩვეულებრივ არშიას შორის ზემოთ: صرب تقيس
იქედა თბილისს წელსა. ქვემოთ 750 წ.

ზურგი: ჩვეულებრივ არშიაში ჩასმულ კვადრატში სამ სტრიქონად მო-
თავსებულია რწმენის სუნიტური ფორმულა. გარშემო წრიული წარწერა-
ოთხი მართლმორწმუნე ხალიფას სახელით.

26. ქ. დ. 4729. ანუშირვანი, თბილისი, ჰიჯ. 752 (1351/52). ორიანი ღირებულება
წ. — 1,02 გ, ზომა — 15/17 მმ (სურ. 2 № 26).

შუბლი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულია ექვსხეიანი ვარსკვლა-
ვი. შუაში პირველ, მესამე და მეხუთე ხაზებზე:

/السلطان العادل/انوشروان/خازر الله ملكه/

„სულტანი სამართლიანი ანუშირვანი, ხანგარძლიეპყოს ღმერთმა მეფობა“ მი-
სი. მეორე და მეოთხე სტრიქონზე: /صرب/تقيس/ „იქედა თბილისს“.
გარშემო ვარსკვლავებისაგან შექმნილ სეგმენტებში: /قى/سة/اتى/احمسين/اسد/ما/ية/
წელსა 752.

ზურგი: ჩვეულებრივ წრეში ჩასმულია სამსტრიქონიანი რწმენის სუნი-
ტური ფორმულა. გარშემო წრიულად 4 მართლმორწმუნე ხალიფას სახელი¹⁰⁰.
27. გ. ფ. 9639. ანუშირვანი, თბილისი, ჰიჯ. 753 (1352/53), ორიანი ღირებულება
წ. — 1,03 გ, ზომა — 14/15 მმ (სურ. II № 27).

შუბლი: ჩვეულებრივ არშიაში ჩასმულია სამკუთხედი, რომლის გვერ-
დები შეიცავს რკალბს. შუაში, პირველ, მესამე და მეხუთე სტრიქონებზე
არაბულად: السلطان/خازر ملكه/ სულტანი, განიგარძოს მეფობა მისი.

მესამე სტრიქონზე უილურულად „ანუშირვანი“. მეორე და მეოთხე სტრიქო-
ნებზე: /صرب/تقيس/ „იქედა თბილისს“. მონეტის არეს ამკობს ვარსკვლა-
ვები. სეგმენტებში თარიღი: /قى/سة/ثلاث و احمسين/او سع ما ية/
წელსა 753.

ზურგი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულ კვადრატულ ჩარჩოში კვად-
რატულად ჩაწერილია რწმენის სუნიტური ფორმულა. სეგმენტებში ოთხი
მართლმორწმუნე ხალიფას სახელი¹⁰¹.

28. ქ. დ. 5971. ანუშირვანი, თბილისი ჰიჯ. [75] 5 წ. (1354 წ.) ორიანი ღირ-
ებულება. წ. — 1,2 გ, ზომა — 15/16 მმ (სურ. II № 28).

შუბლი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულია ფიგურული რკალბისა-
გან შედგენილი ექვსკუთხედი. მეორე, მესამე და მეოთხე სტრიქონებზე:

/السلطان/انوسير وان/خازر ملكه/

„სულტანი ანუშირვანი, განიგარძოს მეფობა მისი“. პირველ და მეხუთე სტრი-

⁹⁹ ეს სამონეტო ტიპი ცნობილი არ არის, ქვეყნდება პირველად.

¹⁰⁰ E. A. Пахомов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 189.

¹⁰¹ იქვე.

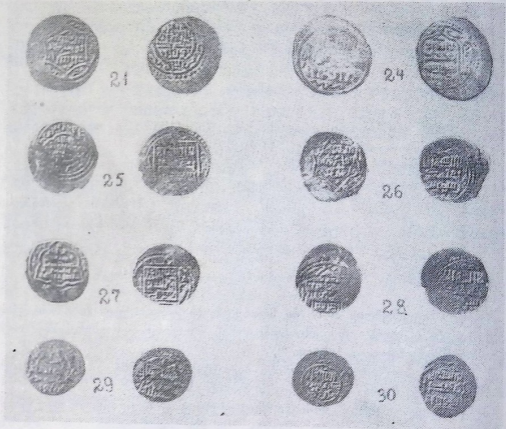
ქონებზე: /اصرب/هلس/ იჭედა თბილისს. გარშემო თარიღი სეგმენტებში:
/.../.../احسن/اسه/في წელსა /75/5 წ.

ზურგი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულია სამსტრიქონანა სუნიტური რწმენის ფორმულა. გარშემო წრიულად ოთხი მართლმორწმუნე ხალიფას სახელი¹⁰².

29. ქ. ძ. 4744. ანუშირვანი, თბილისი, ორიანი დირჰემი. წ. — 1,00 გ, ზომა — 13/14 მმ (სურ. 2 № 29).

შუბლი: ჩვეულებრივ არშიაში, უილურულად სამკუთხედად „ანუშირვანი“ შუაში არაბულად, ორ სტრიქონად: /احلر/اله „განიგროს მეფობა მისი“. ერთ-ერთ სეგმენტში: /اصرب/هلس/ „იჭედა თბილისს“. თარიღის მანუწყებელი ორი სეგმენტი გადაშლილია.

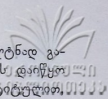
ზურგი: ჩვეულებრივ არშიაში მოთავსებულია ექვსსხივიანი ვარსკვლავი. შუაში სამსტრიქონად რწმენის სუნიტური ფორმულა: /الله/احمر/اسود/الله/ او الله/ გარშემო სეგმენტებში ოთხი მართლმორწმუნე ხალიფას სახელი¹⁰³.

სურ. 3

ანუშირვანის დროს ჰულაგუიდთა სახელმწიფოში ფაქტიურად ძალაუფლება ხელთ იგდეს ჩობანიდებმა. ჯერ ჰასან ქუჩუკმა, ხოლო მისი სიკვდილის შემდეგ ჰიჯ. 744 წლიდან (1343—1344 წწ.) — მელიქ აზრაფმა. ანუშირვანის

¹⁰² D. Lang, Studies..., გვ. 7; №46; ტაბ. IX, 2.

ისტორიული არენიდან წასვლის შემდეგ, აშრაფმა ვერ გაბედა სულტანად გამოეცხადებინა თავი. ე. პაზომოვის დაკვირვებით, სწორედ ამ დროს დაიწყო ამ უკანასკნელმა მონეტების მოჭრა „სამართლიანი სულტანის“ ტიტულით, თავისი სახელის აღუნიშვნელად. ასეთი მონეტები პაზომოვისათვის ცნობილი იყო შირვანსა და გუშტასპიდან ჰიჯ. 756 წ. (1355 წ.)¹⁰⁴. ასეთი სახის ანონიმური მონეტა თბილისშიც არის მოჭრილი¹⁰⁵. მონეტა პაზომოვს არ გამოუყვია. იგი მისივე კოლექციიდან შემოვიდა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის განყოფილების ქართულ ძირითად ფონდში. ვიძლევით აღწერილობას:

30. ქ. d. 4749. თბილისი. [75] 6 წ. (1355 წ.), ორიანი დირჰემი, წონა — 0,89 გ, ზომა — 14/15 მმ (სურ. 3 № 30).

შუბლი: ჩვეულებრივ არშიაში წრე, პირველ და მესამე სტრიქონებზე:

/السلطان الاعاد/حجر ملكه/

სულტანი სამართლიანი მეორე სტრიქონზე: صرب بفسيس / იქვეა თბილისს. წრესა და ჩვეულებრივ არშიას შორის თარიღი წრიულად, რომლის ნაწილიც გადასულია. ზარაფხანის სახელი მეორდება:

صرب حلس قى سة ست იქვეა თბილისს, წელსა [75] 6.

ზურგი: ნახევარკალისაგან შედგენილი ჩარჩო მოთავსებულია ჩვეულებრივ არშიაში. შუაში სამსტრიქონად სუნიტური რწმენის ფორმულა: لا اله الا الله/محمد/سود الله „არ არის ღმერთი გარდა ალლაჰისა მუჰამედი მისი მოციქული“. გარშემო წრიულად ოთხი მართლმორწმუნე ხალიფას სახელი.

ყაზან ყაენმა ერთი სამონეტო ტიპი დააკანონა. როგორც დაეინახეთ, მომდევნო ილხანების სამონეტო ტიპების დიდი რაოდენობა გვხვდება. ჩვენ შევნიშნეთ, რომ დირჰემის ყოველი ახალი ტიპის გაჩენას, თან სდევდა წონის გარკვეული რაოდენობით შემცირება. ეს დაკავშირებული იყო იმ დროის ილხანთა სახელმწიფოში შექმნილ პოლიტიკურ-ეკონომიკურ ვითარებასთან და მაჩვენებელია სახელმწიფოს ეკონომიური დაცემის, ილხანთა ხელისუფლების სისუსტის.

განსაკუთრებით ყურადღებას იპყრობს ილხანების სულეიმანისა და ანუ-შირვანის სახელით თბილისის ზარაფხანაში განსხვავებული ტიპის ვერცხლის მონეტების გაჩენა. საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ ბოლო ილხანების სახელით გამოშვებული მონეტების რამდენიმე სამონეტო ტიპი¹⁰⁶ თბილისის ზარაფხანის პროდუქციიდან დღესდღეობით ცნობილი არ არის.

ილხანების სახელით თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილი მონეტების შედარება საილხანოში შემავალი ქალაქების ზარაფხანათა პროდუქციასთან ნათლად ამტკიცებს, რომ თბილისში მოჭრილი ილხანთა მონეტების ზედწერილები ისეთივეა, როგორც ირანის სხვა ზარაფხანების პროდუქციის ლეგენდები. თბილისური მონეტები თავისი წონით სრულიად შეესატყვისება ილხან-

¹⁰³ ნუმიზმატიკურ ლიტერატურაში ანუშირვან ჰულაგუიდის ეს ტიპი ცნობილი არ იყო და ვაჭვევებთ პირველად.

¹⁰⁴ E. A. Пахомов, Борьба феодальных династий за Восточное Закавказье с половины XIV в. до начала XV в. по монетным данным. Краткие сообщ. о докл. и полевых иссл. Института истории мат. культуры. Вып. 66. М., 1956, с. 47.

¹⁰⁵ ქ. d. 4748, 4749.

¹⁰⁶ ქ. d. 3173; 4729; 5971; 4744; M. A. Сейфеддини, Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане..., с. 62—80.

თა ირანის ქალაქების პროლუქციის მონაცემებს. ყოველგვარი ცვლილებები საილხანოს ზარაფხანებში აირეკლებოდა თბილისის ზარაფხანის პროლუქციაშიც.

ბოლო ილხანების (სულეიმანი, ანუშირვანი) დროიდან, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, სამონეტო ტიპების რამდენიმე განსხვავებული შემთხვევა შევნიშნეთ. ჩვენი დაკვირვებით, ეს მცირე გადახვევა ამ დროისათვის საილხანოს ზარაფხანებში მოჭრილი ღირებულების ტრაფარეტიდან, უნდა მიგვანიშნებდეს იმ პოლიტიკურ, სოციალურ და ეკონომიკურ ცვლილებებზე, რომელიც საილხანოში შემავალ ქვეყნებსა და მათ შორის საქართველოშიც ხდებოდა.

უკანასკნელი ილხანების სახელით ჩვენთვის ცნობილი თბილისისა (ცხრილი № 1) და ილხანთა ირანის ქალაქებში (ცხრილი № 2) მოჭრილი ღირებულების მეტროლოგიური მონაცემები, ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით, მოცემული გვაქვს ქვემოთ მოტანილ ცხრილებში.

ც ხ რ ი ლ ი 1

თბილისის ზარაფხანის პროლუქცია 1335—1354 წწ.

ილხანი	შ ე ლ ი		ღირებულების ფაქტიური წონა		
	პიჯრით	ჩვენი წელთაღრიცხვით	მაქსიმალური	მინიმალური	საშუალო
რაბა ხანი	736	1335—1336	1,42	1,02	1,21 ¹⁰⁷
მუჰამედ ხანი	738	1337—1338	1,19	1,09	1,11 ¹⁰⁸
სათი ბეგ ხათუნი	739	1338—1339	1,08	0,84	0,99 ¹⁰⁹
სულეიმან ხანი	740	1339—1340	0,84	0,69	0,76 ¹¹⁰
სულეიმან ხანი	741	1340—1341	0,70	0,62	0,69 ¹¹¹
სულეიმან ხანი	743	1342—1343	0,70	0,63	0,66 ¹¹²
ანუშირვანი	745	1344—1345	0,73	0,58	1,68 ¹¹³
ანუშირვანი	748		0,70	0,72	0,69 ¹¹⁴
ანუშირვანი	750—756	1349—1354	0,65	0,42	0,56 ¹¹⁵

¹⁰⁷ ქ. დ. 3168; 3186; 4708; A. K. Марков, Инвентарный каталог мусульманских..., № 461; №461a; D. Lang, Studies... გვ. 67—68, №42.

¹⁰⁸ ქ. დ. 3189; 4709; A. K. Марков, დასახ. ნაშრ., № 478; D. Lang, დასახ. ნაშრ., გვ. 68, № 43.

¹⁰⁹ გ. ფ. 7494; 7495; 10357; ქ. დ. 2380—2382; 3169; 3187; 3188; 3191; 4710—4716; 4760.

¹¹⁰ ქ. დ. 3173; 4722; 4723.

¹¹¹ გ. ფ. 7500—7520; 10358. ქ. დ. 3170; 3171; 3194—3196; 4717—4721; 4746—4747; D. Lang, დასახ. ნაშრ., გვ. 69, № 44.

¹¹² გ. ფ. 11563; ქ. დ. 2383; 3193; 4742.

¹¹³ ქ. დ. 4731; 4733—4736.

¹¹⁴ ერეენის ისტ. მუზეუმის ნუმისმატიკის განყ. ფონდი № 11627—11816—№ 94. 124; 158.

¹¹⁵ გ. ფ. 9639; 5556; 5557. ქ. დ. 3172; 3193; 3199; 4724—4730; 4737—4791; 4743—4745; 5960—5971; A. K. Марков, დასახ. ნაშრომი, № 656; D. Lang, studies ... გვ. 69—71, № 45, 46, 47; ერეენის ფონდი № 11627—11816; №№ 26; 43; 86; 101; 155; 169; 5; 110; 111.

ილხანი	წ ე ლ ი		ღირებულების ფაქტიური წონა		
	პიჯრით	წელა ალრიცხვით	მაქსიმალური	მინიმალური	საშუალო
არბა ხანი	736	1335—1336	1,42	1,39	1,40 ¹¹⁶
მუჰამედი	738	1337—1338	1,27	1,04	1,19 ¹¹⁷
სათი ბეგ ხათუნი	739	1338—1339	1,07	0,96	1,01 ¹¹⁸
სულეიმანი	740	1339—1340	0,92	0,84	0,86 ¹¹⁹
სულეიმანი	841—743	1340—1343	0,74	0,54	0,67 ¹²⁰
ანუშირვანი	745—747		0,72	0,62	0,69 ¹²¹
ანუშირვანი	748		0,76	0,61	0,70 ¹²²
ანუშირვანი	750—756		0,62	0,43	0,54 ¹²³

ზემოთ მოტანილი ცხრილები ღირებულების ღირებულების თანდათანობით დაცემის დამაჩვენებელ სურათს იძლევა; მეტროლოგიური მონაცემების საფუძველზე შეინიშნება უკანასკნელი ილხანების სახელით მონეტების მოჭრის ორი ეტაპი. I მოიცავს პერიოდს პიჯ. 739—748 წწ., ხოლო II — პიჯ. 750—756 წწ.

ყაზან ყაენის შემდეგ ღირებულების გაუფასურება აღნიშნულია როგორც ქართულ, ისე უცხოურ ისტორიულსა და ნუმისმატიკურ ლიტერატურაში. თუ ყაზანის დროს ღირებულების წონა 2,13 გრამია, ანუშირვანის დროს იგი მხოლოდ 0,55 გ იწონის. ეს მოვლენა თანაბრად იყო დამახასიათებელი წინა აზიისათვის. წინაში კლებულობდა ილხანების სახელით თბილისის ზარაფხანაში მოჭრილი ფულიც. რადგან ღირებულების წონის დაკლებაზე წერილობითი წყაროდან არაფერია ცნობილი, შეიძლება ითქვას, რომ ვერცხლის მონეტების გაუფასურება ტარდებოდა სახელმწიფოს ნებართვით, და იგი პირდაპირ კავშირში იყო სახელმწიფოს გეგმიან ფალსიფიკაციასთან.

ღირებულების წონის დაქვეითება და გაუფასურება გამოწვეული იყო ილხანთა ირანის პოლიტიკურ და ეკონომიკურ სიძნელეებთან, რამაც გამოიწვია ქვეყნის მძიმე ფინანსური კრიზისი და ილხანთა სახელმწიფოს დაცემა.

¹¹⁶ ერევნის ისტ. მუზეუმის ნუმისმატიკის განყ. ფონდი № 14472; მეტალის № 1784; A. K. Марков, Инвентарный каталог мусульманских... № 461.

¹¹⁷ გ. ფ. 7492—7493; A. K. Марков, დასახ. ნაშრ., № 471; 472; 474; აზერბაიჯანის ისტორიული მუზეუმი 3493; 6813; 6815; 6817; 6819; 14619.

¹¹⁸ გ. ფ. 7496—7498; A. K. Марков, დასახ. ნაშრომი, № 499; 500—502; M. A. Сейфеддини, Монетное дело..., გვ. 48, №№ 517395—517398; 517402; 517411.

¹¹⁹ M. A. Сейфеддини, Монетное дело..., с. 48.

¹²⁰ გ. ფ. 7521—7579.

¹²¹ M. A. Сейфеддини, Монетное дело..., с. 52—53.

¹²² გ. ფ. 5561; ერევნის ისტ. მუზეუმის ნუმისმ. განყ. ფონდი № 11627—11816. №№ 1; 4; 8; 16; 17; 19; 44; 47; 65; 99; 102; 103; 126; 127; 130; 140; 141; 143; 148; 151; 187.

¹²³ ერევნის ისტ. მუზეუმის ნუმისმ. ფონდი №№ 11627—11816; №№ 88; 96; 105; 115; 120; 125; 128; 131; 136; 138; 144; 147; 149; 153; 165; 166; 2; 3; 39; 63; 64; 67; 71; 73; 79; 80; 89; 14; 15; 21; 23; 48; 70; 77; 78; M. A. Сейфеддини, Монетное дело..., გვ. 54.

თ. აბრამიშვილი

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის 1980—1981 წწ.
შემოსული ნუმიზმატიკური მასალა

1980—1981 წწ. ნუმიზმატიკის განყოფილებაში შემოვიდა 1123 მონეტა და მედალი. აქედან განძების ფონდში შემოვიდა 1088 მონეტა, ხოლო იმ ფონდში, რომელთა მოპოვების გარემოება ცნობილი არაა, 35 მონეტა და მედალი. მათ შორის 14 ბრინჯაოს მედალი გადმოცემულია ლენინგრადის სახელმწიფო ერმიტაჟის ნუმიზმატიკური განყოფილების მიერ.

1. №№ 20554—20558 — ოლჯაიტუ სულთანის დირჰემი, 5 ცალი, მოპოვებულია ბოგდანოვკის რ-ნის სოფ. ფოკაში, შექმნილია ამაიკ მიხაკის ძე არაქელიანისაგან.

2. №№ 20559—20560 — ოლჯაიტუს დირჰემი, 2 ცალი, მოპოვებულია ბოგდანოვკის რ-ნის სოფ. ფოკაში. შექმნილია კირაკოზ მიხაკოს ძე აირაპეტიათისაგან.

3. №№ 20561—20602 — კოლხური თეთრი — ნახევარდრაჰმიანი, 41 ცალი, სინოპური დრაჰმა, 1 ცალი. მოპოვებულია სამტრედიის რ-ნის სოფ. დაფნარში, ვანის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

4. №№ 20603—20773 — ანტიკური სხვადასხვა მონეტა, 171 ცალი. აღმოჩენილი ვანის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ (ხელმძღვანელი ოთარ დავითის ძე ლორთქიფანიძე), შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

5. № 20774 — თამარ დავითის მონეტა, 1 ცალი, მოპოვებულია თბილისის მიდამოებში. შემოწირულია ილარიონ დომენტის ძე წიქარიშვილის მიერ.

6. №№ 20775—20776 — ანუშირვანის მონეტა, 2 ცალი, მოპოვებულია სიღნაღის რ-ნის სოფ. ყარაღაჯში მიწის სამუშაოების დროს. შემოწირულია ნატო ტარასის ასულ მოსულიშვილისაგან.

7. № 20777 — ქუფური დირჰემი, 1 ცალი. მოპოვებულია დილომში. შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

8. № 20778 — დასავლურ-ქართული ფული (კირმანელი), 1 ცალი. მოპოვებულია კოლხეთის მიდამოებში. შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

9. №№ 20779—20780 — აბუ-საიდის მონეტა 1 ცალი, მანგუ-ყანის მონეტა 1 ცალი; მოპოვებულია კვეტერის ციხესთან. შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

10. №№ 20781—20782 — ქართული კონსტანტინე II მონეტა, 1 ცალი, მანგუ-ყანის მონეტა, 1 ცალი. მოპოვებულია ხორნაბუჯში. შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

11. № 20783 — ბაქარის მონეტა, 1 ცალი. მოპოვებულია დუშეთის რ-ნის სოფ. ახატანში. შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

12. № 20784 რუსუდანის მონეტა, 1 ცალი. მოპოვებულია მცხეთის რ-ნის ცხვარიჭამიას საკურორტო ზონაში. შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

13. №№ 20785—20794 — ქართული კონსტანტინე II მონეტა, 2 ცალი; აბუ-საიდის მონეტა, 2 ცალი; მანგუ-ყაანის მონეტა, 2 ცალი; სეფიანთა მონეტა 1 ცალი; ჯუჩიდური მონეტა 1 ცალი; აჰმედ ჯელაირისა და გიორგი VII მონეტა 1 ცალი. მოპოვებულია დუშეთის რ-ნის სოფ. სიონში. შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

14. № 20795 — გაურკვეველი აღმოსავლური მონეტა, 1 ცალი. მოპოვებულია დუშეთის რ-ნის სოფ. ჭიკაანში. შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

15. №№ 20796—20798 იეზდ ივერდ II დრაქმა, 1 ცალი; ფეროზის? დრაქმა, 1 ცალი; სასანური? დრაქმა, 1 ცალი. მოპოვებულია მცხეთაში ბანკის მშენებლობის დროს. შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

16. № 20799 ყაანური I ტიპის მონეტა, 1 ცალი. აღმოჩენილია ძალისის ნაქალაქარზე, არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ (ხელმძღვანელი ალექსი ბოხოჩაძე), შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

17. № 20800 — მანგუ-ყაანის მონეტა, 1 ცალი. მოპოვებულია სიონში, სიონმშენის ტერიტორიაზე. შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

18. №№ 20801 — 20804 — ჯალალ-ად-დინის მონეტა, 3 ცალი; გაურკვეველი XIV ს. (?), 1 ცალი. აღმოჩენილია ჟინვალის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ (ხელმძღვანელი რამინ რამიშვილი) ჟინვალის საავადმყოფოს მიდამოებში. შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

19. №20805 — ქართულ-ჰულაგუიდური მონეტა, 1 ცალი. მოპოვებულია ლელობის (გარდაბნის რ-ნი) ნაქალაქარის II უბნის სათავსოში, შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

20. № 20806 — თბილური ფელსი, 1 ცალი. ნაპოვნია თბილისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ (ხელმძღვანელი როსტომ მიხეილის ძე აბრამიშვილი) საბურთალოს მიდამოებში. შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

21. №№ 20807—20818 — ალი იბნ-ჯაფარის მონეტა, 12 ცალი. მოპოვებულია თბილისში — მეტეხის ციხესთან. შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

22. №№ 20819 — 20823 — ბიზანტიური მონეტა, 2 ცალი; ბაქარის მონეტა, 1 ცალი; ერეკლე II მონეტა, 1 ცალი; სპარსული მონეტა, 1 ცალი. მოპოვებულია თბილისის მიდამოებში. შემოწირა ზურაბ ჯალაღანიამ. შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

23. №№ 20824—20846 — გიორგი III მონეტა, 1 ცალი; თამარის მონეტა, 3 ცალი; გიორგი IV ლაშას მონეტა, 1 ცალი; ჯალალ-ად-დინის მონეტა, 1 ცალი; რუსუდანის მონეტა, 2 ცალი, რუსუდანის დრამა 5 ცალი; ნახევარდრაქმიანი 1 ცალი; რუმის სელჩუკის მონეტა, 2 ცალი; ყაანური I ტიპის 2 ცალი; ქართულ-ჰულაგუიდური მონეტა, 4 ცალი; საბჭოთა ფული 15 კაპიკიანი, 1 ცალი. მოპოვებულია ჟინვალის მიდამოებში. შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

24. № 20847 — ქუფური დირბეში, 1 ცალი. აღმოჩენილია ალგეთის (მარ-
ნეულის რ-ნი) ექსპედიციის მიერ. შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენ-
ტრიდან.

25. № 20848 — ქართულ-ჰულაგუიდური მონეტა, 1 ცალი. აღმოჩენილი განძიდან არის. შემოვიდა არქეოლოგიური
კვლევის ცენტრიდან.

26. №№ 20849—20917 — რუსული 10 კაპ. 20 ცალი; სირმა აბაზიანი, 16
ცალი; სპარსული მონეტა, 1 ცალი; რუსული 2 კაპ. 2 ცალი; თამარის მონეტა,
1 ცალი; სირმა ორშაურიანი, 7 ცალი; სირმა შაურიანი, 3 ცალი; რუსული 5
კაპ. 5 ცალი; რუსული 20 კაპ. 7 ცალი; ქართული თეთრი „ს“, 1 ცალი; „რ“
ქართული თეთრი, 3 ცალი; თურქული ახჩა, 2 ცალი. მოპოვებულია ყინვალის
მიდამოებში. შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

27. № 20918 — რუსუდანი? მონეტა, 1 ცალი. მოპოვებულია ხევში. შე-
მოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

28. №№ 20919 — 20928 — გიორგი III მონეტა, 3 ცალი; თამარის ვენ-
ზელიანი მონეტა, 2 ცალი; გიორგი IV ლაშას მონეტა, 4 ცალი; ქართული მო-
ნეტის უხეში მინაბაძი, 1 ცალი. მდ. ივრის სანაპიროზე აღმოჩენილი განძიდან
არის. შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

29. №№ 20929—20931 — დავით VI ნარინის სპილენძის მონეტა, 1 ცა-
ლი; ფეროზის მონეტა, 1 ცალი, რუსუდანის მონეტა, 1 ცალი. ყინვალის
არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ, დევებიანის ზედა ტრასაზე მიკვლეულ
სამარხშია აღმოჩენილი. შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

30. №№ 20932—20935 — თბილური ფელსი, 1 ცალი; ყეტონი წმინდა
გიორგის გამოსახულებით 1 ცალი; ხოსრო II დრაქმა, 1 ცალი; საბეჭდავი ყე-
ტონი, 1 ცალი. მოპოვებულია გლდანის მასივში. შემოვიდა არქეოლოგიური
კვლევის ცენტრიდან.

31. № 20936 — გლუვი ფირფიტა, მონეტა? 1 ცალი; ყინვალში არქეოლო-
გიურ ექსპედიციის მიერ XXV სამარხშია აღმოჩენილი. შემოვიდა არქეოლო-
გიური კვლევის ცენტრიდან.

32. №№ 20937—20942 — ჯუჩიდური მონეტა, 5 ცალი; ქართულ-ჰულა-
გუიდური, 1 ცალი. მოპოვებულია ხევსურეთში. შემოვიდა არქეოლოგიური
კვლევის ცენტრიდან.

33. № 20943 — ქართული გადაქედილი, დამლიანი, მონეტა, 1 ცალი. ნა-
პოვნია ყინვალში? გადმოსცა გიორგი გრიგოლის ძე ცქიტიშვილმა. შემოვიდა
არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

34. №№ 20944 — 20947 — რუსუდანის მონეტა, 1 ცალი; ხოსრო I დრაქ-
მა, 1 ცალი; ქეიკუბადის მონეტა, 2 ცალი. აღმოჩენილია ყინვალის არქეოლო-
გიური ექსპედიციის მიერ. შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

35. № 20948 — ქუფური ფელსი, 1 ცალი. აღმოჩენილია ნასტაკისის
ნამოსახლარზე. არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ (ხელმძღვანელი (ისტ. მეცნ.
კანდიდატი ალექსი ბოზოჩაძე). შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი-
დან.

36. №№ 20949—21507 — სასანური დრაქმები — ხოსრო I 45 ცალი;
პორმიზდ IV 313 ცალი; ხოსრო II 195 ცალი; ბიზანტიური ჰევსაგრაბეში —
ირაკლისა 6 ცალი. მოპოვებულია წითელწყაროს სამხრეთ-აღმოსავლეთით 10
კილომეტრზე დიდი ჩრდილის თავწყაროსთან, საპარხლუ ნაკვეთის დამუშავე-
ბის დროს. შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.

37. №№ 21508—21517 — ირაკლის ჰეკსაგრამი, 10 ცალი. მოპოვებულია ბოლნისის რ-ნის სოფ. სარაჩლოში, ეკლესიის აბსიდის ნაყარი მიწისაგან გასუფთავების დროს. შემოწირულია იოსებ გელას ძე ბანძელაძის მიერ.
38. №№ 21518—21521 — ილიდგიზიდური მონეტა, 4 ცალი. მოპოვებულია დარუბანდის ციხეში. შემოწირულია ფრიდონ მოსეს ძე სიხარულაძის მიერ.
39. №№ 21522—21525 — ქართული ფული 1 ცალი; თეიმურაზ II მონეტა, 3 ცალი. მოპოვებულია ზნაურის რ-ნის სოფ. თოღვაში. შექმნილია დიმიტრი შიოს ძე ლაცაბიძისაგან.
40. №№ 21526—21528 — არაბული დირჰემი, 3 ცალი. მოპოვებულია საჩხერის რ-ნის სოფ. სავანეში. შექმნილია იზია ვლადიმერის ძე სტოლიაროვისაგან.
41. №№ 21529—21547 — დარუბანდის ათაბაგის მონეტა, 19 ცალი. მოპოვებულია გარდაბნის რ-ნის სოფ. კოჯორში. შემოწირეს ირინე უშანგის ასულ კუპრეიშვილმა და ირმა ნოდარის ასულ ბოცვაძემ.
42. № 21548 — ერეკლე II მონეტა, 1 ცალი. მოპოვებულია გორის რ-ნის სოფ. არბოში. შემოწირულია უშანგი ვასილის ძე ხმიანდაშვილის მიერ.
43. № 21549 — თბილური ფელსი, 1 ცალი. მოპოვებულია გარდაბნის რ-ნის სოფ. კოჯორში. შემოწირულია ბაადურ ნიკოლოზის ძე მჭედლიშვილის მიერ.
44. №№ 21550 — 21552 — ირაკლი და ირაკლი კონსტანტინეს ჰეკსაგრამი, 3 ცალი. მოპოვებულია მცხეთის მიდამოებში — ნავთსადენთან.
45. № 21553 — რუსუდანის მონეტა, 1 ცალი. მოპოვებულია ზემო ავჭალაში. შემოწირულია გალინა ვატხანგიშვილის მიერ.
46. № 21554 — არტაშირ I მონეტა, 1 ცალი. აღმოჩენილია მცხეთის მუდმივ მოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ (ხელმძღვანელი ანდრია აფაქიძე), № 25 ქვის სამარხში. შემოვიდა არქეოლოგიური განყოფილების მცირე ექსპედიციის III ფონდიდან.
47. №№ 21555—21635 — კოლხური თეთრი ნახევარდრაქმიანი, 81 ცალი. მოპოვებულია ვანის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ, ვანის ნაქალაქარზე. შემოვიდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრიდან.
48. №№ 21636 — 21644 — ფეროზის დრაქმა, 2 ცალი; ფოლოგოზის, 1 ცალი, კავადის 6 ცალი. აღმოჩენილია ლენინგორის რ-ის სოფ. ალეგში, მშენებლობის დროს მიკვლეულ სამარხში. შექმნილია ვალოდია დავითის ძე ლუწაშვილისაგან.
49. № 21645 — ბიზანტიური ანონიმური მონეტა, 1 ცალი. მოპოვებულია დმანისის რ-ის სოფ. კამარლოში, მიწის სამუშაოების დროს. შემოწირულია კახა კონსტანტინეს ძე კახიანის მიერ.
50. № 21546 — რუსუდანის სპილენძის მონეტა, 1 ცალი. მოპოვებულია გურჯაანის რ-ის სოფ. ვეჯინში, გზის გაყვანის დროს. შემოწირულია ა. ხარბტონაშვილის მიერ.

მონეტები, რომელთა მოპოვების გარემოება ცნობილი არაა:

1. ქართული d. №№ 6192—6195 — აბუ-საიდის მონეტა, 2 ცალი, თბილური ფელსი, XVII ს. 1 ცალი. ალი-მირზას მონეტა 1 ცალი. შემოწირა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის თანამშრომელმა, ისტ. მეც. კანდიდატმა ოთარ ლამბაშიძემ.

2. ქართული d. № 6196 — ქართული ფული 1810 წ. 1 ცალი. შემოწირულია მიხეილ გიორგის ძე ჩიტიაშვილის მიერ.
3. ქართული d. № 6197 — ქართულ-სასანური დრამა, 1 ცალი. შექმნილია ვერა ალექსის ასულ აპოლინსკაიასაგან.
4. აღმოსავლური d. №№ 8508 — 8509, გაურკვეველი XV-ს. მონეტა, 1 ცალი; ქუფური VIII—IX სს მონეტა, 1 ცალი. შემოწირა ოთარ ლამბაშიძემ.
5. კლასიკა d. № 2031 — რომაული მონეტა, 1 ცალი. შემოწირულია ლედი კონსტანტინეს ასულ კაპანაძის მიერ.
6. ევროპა d. №4039 — პოლანდიური დუკატი, 1 ცალი. შექმნილია კირა სერგოს ასულ მიქელაძისაგან.
7. ევროპა d. №4040 — ტალერი, 1 ცალი. შექმნილია მუზეუმის თანამშრომლის — მერი სევერიანეს ასულ ჩოჩიასაგან.
8. ევროპა d. №№ 4041 — 4045 — მექსიკური მონეტა, 5 ცალი, შემოწირულია მუზეუმის თანამშრომლის, ისტ. მეცნ. კანდიდატის კოტე კონსტანტინეს ძე ჩოლოყაშვილის მიერ.
9. მედლების d. №№ 831—834 — წმინდა გიორგის ორდენი I ხარისხის, 1 ცალი; წმინდა გიორგის ორდენი II ხარისხის, 1 ცალი; წმინდა ნინოს ორდენი I ხარისხის, 1 ცალი; წმინდა ნინოს ორდენი II ხარისხის, 1 ცალი. შემოწირა სრულიად საქართველოს კათალიკოს პატრიარქმა ილია II-მ.
10. მედლების d. № 835 — ივანე ჯავახიშვილის დაბადებიდან 100 წლის გამო, მედალი, 1 ცალი. შემოწირა ლევან ალექსანდრეს ძე ჭილაშვილმა.
11. მედლების d. № 836 — საქართველოს რუსეთის ქვეშევრდომობაში შესვლის 1783 წ. სამახსოვრო მედალი, 1 ცალი.
12. მედლების d. № 837 — 1812 წლის ომის მონაწილის ჯილდო, მედალი, 1 ცალი.
13. მედლების d. № 838 — ყარსის აღების გამო, მედალი, 1 ცალი.
14. მედლების d. № 839 — ახალციხესთან ბრძოლის გამო, მედალი, 1 ცალი.
15. მედლების d. № 840 — თავრიზის აღების გამო, მედალი, 1 ცალი.
16. მედლების d. № 841 — ერევნის აღების გამო, მედალი 1 ცალი.
17. მედლების d. № 842 — ელისავეტოპოლთან ბრძოლის გამო, მედალი, 1 ცალი.
18. მედლების d. № 843 — თურქეთთან ზავის დადების სამახსოვრო, 1829 წ. მედალი, 1 ცალი.
19. მედლების d. № 844 — თურქეთთან ომის გამოცხადების სამახსოვრო 1828 წ. მედალი, 1 ცალი.
20. მედლების d. № 845 — თურქული იარაღისაგან აგებული ძეგლის გახსნის აღსანიშნავად, პეტერბურგში 1885 წ. მედალი, 1 ცალი.
21. მედლების d. № 846 — სპარსეთთან ზავის დადების გამო 1828 წ. მედალი, 1 ცალი.
22. მედლების d. № 847 — ნიკოლოზ I კავკასიელ მთიელთა კონფოისათვის, მედალი, 1 ცალი.
23. მედლების d. № 848 — პეტრე I გარდაცვალების გამო 1725 წ. მედალი, 1 ცალი.
24. მედლების d. № 849 — გრაფ ა. უვაროვის პატივსაცემად. V არქეოლოგიური ყრილობა რუსეთში, თბილისში 1881 წ. მედალი, 1 ცალი.

М. В. ЦОЦЕЛИЯ

САСАНИДО-КУШАНСКАЯ МОНЕТА ГОСУ- ДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ ГРУЗИИ

Статья посвящена единственной сасанидо-кушанской монете Государственного музея Грузии, ее типологии, атрибуции и датировке. Монета считалась сасанидской (Др. Ир. О. № 456), ранее не издавалась. Ее происхождение — время и место находки не известны. Монета является мелким медным номиналом, средней сохранности, местами потёрта. Вес монеты — 1,94 гр, размер — 16/17 мм, соотношение осей — 12 ч.

Лицевая сторона. Тип d¹¹.

Обычное для сасанидских монет погрудное изображение мужского персонажа повернутого вправо. Головной убор в виде кулаха с протомой хищника-льва² и подобающего государя «шара» — цветок лотоса — над ним². Лицо правителя повязано бородой, прическа — туго сплетенные четыре косы, доходящие до плеч; над волосами две развевающиеся царские ленты, концами вверх. В ухе — серьга с круглой подвеской. На шее гривна. Одежда — четко виден круглый ворот рубахи. Вокруг изображения — одинарный точечный ободок. Слева — в пределах Пчасов — тамгообразный знак. Идущая слева направо пехлевийская надпись читается плохо. Легенда начинается от волос, читается только одно слово MLK' — «царь».

Оборотная сторона. Тип б.

Типично индийская композиция: в центре монеты стоит божество-имеющее символ Шивы (Виша). Шива стоит в полный рост в длинном дхоти перед горбатым быком — зебу Нанди. Левой рукой Шива опирается на трезубец. В правой руке держит раџа (силок, дротик) в виде венка. Руки согнуты в локте и подняты до уровня плеч. Локтем правой руки Шива опирается на быка. От головы Шивы отходят лучи сияния (нимб), переданные штрихами. Нимб не попадает в пределы кружка. По кругу поле монеты обрамлено точечным ободком.

Легенда: только справа — 'hgmz «Хормизд».

Кушанская империя являлась одной из наиболее могущественных государств древнего мира, включающая в период своего расцвета, тер-

¹ Классификация и нумерация монеты дается по книге В. Г. Луконина «Культура сасанидского Ирана», М., 1969, табл. XXI.

² Новую деталь короны — цветок лотоса ввел Хормизд. А. Бивар именует его «атришкоком».

ритории Индии, Пакистана, Афганистана, Ирака и советские среднеазиатские республики. Она занимала важное место в политической жизни древнего мира. О том, кто такие кушаны, основатели знаменитого кушанского царства, возникшего в начале эры, до сих пор нет единого мнения. Долгое время кушанская империя была малоизвестна современной науке. Ареал распространения кушанского царства, как и его хронология являются предметом дискуссий и привлекают внимание исследователей³.

Рис. 1

Около III в н. э. Кушанская империя понесла тяжелые территориальные утраты, после чего под властью Кушан остались лишь Бактрия, Гандхара и прилегающие к ней районы современного Пакистана и Афганистана⁴. Основатель сасанидской империи Арташир I (224—240) начал борьбу за расширение своих владений. Хотя арабский историк Табарни сообщает, что послы от царей Кушана, Турана и Мекрана после побед Арташира I явились к нему, выразив свою покорность⁵, кушанское царство вошло в состав Сасанидских владений лишь при Шапуре I (240—272). Одержав победу в зимней столице кушанского царства Пешаваре, Шапур I вторгся в Бактрию — в сердце кушанской империи — включив Кушаншахр в своеобразное сасанидское наместничество. Приводя перечень подвластных Сасанидам стран в надписи «Кааба Зо-

³ Свидетельством служат международные совещания, состоявшиеся за короткое время: симпозиум кушанской хронологии в Лондоне — *Papers on the Date of Kaniska*. Ed. by Basham, Lieden, 1938; конференция по истории, археологии и культуры Центральной Азии в кушанскую эпоху в Душанбе—1968 года; семинар по кушанским исследованиям в Кабуле — *International Seminar on Kushan Studies, Kaboul*, 1970.

⁴ Б. Стависский. Кушанская Бактрия: проблемы истории и культуры, М., 1977, с. 130.

⁵ Th. Höldeke. *Geschichte der Parser und Araber zur Zeit der Sassaniden*. Aus der arabischen Chronik des Tabari, Leiden, 1879, 17—18.

роафра» Шапур I упоминает Кушаншахр: *kwšnhštr xprxš 'L pškbw*
w xp 'L k's „страна Кушан вплоть до Пашкабура⁶ и дальше до Кабула»⁷

«Кони и люди царя царей» побывали в кушанском государстве до 262 года, т. е. до времени составления надписи на «Каабе Зороастра», поставив страну в зависимость от Ирана⁸. Шапур I назначил своего брата Пероза царем Кушаншахра дав ему титул Кушаншаха⁹. В дальнейшем, во главе этого сасанидского наместничества стояли сасанидские принцы, носившие титулы «царь кушан», «великий царь кушан» и «великий царь царей кушан»¹⁰.

Рис. 2

В начале IV века сасанид Хормизд II (302—309) женился на кушанской принцессе «дочери царя Кабула»¹¹. Во время царствования Шапура II (309—379) кушанские земли вновь были завоеваны и прочно вошли в состав сасанидского государства.

⁶ Отожествление Пашкабура с современным Пешаваром остается спорным. Скорее всего — это область, лежащая к югу от Гиндукуша. Р. Фрай, *Население Ирана*, М., 1971, с. 294.

⁷ Луконин определил наиболее точное время, когда могло произойти подчинение Кушаншахра Шапуру I-му. Событие, происшедшее между 244—249 гг. В. Г. Луконин, *Завоевание сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии*. ВДИ, 1969, № 2, с. 33—34, 37.

⁸ В. Г. Луконин, *Завоевание...*, с. 32.

⁹ Ali Sami. *Kushan in the days of the Sassanid Empire according to the Pahlavi inscription of Naksh-i Rostam*. Труды конференции. Центральная Азия в кушанскую эпоху. т. II, М., 1975, стр. 149.

¹⁰ Следует отметить новую концепцию Ричарда Фрая относительно этих титулов. По его мнению в 260—295 гг. западная часть кушанских владений, хотя и находилась в вассальной зависимости от сасанидского Ирана, но правила страной не сасанидские принцы, так как они не упомянуты в надписи Нарсе и Пайкули. R. N. Frye. *Sassanian inscriptions and Kushan history*. Труды конференции: Центральная Азия в Кушанскую эпоху, т. II, М., 1975, с. 152.

¹¹ Bégam. *Recherches archaéologiques et historiques sur les Kouchans*. „Memoires de la Délégation Archéologique française en Afghanistan, t. 12, Paris, Chicago, 1946.

О дальнейших событиях на землях Кушанского царства позволяют судить монетные находки, в частности, сасанидо-кушанские и кушано-сасанидские монеты, выпускаемые от имени членов сасанидской династии и наследников шаханшахского престола. Монеты являются первыми вещественными памятниками кушанской империи.

Кушанская нумизматика развилась в самостоятельную научную дисциплину¹². Часть кушанских монет чеканились по образцу сасанидских со среднеперсидской надписью на них.

Рис. 3

Рис. 4

¹² Первая классификация и датировка кушано-сасанидских монет принадлежит А. Канингхему. A. Cunningham. „Coins of the later Indo-Scythians. Scytho-Sassanians“. Numismatic Chronicle, v. XIII, ser. III, 1893, с. 166—202. Исследованием сасанидо-кушанских кушано-сасанидских монет занимались нумизматы и историки: E. Herzfeld, Kushano-Sasanian Coins. „Memoires of the archaeological survey of India. № 38, Calcutta, 1930; A. D. Bivar. The Kushano-sasanian Coin Series. Journal of the Numismatic Society of India. V. XVIII, pt. I, 1956; R. Göbl, Die Nünzprägung der Kušan von Vima Kadphises bis Bahrām IV. Altheim F. und Stiehl R. Finanzgeschichte der Spätantike. Frankfurt am Main, 1957; A. D. Bivar. Kushan and 150

А. Бивар, Р. Гёбль и В. Луконин независимо друг от друга определили имена правителей, выпускавших эти монеты: Шапур, Арташир, Пероз, Хормизд, Варахран. Но последовательность серий монет с именами этих сасанидских «кушаншахов» и датировка правлений последних у исследователей различны. А. Бивар датирует выпуск этих монет с середины III по конец IV в.¹³ Р. Гёбль с 371 по 400 гг.¹⁴ Детальный исторический анализ привел В. Луконина к заключению, что сасанидо-кушанские монеты чеканили сасанидские царевичи (некоторые из них никогда не стали шаханшахами Ирана). Выпуск сасанидо-кушанских монет следует датировать временем эпохи правления Шапура II (309—379) до конца 60-х годов V века¹⁵.

Сасанидо-кушанские монеты Хормизда кушаншаха следуют непосредственно после монет Пероза и выпускались с 381 до 384 гг.¹⁶ Со времени воцарения сасанидского шаханшаха Пероза (459—484) выпуск медных сасанидо-кушанских монет прекратился.

Таким образом, медная сасанидо-кушанская монета Гос. музея Грузии является монетой кушаншаха Хормизда, сына сасанидского шаханшаха Арташира II, и ее выпуск следует датировать 381—384 годами.

Kushano-Sassanian Seals and Kushano-sasanian Coins „Corpus Inscriptionum Iranicarum“, pt. III. Pahlavi Inscriptions. V.IV, Seals and Coins, London, 1968.

¹³ A. D. Bivar, The Kushano-Sasanian Coin Series.

¹⁴ R. Cöbl. Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien, Wiesbaden, 1967, Bd. I, с. 24—25, Bd. 2, с. 47—48.

¹⁵ В. Г. Луконин. Завоевания Сасанидов, с. 40.

¹⁶ В. Г. Луконин. Кушано-сасанидские монеты, с. 31.

ს. ბურღილაძე

წარწერიანი მოტიჟული ჯამი ვანის ქვაბიდან

ვანის ქვაბების უდაბნო-მონასტერში მრავალწლიანი არქიტექტურულ-არქეოლოგიური კვლევის შედეგად მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური მასალებია გამოვლენილი. ექსპედიციის ხელმძღვანელის გ. გაფრინდაშვილის დაკვირვებით, აქ თვალნათლივ ჩანს მეუდაბნოეობის ჩასახვა-განვითარებისა და მონასტრად გადაქცევის რთული და ხანგრძლივი პროცესი¹.

ჯერჯერობით ვანის ქვაბებში მეუდაბნოეობის პერიოდის არქეოლოგიური მასალა, გარდა ორიოდ მოუქიქავი ჭურჭლის ფრაგმენტისა, არ აღმოჩნდა; სამაგიეროდ, მრავალრიცხოვანია შუა ფეოდალური ხანის არქეოლოგიური მონაპოვარი. ეს ბუნებრივია, რადგან არქეოლოგიური გათხრები უმთავრესად მონასტრის ცენტრში მიმდინარეობს, სადაც XI—XIII სს. და უფრო მოგვიანო ფენებია დადასტურებული.

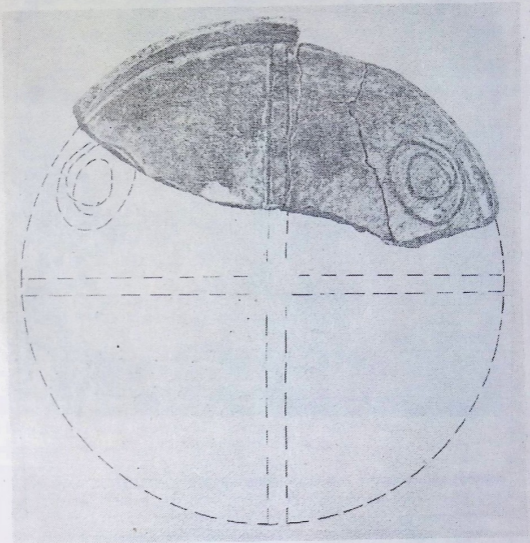
მონასტერი, მტრის შემოსევებით და 1088 წ. და 1283 წ. მიწისძვრებით ძლიერაა დაზიანებული; ცენტრალურ ნაწილში, გუმბათიანი ტაძრის ქვემოთ, ფერდობზე გაიწმინდა დამარხული გამოქვაბულების ჯგუფი. არქეოლოგიური მასალებით განსაკუთრებით გამოირჩევა № 57 ქვაბი. იგი წარმოადგენს ოვალური ფორმის საცხოვრებელს, რომელიც ზედა იარუსის სხვა გამოქვაბულებთან დაკავშირებული ყოფილა ერდოთი. № 57 ქვაბში დადასტურდა ორი სტრატოგრაფიული ფენა, ქვედა, გამოქვაბულის იატაკიდან 30 სმ სიმაღლის, და ზედა, რომელიც შეიცავს კერამიკის მცირე ფრაგმენტებს. ქვედა ფენაში გამოვლენილი მასალის უმრავლესობას მოქიქული ჯამები შეადგენს. აღმოჩნდა აგრეთვე დერგის პირგვერდის რამდენიმე ნატეხი, წერნაქით შეღებილი ორი მოზრდილი ჯამი, გაურკვეველი დანიშნულების რკინის ნივთი და მოუქიქავი ჭურჭლის ფრაგმენტები.

მოქიქული ჯამები ნატეხების სახითაა შემორჩენილი. მოხერხდა რამდენიმე მათგანის აღდგენა ისე, რომ შესაძლებელი გახდა მათი ფორმებისა და ორნამენტის გარკვევა. ჯამები საშუალო ზომისა ყოფილა (დმ 17,5—18 სმ); დამახასიათებელია სწორი, ოდნავ შიგნით გადაწეული პირი; კეცი მსწვილმარცვლოვანია, მოწითალო-მოვარდისფრო, კვარცის მინარეგვით. ხაზოვანი და მარყუჟიანი მოტივები თეთრ და ვარდისფერ ანგობზე ამოკაწვრითაა გამოყვანილი. ჯამების უმრავლესობა კრიალა მწვანე ჰიქურითაა დაფარული.

¹ გ. გაფრინდაშვილი, ძველი ქართული კულტურის კვლევის სპელესტიკური პრობლემები და ვარჯის უდაბნო. სპელესტიკური კვლევა-ძიებანი, XII სამეცნიერო სესია საგარეჯოში, 1977, გვ. 4; მისივე, ვანის ქვაბები, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, 4, თბ., 1979, გვ. 292.

ამოკაწვრით შემკული და ცისფერი ჰიქურით დაფარული ჯამები წარმოდგენილია რამდენიმე ფრაგმენტით. მათ შორის აღსანიშნავია წარწერით ჯამის ფრაგმენტი, რომელიც წინამდებარე წერილის განხილვის საგანს შეადგენს (სურ. 1).

ჯამის ნატეხი (საველე № 1736) ჰურპლის თითქმის შესამედს შეადგენს; წარმოდგენილია გვერდის და ოდნავ შიგნით გადაწეული პირის ნაწილით. კეცი გამომწვარია მოწითალოდ, მსხვილმარცვლოვანია, მცირეოდენი კვარცის მინარევეებით. ჯამის პირის დიამეტრი სავარაუდოდ 19 სმ-ია; შიგა პირზე გა-

სურ. 1

დავლებულია მოვარდისფრო ანგობის თხელი ფენა. ანგობი პირზედაც ყოფილა გადასხმული გარედან. ჯამის შიდაპირზე ამოკაწრული ყოფილა ორი პარალელური ხაზით შედგენილი „ჯვარი“ (შემორჩენილია ერთი მკლავი). შემორჩენილი მკლავებშორისი ორი არედან ერთში მარყუჟია ამოკაწრული, მეორეში მარყუჟის მხოლოდ მცირე რკალი ჩანს. ჯამი ანგობიერების და ორნამენტის ამოკაწვრის შემდეგ დაუფარავთ ცისფერი ჰიქურით. ძირი არ არის შემორჩენილი.

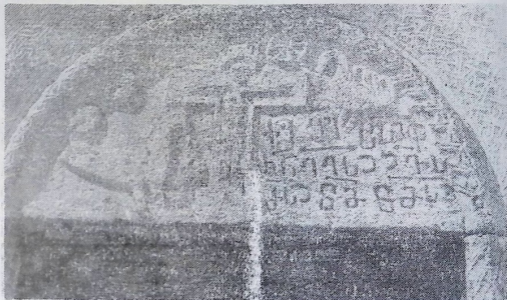

ჯამის გარე კალთაზე ამოკაწრულია ასომთავრულ-ნუსხურით შესრულებული ოთხი ასო: ს—ნ შ ე. წარწერა სავარაუდოდ შემდეგნაირად შეიძლება იშიფროს ს (ვმეონ) შ ((ეიწყალ)ე (თ) (სურ. 2).

წარწერა, როგორც ლაბორატორიულმა კვლევამ დაადგინა², შესრულებულია გამოწვის შემდეგ. თუ წარწერის შინაარსსაც გავითვალისწინებთ, ჭურჭელი აშკარად ვანის ქვაბების მონასტრისადმი შეწირული და არა ადგილობრივი ნაწარმი, რაც ერთი შეხედვით შეიძლებოდა გვევარაუდა მონასტერში აღმოჩენილი კერამიკული სახელოსნოს ნაშთებთან კავშირში.

შეწირული ჭურჭლის არა ერთი მაგალითია დადასტურებული საქართველოში, გვიან ანტიკური ხანიდან მოკიდებული დღემდე, ჩვენთვის საინტერესო ეპოქაში კი უნდა აღინიშნოს გუდარეხის მონასტრის მოკიქული ჯაბები³.

ამრიგად, ვანის ქვაბისა და გუდარეხის მაგალითებით კარგად ჩანს, რომ ჭურჭლის შეწირვა მლოცველისა და ეკლესიის ურთიერთობის გარკვეული ტრადიციული ფორმაა ქართულ მონასტერში.

სურ. 2

წარწერის პირველი ორი ასო უფრო ღრმადაა ამოკაწრული და სწორი მოკლე ხაზით არის დაქარაგმებული. მეორე ორი ასო დაბალი ამოკაწრითაა შესრულებული და ქვედა სტრიქონშია განლაგებული, ოდნავ მარჯვნივ პირველი სიტყვისაგან. ამასთანავე, თუ პირველი ორი ასო ასომთავრულია და ორხაზოვან სისტემაშია ნაწერი, ქვედა ასოებში ორხაზოვანი სისტემა დარღვეულია. აქ ასო „ე“ ხაზ ქვემოთ არის ამოკაწრული და ამასთან იგი ნუსხურია, ე. ი. საქმე გვაქვს შერეულ დამწერლობასთან. უფრო მეტიც, „ე“ მარცხნივ გაზიდული პორიზონტული ხაზის გარეშეა მოცემული, ხოლო თავი შემორკალულია და არა სწორხაზოვანი, როგორც ჩვეულებრივ არის სავარაუდო. თა-

² ოპტიკური ანალიზი შეასრულა რ. ბახტაძემ, რისთვისაც მადლობას მოვხსენებთ.
³ ვ. კიკნაძე, დამღების ისტორიისათვის საქართველოში, ხელნაწერი, ვვ. 37.

ვის მხატვრული რეალური ფორმა რომ არ არის შემთხვევითი მოვლენა, ეს კარგად ჩანს სხვა მასალებიდანაც⁴. უშუალო ანალოგია მოგვეპოვება თვით ჯავახეთის ეპიგრაფიკაში. ეს არის ზედა თმოგვის ეკლესიის ფარსმან თმოგველი ერისთავთ-ერისთავის სამშენებლო წარწერის ასო „ე“-ნის მხატვრული სახე⁵ (სურ. 3გ).

სურ. 3

ამ გარემოებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება, რადგან ფარსმანის პიროვნების მიხედვით კარგად ხერხდება ქრონოლოგიის ჩარჩოების დადგენა. ეს არის XI ს. შუა ხანა. ქვედა ზღვარია 1045 წ.⁶, ზედა ზღვარი კი 1064 წ. როდესაც ფარსმან თმოგველი იღუპება თურქ-სელჩუკებთან ახალქალაქისათვის ბრძოლაში⁷. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ვანის ქვების ჯამის წარწერის დამახასიათებელი ნიშანი, როგორცაა, შერეული ასომთავრულ-ნუსხური დამწერლობა, არ შორდება XI საუკუნეს, ხოლო მარცხნივ გაზიდული პორიზონტული ხაზის უქონლობა X საუკუნის და უფრო ადრეულ ქეგლებს ახასიათებს⁸. ამასთან, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ზედა თმოგვის აღნიშნული წარწერის პირდაპირ ანალოგიურ თავისებურებას, რომელიც მეტ საერთოს ამჟღავნებს წინა საუკუნესთან და XI ს. I ნახევრის ძეგლთა რიცხვს უნდა განეკუთვნოს.

⁴ ლაპიდარული წარწერები, II, 1980, გვ. 133, სურ. 126.

⁵ რ. გვერდ წითელი, ზედა თმოგვის ეკლესიის წარწერები, საქართველოს სახ. მეცნიერების მოამბე, XIV-B, თბ., 1947, გვ. 237—249. ავტორი ერთგან უთითებს, რომ „ასო „ე“-ნის თავი რთული მოყვანილობისაა“ (გვ. 238). ხოლო ფარსმანის წარწერასთან აღნიშნავს, რომ „დასაწყისის ორი ე-ნი იმეორებს პირველი წარწერის ე-ნის მოყვანილობას“-ი (გვ. 241). ფაქტიურად პალეოგრაფიული დახასიათება არაა მოცემული და გაუგებარია, თუ რაში გამოიხატება ასოს რთული მოყვანილობა. უფრო მეტიც, იქვე მოცემულ სურათზე წარწერის ასლზე ე-ნის პალეოგრაფია დამახინჯებულია.

⁶ გ. გაფრინდაშვილი, ახალი ნავარძიევის წარწერა; „მეცნიერება და ტექნიკა“, № 9, 1953, გვ. 36.

⁷ იქვე.

⁸ ლაპიდარული წარწერები, I, თბ., 1981, გვ. 173.

ამრიგად, ვანის ქვაბის ზემოთ განხილული ამოკაწრით შემკული და ცისფრად შემკული ჯამი წარმოადგენს შეწირულ ჯამს და მისი თარიღი წარწერის მიხედვით არ გადმოდის XI საუკუნის შუა ხანის აქეთ.

ჭურჭლის ფუნქციის შეწყვეტა უნდა ვიგულისხმობთ 1088 წლისათვის. ის უკავშირდება მიწისძვრით გამოწვეულ ნგრევას, როდესაც მწყობრიდან გამოსულა ვანის ქვაბის № 57 გამოქვაბულიც. ამ დროს ინგრევა თმოგვის ციხე⁹, ხოლო ვანის ქვაბში, როგორც გ. გაფრინდაშვილი ვარაუდობს, ინგრევა წმინდა გიორგის ტაძარი და № 57 ქვაბის წინ მდებარე აგურის იატაკიანი ნაგებობა¹⁰. ეს უბანი, როგორც არქეოლოგიური კვლევა ადასტურებს, განახლებული აღარ ყოფილა.

ფეოდალური პერიოდის არქეოლოგიურ მასალებში მოქიქულ ჭურჭელს ერთ-ერთი მთავარი ადგილი აქვს მიკუთვნებული. მრავალრიცხოვანი, კარგი ხარისხისა და მაღალი გემოვნებით ნაკეთები ჭურჭელი მიუთითებს შუა საუკუნეების საქართველოში კერამიკული წარმოების მაღალ დონეზე. ამავ დროს თვალშია საცემი, რომ აქ თითქმის ვერ ვხვდებით წარწერიან ნაწარმს; ეს იმ დროს, როდესაც წარწერიანი მოქიქული ჭურჭელი მრავლად არის ცნობილი აღმოსავლეთის ქვეყნების სინქრონულ მასალებში. მართალია საქართველოში აღმოჩენილია რამდენიმე წარწერიანი ჭურჭლის ფრაგმენტი, მაგრამ ისინი სრულ წარმოდგენას ვერ გვიქმნიან როგორც თვით ჭურჭლის, ასევე წარწერის ხასიათის შესახებ. თუმცა ეს მასალა ამ მხრივ არავის გაუხდია სპეციალური შესწავლის საგნად.

საქართველოში წარწერიანი მოქიქული ჭურჭლის პირველი ნიმუშები აღმოჩნდა დმანისში¹¹. ერთი მათგანი წარმოადგენს მოქიქული ჯამის ქიმის ნატებს; თეთრი ანგობით დაფარულ შიგა პირზე ამოკვეთის ხერხით შესრულებულია მცენარეული ორნამენტი, რომელზედაც გადავლებულია გამკვირვალე ჭიქური. ჯამის ზურგი თეთრი ანგობითაა დაფარული. მასზე ამოკაწრულია ქართული ნუსხანუსტური წარწერის ნაწილი: „კ ლ ს პ“. წარწერის გამიფერა არ ხერხდება. მეორე ნატებიც თეთრი ანგობით დაფარული ჯამის ფრაგმენტია, რომლის ზედაპირზე ამოკაწრული ყოფილა ხუთფურცლიანი ვარდული. ვარდულის ცენტრში გამოწვამდე ამოკაწრულია ასომთავრული „შ“-ს მსგავსი ნიშანი. გადავლებული აქვს მწვანე, გამკვირვალე ჭიქური¹². ბოლოს, უნდა აღინიშნოს მრავალფრად მოქიქული ჯამის ფრაგმენტი, რომლის ცენტრში ქართული მხედრული „გ“-ს მსგავსი მოტივია ამოკაწრული¹³. ანალოგიური ჯამი აღმოჩენილია რუსთავის ნაციხარზეც¹⁴.

ზემოთ ჩამოთვლილი ნიმუშებიდან მხოლოდ დმანისის ნუსხანუსტურით შესრულებული წარწერაა ექვემოტანელი. დანარჩენები უკეთეს შემთხვევაში შეიძლება იმიტაციებად მივიჩნიოთ. უყურადღებოდ ვერ დავტოვებთ გულარე-

⁹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსი. ს. ყაუხჩიშვილის რედ., გვ. 155.

¹⁰ გ. გაფრინდაშვილი, უდაბნო, როგორც მონასტერი. მოხსენება წაკითხული ქართული ხელოვნების ისტორიის საკითხებისადმი მიძღვნილ სიმპოზიუმზე იტალიაში, 1980 წ. ხელნაწერი.

¹¹ ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი (ქალაქის ისტორია და ნაქალაქარის აღწერა). რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, თბ., 1938, გვ. 403.

¹² ვ. ჯაფარიძე, ქართული კერამიკა, XI—XIII სს. თბ., 1956, გვ. 65.

¹³ იქვე, ტაბ. LVI.

¹⁴ მ. მიწიშვილი, მოქიქული ჭურჭელი ძველ საქართველოში, IX—XIII სს. 1969, გვ. 46, ტაბ. XLII.

ხის კოლექციის ე. წ. „ნიშნინი“ მოჭიქული ჭურჭლის ფარგმენტებს. ერთ-ერთი, თეთრი ანგობით დაფარულ და ცისფრად მოჭიქულ ჯამის ფარგმენტის გარე პირზე ამოკაწრულია ორი ასო, ნუსხური „შ. ე.“ (სსმფგ. 2—51—76).

უნდა აღინიშნოს აგრეთვე მოჭიქულ ჭურჭელზე არაბული წარწერების იმიტაციით მიღებული ორნამენტი. ასეთი ჭურჭელი აღმოჩენილია ბზილასის კერამიკულ სახელოსნოში (№ 1—54 : 2106)¹⁵ და რუსთავის ნაციხარზე¹⁶.

აღსანიშნავია, რომ ამოკაწრით შემკული და ცისფერი ქიქურით დაფარული ჯამები საქართველოს განათხარი ძეგლების მასალებში მრავალია წარმოდგენილი. როგორც ჩანს, ცისფერი ქართველი მხატვარი-მეთუნეებისათვის გავრცელებული ფერია. ორნამენტის მთავარი სახეებია ხაზები და მარყუევები. ამოკაწრით შემკული და ცისფრად მოჭიქული ჯამებისათვის დამახასიათებელია მსხვილმარცვლოვანი, მოწითალო კეცა, დაბალი და ოდნავ შეიგნთ დაქანებული ქიმი. მონოქრომული და სადა მოჭიქული კერამიკის შემდგომ, ეს არის მხატვრული კერამიკის განვითარების ახალი ეტაპი, რომელიც თარიღდება XI საუკუნის შუა ხანით, რაც ვანის ქვაბის ქართულწარწერიანი ჭურჭლითაც დადასტურდა.

მ. მიწიშვილი დვინის, ორენჯალის, ხერსონესის, უზბეკეთისა და საბერძნეთის ანალოგიური ჯამების შესწავლის შედეგად ასკვნის, რომ ამოკაწრით შემკული და ერთფერად მოჭიქული ჯამები აღმოსავლეთ საქართველოში ისევე, როგორც სხვა ქვეყნებში, გაბატონებულია XI—XII საუკუნეებში, თუმცა განაგრძობს არსებობას XIII საუკუნის I ნახევარში¹⁷.

ზემოთ განხილული ჯამი ქართული მხატვრული კერამიკის ანალოგიების მიხედვით XI—XII სს. ნაწარმს განეკუთვნება; წარწერის ანალიზით კი მისი წარმოება XI საუკუნის შუა ხანის აქეთ არ გადმოდის. ამავე დროს ფენა, სადაც ჯამი აღმოჩნდა, არსებობას წყვეტს 1088 წლის მიწისქერის შედეგად. თუ ყველა მონაცემს დავეყრდნობით, მაშინ მოჭიქული ჯამი ვანის ქვაბის მონასტრისადმი შეწირული ჩანს XI ს. შუა ხანაში.

ვანის ქვაბის წარწერიანი ჭურჭლის ქრონოლოგიის განსაზღვრით, მოხერხდა ზოგადად XI—XII სს. ცნობილი ამოკაწრით შემკული და ერთფერად მოჭიქული ჭურჭლის XI ს. შუა ხანით დათარიღება. ეს კი მნიშვნელოვანია ფეოდალური ხანის მხატვრული კერამიკის განვითარების კვლევის საქმეში.

С. В. БУРДИЛАДЗЕ

ПОЛИВНАЯ ЧАША С НАДПИСЬЮ, НАЙДЕННАЯ В ВАНИС КВАБИ

Резюме

В процессе архитектурно-археологических изысканий в Ванис Кваби, найдены интересные материалы для изучения древнегрузинской культуры. Среди них особое внимание заслуживает большая разновидность фрагментов поливной керамики.

15 მ. მიწიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 48.

16 ლ. ქილაშვილი, ქალაქი რუსთავი, გვ. 123.

17 მ. მიწიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 27.

Известно, что пещерный ансамбль Ванис Кваби был разрушен землетрясением в 1088 и 1383 гг. (то стихийное явление главным образом и дает возможность точно датировать найденный археологический материал).

В статье дается научный анализ фрагмента чаши из поливной керамики с грузинской надписью, найденного в археологическом слое XI в.

Палеографический анализ надписи датирует чашу не позже середины XI в.

6. აფხაზაზა

აღრეული შუა საუკუნეების სამარხები ცხვარიჰანიდან

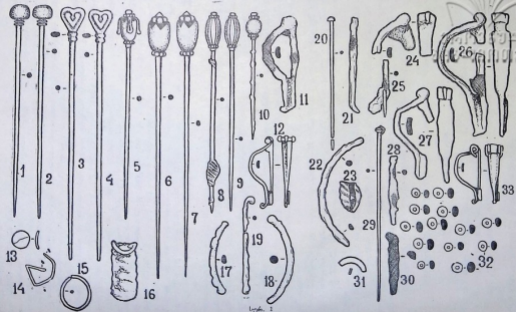
1980 წლის ივნისის პირველ ნახევარში საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგთა ჯგუფმა დაზვერა მცხეთის რაიონის სოფელ ცხვარიჰანაში შემთხვევით აღმოჩენილი აღრეულ შუასაუკუნეთა სამაროვანი¹. სამაროვანი მდებარეობს თემისხევის მარჯვენა ნაპირზე, ქართლის ქედის დასავლეთ განშტოების სამხრეთ ფერდობზე², სოფელ ცხვარიჰანიას აღმოსავლეთ ნაწილში.

შესწავლილი ქვის სამარხები (სულ 3) ფერდობზე (ზემოდან ქვემოთ) თანმიმდევრობითაა განლაგებული. მათ შორის ინტერვალი 1—1,3 მ-ია, ხოლო მიწის ზედაპირიდან სამარხის სახურავები დაახლოებით 0,6 მ-ის სიღრმეზე მდებარეობს.

სამარხი № 1 ქვაყუთია (სიგრძე 2,1 მ, სიგანე 1,05 მ), დამხრობილია O—W ლერძზე. სამარხი შეკრული იყო ქვიშაქვის 4 ფილაქვით და გადახურული ქვიშაქვისავე 3 თითქმის თანაბარი ზომის ფილებით. ისევე როგორც დანარჩენ სამარხებში. მიცვალებულის ძვლები № 1 სამარხშიც ხელნახლები და ჩაშლილი დაგვხვდა, მაგრამ ზოგი დეტალის დადგენა მაინც შეუძლებელი, კერძოდ: ქვაყუთში ზურგზე გამოტილი თავით დასავლეთისკენ მიმართული ორი ზრდასრული (ქალი და კაცი?) ინდივიდი ესვენა. ე. ი. სამარხი დამხრობისა და დაკრძალვის წესის მიხედვით ქრისტიანულია.

¹ ივნისის ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში გამოცხადდა სსრკ 50 წლისთავის სახელობის გაერთიანების ტექნოლოგიკორმდარი ვლადიმერ სალინაი და შეგვატყობინა, რომ სოფ. ცხვარიჰანაში, აღნიშნული გაერთიანების პიონერთა ბანაიის „მზიანეთის“ ტერიტორიაზე ელექტროკაბელისათვის თხრილს გაჭრისას აღმოჩნდა ქვაყუთი. 12 ივნისს აღმოჩენის ადგილას ვ. სალინაძესთან ერთად გაემგზავრნენ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიის განყოფილების უმცროსი მეცნიერი თანამშრომელი თ. მეშველიანი, საქართველოს სსრ რეგლთა დაცვის სამმართველოს არქეოლოგიის განყოფილების გამგე ბ. მჭედლიშვილი, მუზეუმის შუა საუკუნეების არქეოლოგიის განყოფილების უმცროსი მეცნიერი თანამშრომელი კ. გოცაძე და ნ. აფხაზაზა. აღმოჩენის ვითარებისა და სიტუაციის გარკვევის შემდეგ, მუშების კარლო წიკლაურისა და ბორის კუზნეცოვის დახმარებით გავწმინდეთ და შევისწავლეთ 3 დაზიანებული ქვის სამარხი. სხვადასხვა მიზეზის გამო ვერ მოვახერხეთ რამდენიმე დარღვეული და მიწით საესე სამარხის შესწავლა, რომელთაგან ზოგიერთი ჯერ კიდევ რამდენიმე წლის წინ გამოშვლებულა და დაუფიქსირებიათ კიდევ არქეოლოგებს, ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატს ვ. ართილაყვას და ბ. გომიშვილს.

² თემისხევი თითქმის ზუსტად აღმოსავლეთ დასავლეთის ხაზზე მიედინება და საგურანოს ჩრდილოეთით საფურცელსთან მარცხნიდან უერთდება მდ. არაგვს. „ამას ქუთით ერთის არაგუს ხერკის ჳევი ანუ თემის ჳევი. გამოსდის კუხეთის მთას ანუ იალონს, მოდის დასავლეთად“ — ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973, გვ. 535.

სამარხეული ინვენტარი. მიცვალბულთა თავის არეში (ნივთების განლაგების ზუსტი პოზიცია უკვე დარღვეული იყო) დადასტურდა თმის საკინძები: მათგან 3 ცალის თავი, მარჯნისგან ნაკეთებ ბროწეულის ყვავილებს გამოსახავდა. საკინძთა ღერო და ვარდულები ბრინჯაოსგანაა ნაკეთები (ტაბ. I—5—7). ერთ მათგანს თავზე დამატებით ბრინჯაოს ჯვარედინა „ფურცლები“ და მარგალიტის მივი ამკობს (სურ. 1—5). მეოთხე საკინძის თავი მარჯნის სფერული მძივითაა შემკული, ვარდულები ბრინჯაოსგან, ხოლო ღერო რკინისგანაა ნამზადი (სურ. 1—10). მათთან ერთად 2 საკინძია მრავალწახნავა მინის თავით ბრინჯაოს ვარდულებითა და რკინის ღეროთი (სურ. 1—8, 9). საკინძთა შორის აღმოჩნდა ბრინჯაოსაგან მთლიანადსმულებიც: სფეროიდულთაგანია „ყელთან“ ორმაგი წიბოთი 2 ც. (სურ. 1. 2) და ჭვირული გულისებრთაგანია „ყელთან“ წყვილი შესქელებით — 2 ც. (სურ. 1—3, 4). მათთან ერთად დადასტურდა აგრეთვე თავმოკაუქმებული დაქანგული რკინის ღერო.

სამარხის დასავლეთ ნაწილში, დაახლოებით მიცვალბულთა მკერდის არეში აღმოჩნდა რკინის ჭვინტიანი, მუხლასხრიანი დაქანგული მშვილდსაკინძი, რომელსაც ადგილ-ადგილ ქსოვილის ნაშთი ჰქონდა შერჩენილი (სურ. 1—11). გარდა ამისა, მუშებმა გადმოგვეცეს ბრინჯაოსაგან დამზადებული ანალოგიური მშვილდსაკინძი, რომელიც წინა დღეს ამოვლით სამარხიდან (სურ. 1—12).

სამარხის შუა ნაწილში რკინის მრგვალგანიკვეთიანი დაქანგული სამაჯურის ორი ნატეხი აღმოჩნდა (სურ. 1—17, 118). მასთან ერთად იყო ნატეხი რკინისავე ერთმანეთზე გადაბმული რგოლების წყებისა, რომელსაც შესაძლოა სამაჯურის ნატეხია (სურ. 1—16).

გარდა ამისა, სამარხში აღმოჩნდა სპილენძის სასაფეთქლე რგოლები (მათგან ერთი დეფორმირებული (სურ. 1—14, 15). სპილენძის მცირე დისკო ოდნავ ამობურცული ზედაპირით (სურ. 1—13). საინტერესოა ისიც, რომ სამარხის მიწაში შეიმჩნეოდა ნახშირის მცირე ჩანარებები.

№ 2 სამარხი მდებარეობს ზემოაღწერილის სამხრეთით და მისი ანალოგიურია (ოლონდ ოდნავ მომცრო $2 \times 0,95$ მ), დამხრობილია O—W ღერძზე. სამარხში დაფიქსირდა 2 ზრდასრული ინდივიდის ჩონჩხი. დაკრძალვა აქაც ქრისტიანული უნდა ყოფილიყო.

სამარხის დასავლეთ ნაწილში აღმოჩნდა ნახევარსფერულთაგანია ბრინჯაოსგან მთლიანადსმული საკინძი (სურ. 1—20), წელის არეში კი — რკინის სამაჯურისა და ღეროს ნატეხები. გარდა ამისა, სამარხში აღმოჩნდა ობსიდინის ანატეკეი (სურ. 1—23)³.

მომდევნო № 3 სამარხი ზემოაღწერილთა ანალოგიურია და ზომებით № 1 სამარხს ემთხვევა. მასში დადასტურდა სამი მიცვალბულთა ჩონჩხი: 2 ზრდასრული და ბავშვისა. მათგან ერთ-ერთი ზრდასრული აღმოსავლეთსკენ იყო მიხვეტილი.

№ 3 სამარხის ინვენტარია: ბრინჯაოსაგან მთლიანადსმული ბიკონუსურთაგანია საკინძი (სურ. 1—29), ქსოვილის ნაშთიანი დაქანგული რკინის ღეროთა ნატეხები (სურ. 1—25, 28, 30), რკინის მშვილდსაკინძები (სურ. 1—26, 27), მათგან მოზრდილი ჭვინტიანი მუხლასხრიანი უნდა იყოს. მომცრო კი

³ ობსიდინისა და კაჟის ანატეკეები იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება ადრეშუასაუკუნეთა კომპლექსებში. იხ. ნ. აფხაზაევა, ადრეული შუასაუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს ნივთიერი კულტურა, თბ., 1979, ტაბ. XVII—37, ტაბ. XIV—22 და სხვ.

დაზიანებულია და მისი ტიპის ზედმიწევნით დადგენა ძნელდება (ან ჰეინტიან მუხლსახსრიანია, ან მთლიანბუდიანი). აქვე იყო რკინის მშვილდსაქინძის სახსრიანი მუხლის ნატეხი (სურ. 1—24). მუშებმა გადმოგვეცეს ამ სამარხიდან წინა დღეს ამოღებული ბრინჯაოს ჰეინტიანი მუხლზამბარაინი პატარა მშვილდსაქინძი (სურ. 1—33). გარდა ამისა, სამარხის დასავლეთ ნაწილში აღმოჩნდა მოშავო მჭრქალი მინის, მომრგვალო ფორმის 13 მძივი (სურ. 1—32).

სამარხთა ტიპის მიხედვით (ქვაყუთები), ასევე დაკრძალვის წესით (ქრისტიანული) სამთავე სამარხი ერთნაირია. ერთნაირია მათში აღმოჩენილი ინვენტარის უმეტესი ნაწილიც. ინვენტარის შედარებით მრავალრიცხოვნებითა და მრავალსახოვნებით გამოირჩევა № 1 სამარხი. დანარჩენ ორ ქვაყუთში, განსაკუთრებით კი № 3-ში, შედარებით მწირი მასალა აღმოჩნდა, მაგრამ მათში აღმოჩენილი ნივთიერი მასალა სრულიად საკმარისია, რომ ვისაუბროთ დაკრძალვის დროისა (როგორც შეფარდებით, ისე აბსოლუტურ ქრონოლოგიაზე) და დაკრძალულთა კულტურულ კუთვნილებაზე.

ერთი შეხედვითაც კი აშკარაა, რომ განხილული მასალა მთლიანად ტიპიურია ადრეულ შუასაუკუნეთა აღმოსავლეთ საქართველოსთვის. იგი ზოგადად VI—VIII სს-თვის არის დამახასიათებელი⁴. აღწერილი სამარხების და სამარხეული ინვენტარის მსგავსი მრავალადა აღმოჩენილი ისტორიული ქართლის სამეფოს ფარგლებში, კარგადაა შესწავლილი, და იმდენად ტიპიურია, რომ მკვლევართა ნაწილი მას „მცხეთურსაც“ კი უწოდებს⁵.

ქვემოთ ჩვენ შევეცდებით წარმოვადგინოთ განხილულ სამარხთა უფრო დაწვრილებითი ქრონოლოგია.

ქვის სამარხი № 1-ის ინვენტარის ნაწილი მაინც საშუალებას გვაძლევს ვისაუბროთ მის აბსოლუტურ ქრონოლოგიაზე. კერძოდ, უპირველეს ყოვლისა, ჩვენი აზრით, ასეთი ნიშნის მატარებელია მარჯნისგან ნაკეთები ბროწეულის ყვავილისებრთავიანი საკინძები. ამ ტიპის საკინძების გავრცელების დროდ ჩვენ VII ს-ის II ნახევარი და VIII ს-ის პირველი ნახევარი მიგვაჩნია⁶. კონკრეტულ შემთხვევაში ასეთ დათარიღებას ხელს არ უშლის და ზოგჯერ ამავრებს კიდევ № 1 სამარხის ინვენტარის დანარჩენი ნაწილი. კერძოდ, სამარხში აღმოჩენილი მშვილდსაქინძები ტიპიურია VII საუკუნისათვის⁷ და ხშირად გვხვდებიან ანალოგიურ კომპლექსებში, ბროწეულებიან და ბურთულთავიან. ყელზე წიბოებიან ბრინჯაოს მთლიანადსხმულ საკინძებთან⁸. ასევე VII ს-ით

⁴ იხ. ნ. უგრელიძე, ადრეულ შუასაუკუნეთა მინის ნაწარმის ისტორიისათვის, თბ., 1967, ტაბ. II, გვ. 76—80; გ. ლომთათიძე, ქართული კულტურა და ყოფა VI—X საუკუნეებში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973, § 1, გვ. 531—539 (ამის შემდეგ „ნარკვევები... II“).

⁵ ნარკვევები..., II, გვ. 534—535, 538. VI—VIII სს-თვის დამახასიათებელი „მცხეთური“ კომპლექსები თვით მცხეთისა და მისი შემოგარენის გარდა სადღეისოდ მრავალადა აღმოჩენილი რუსთავში, ურბნისში, მანგლისში, სართიჯალაში, რაქისუბანში, გურჯაანში, ძველ გეაზში, ერწოს ველზე (ქუშანანთ გორი, თრანი), ვინეაში, ანანურის ციხისძირში, ვაშლაჯარაში, ნახშირგორაზე, წყნეთში, ბეთანიამი, ბერბუკში, სტრფაშში, ქვ. ალუეში და სხვ.

⁶ იხ. ნ. აფხაზაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 85—94.

⁷ A. Амброз, Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы, СА, № 3, 1971, ნახ. 15; ნ. აფხაზაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 22—25. ამგვარ მშვილდსაქინძებს ჩვენ საქართველოში გავრცელებულ მშვილდსაქინძთა II ჯგუფის II სერიას ვაკუთვნებთ.

⁸ იხ. ნ. აფხაზაძე, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XXXIV—31, 32, 36 (სამთავრო ქვს. № 32, 39 N), — მშვილდსაქინძი და ორივე ტიპის საკინძი ანალოგიური შემთხვევა — ტაბ. XLII—1, 8, 11 (სამთავრო ქვს. № 13, 39 N). „ბროწეული“ და მშვილდსაქინძი ტაბ. XVIII—39, 42

უნდა დათარიღდეს საკინძთა ეს უკანასკნელი ტიპი, რაზეც ზემოაღნიშნულთა გარდა მიგვიჩვენებს ურბნისის ნაქალაქარის სტრატეგრაფია⁹, გურჯაანში აღმოჩენილი სამარხეული კომპლექსი¹⁰, სამთავროს სამარხები¹¹ და აზერბაიჯანული მასალებიც კი¹².

VII ს-ვე უნდა განეკუთვნებოდეს № 1 სამარხში დადასტურებული კვირული გულისებრთავიანი ბრინჯაოს მთლიანადსმული საკინძი (ტაბ. I). ანალოგიური საკინძი სამთავროს სამაროვანზე VII ს-ის სამარხეულ კომპლექსში გვხვდება¹³. ასევე ძირითადად VII ს-შია გავრცელებული № 1 სამარხში აღმოჩენილი საკინძთა სხვა ტიპებიც — დაწახნავული მძივით და მრგვალი მარჯნის მძივით შემკული¹⁴.

აღბათ ამავე ხანას განეკუთვნება სამარხის დანარჩენი ინვენტარი, რომელთა უსახურობისა თუ ფრაგმენტულობის გამო მათზე საუბარი გეოძნელდება.

ასე რომ, სამარხ № 1-ის ინვენტარის უმეტესობა ტიპურია VII საუკუნისათვის, ხოლო ზოგი ნიშნით, კერძოდ, „ბროწეულისებრი“ საკინძებით მისი თარიღი უნდა განისაზღვროს უფრო VII ს-ის II ნახევრით.

დაახლოებით № 1 სამარხის თანადროული უნდა იყოს სამარხი № 2, რომლის ინვენტარის „დამითარიღებლობა“ დიდი არ არის. მთვან მხოლოდ ნახევარსფერულთავიან ბრინჯაოსაგან მთლიანადსმული საკინძის გავრცელების დროზე შეიძლება საუბარი. მართლაც, როგორც სამთავროს, ვაშლაჯვარას, ნახშირგორის და ურბნისის შესაბამისი მასალები მიგვანიშნებენ, ამ ტიპის საკინძთა არსებობის დრო VII საუკუნეა, შესაძლოა უფრო მეტად მისი პირველი ნახევარი¹⁵.

1, 8, 11 (სამთავრო ქვს. № 13, 39 N). „ბროწეული“ და მშვილდსაკინძი ტაბ. XVII—39, 42 (სამთავრო ქვს. № 66, 38 N), XXI—8, 13 (სამთავრო ქვს. № 426, 40 N), XXI—2, 3, 5 (სამთავრო ქვს. № 351, 39 N), XXI—1, 4, 5, 6 (სამთავრო ქვს. № 813, 58) და სხვ.

⁹ ურბნისის ნაქალაქარის უბანი XVI—6 1960 წ. კვ. 20, ინვ. № 1—61—3021. ურბნისის ნაქალაქარის ზედა ფენას მკვლევარები VI ს-ის მიწურულითა და VIII ს-ის დასაწყისით ათარიღებენ — იხ. ლ. ჭილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, II, თბ., 1973, გვ. 65—66.

¹⁰ ნ. აფხაზავეა, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XXXVIII—35—38, გვ. 127.

¹¹ იქვე, ტაბ. XXXVIII—7—25 (სამთავრო ქვს. № 802, 57).

¹² ანალოგიური საკინძები აღმოჩენილია შემახის რაიონში შერვახის ქვისსამარხებში ჰერალდიკური ტიპის (VII ს. I ნახ.) აზინდა ბალთებთან ერთად. მასალა გავეყენო ა. ნურბეგვა 1976 წ. ბაქოში მივიღებინას.

¹³ ნ. აფხაზავეა, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XXXIX—18—27, გვ. 127 (სამთავროს ქვს. № 605, 58).

¹⁴ ამის საილუსტრაციოდ გამოდგება უკანასკნელ ხანებში ვაშლაჯვარში აღმოჩენილი № 6 სამარხის ინვენტარი, რომელსაც ანალოგიური წახნაგოვანი მძივით თავშემკელი საკინძის გარდა შეადგენენ „ბროწეულისებრი“ საკინძები, ნახსენის პარკის ფორმის თავის მქონე ძვლის საკინძი (რომელიც, თავის მხრივ, ურბნისის ნაქალაქარის ზედა ფენაში გვხვდება), V ვეფლის II ტიპის სამაჭური ბეჭდები, რომელთა მომაღლო თვალბუნე გახსნილ რკალს შორისაა ჩამაგრებული — იხ. ვ. ნიკოლაიშვილი, ვაშლაჯვარის სამაროვანი (1972 წლის განათხარის მიხედვით) — საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები, თბ., 1978, გვ. 73, ტაბ. XVI—1—15. ავტორი მას VI—VII სს-ით ათარიღებს. ჩვენი აზრით, სამარხი VII ს-ის II ნახევარს განეკუთვნება. იხ. აგრეთვე სამთავროს სამაროვნის № 353 სამარხი (39 N) — ნ. აფხაზავეა, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XLIII—44—52.

¹⁵ ამ დროით თარიღდება ჰერალდიკური ქამრის დეტალების მიხედვით სამთავროს № 810 (58 წ.) სამარხი — იხ. ნ. აფხაზავეა, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XXVII—1—8. № 216 (40 ს) სამარხის ნივთების ნაწილი — ტაბ. XXX—1—14. ამავე დროის (VII ს-ის I ნახევრის) უნდა

№ 3 სამარხის ნივთიერი მასალის მოზრდილი ნაწილი VII ს-ის შთაბეჭედლებას ახდენს. მაგალითად, რკინის ჭვინტიანი მუხლსახსრიანი მშვილდსაკინძი¹⁶, ბიკონუსურთავიანი ბრინჯაოს მთლიანდსხმული საკინძის¹⁷, მინის¹⁸ ვეები¹⁸. რაც შეეხება ჭვინტიან მუხლზამბარიან მშვილდსაკინძს, იგი უპირობოდ უნდა დათარიღდეს VI ს-ის მიწურულით ან VII ს-ის დასაწყისით¹⁹. ასე რომ, აქ სახეზე გვაქვს შედარებით ადრეულ და მისგან განვითარებული გვიანდელი სერიის მშვილდსაკინძთა ურთიერთშეხვედრის ფაქტი, რაც საინტერესო და აუცილებელია ევოლუციის თვალსაზრისით.

ამგვარად, ზემოაღნიშნული ფაქტის გათვალისწინებით სამარხი უნდა განეკუთვნებოდეს VI—VII სს-ის მიჯნას ან უფრო VII ს-ის დასაწყისს.

თუ კომპლექსათვის მიღებულ ჩვენ საგარაუდო აბსოლუტურ თარიღებს დავუვიკრიბებთ, მივიღებთ თანმიმდევრობას: № 3 სამარხი — VII ს-ის დასაწყისი, № 2 სამარხი — VII ს-ის I ნახ. (ან შუა წლები?) და № 1 სამარხი — VII ს-ის II ნახ. მით უმეტეს თვალსაჩინო და დამაჯერებელი იქნება, თუ გვიხსენებთ, რომ სამარხები რელიეფზეც (ფერდობზე) ერთმანეთის თანმიმდევრულადაა განლაგებული. ასე რომ, ტერიტორიული და ქრონოლოგიური თანმიმდევრობა ერთმანეთს ემთხვევა. თუ ვიფიქრებთ, და ასეც უნდა იყოს, რომ საქმე გვაქვს საოჯახო საფლავებთან, საერთოდ, საგვარეულო სამაროვანთან და თუ ერთი თაობის საშუალო ხანგრძლივობად 30 წელს ავიღებთ, კიდევ უფრო დამაჯერებელი გახდება ზემოაღნიშნული ქრონოლოგიურ-ტერიტორიული თანმიმდევრობის კანონზომიერება. № 3 სამარხისთვის (VII ს-ის დასაწყისი) თუ ავიღებთ პირობითად 600 წელს $+30=630$. ეს იქნება № 2 სამარხის პირობითი თარიღი (ზემოთ მიღებული VII ს-ის I ნახ. ან შუა წლები) $630+30=660$. ეს იქნება № 1 სამარხის პირობითი თარიღი, რაც ჩვენ მიერ მიღებულ დათარიღების VII ს-ის II ნახევარს ემთხვევა. რა თქმა უნდა, მა-

იყოს ვაშლაჯვარას № 8 სამარხი „გატელისებრი“ შესაკრავის მიხედვით — იხ. ვ. ნიკოლიაშვილი, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XVI—20—28. ზოგადად VII ან VII ს-ის II ნახევარს განეკუთვნება ანალოგიური საკინძის მშვილდსაკინძები: ურბნისის ზედა ფენა, XX უბანი, 1956, ინვ. № 1—61—1400. სამთავრო ქვს. № 605 (58 წ.) — იხ. ნ. აფხაზაძე, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XXXIX—18—27. სამთავრო ქვს. № 229 (39 N), ნახშირგორა — ი. გაგოშიძე, ადრეფეოდალური ხანის სამარხი სოფელ ნახშირგორაიდან, 1958 წ. ხელნაწერი; ნ. აფხაზაძე, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XXXVI—39, გვ. 127 (ბოლო ორი მაგალითი VII ს-ის II ნახევარს განეკუთვნება).

16 რკინის მეორე მომცრო მშვილდსაკინძი რა ტიპისადაც არ უნდა მივიჩნიოთ იგი (ჭვინტიანად ან ბუღმთლიანად), მაინც VII ს-ის სასარგებლოდ გადაწყდება საქმე, რადგან ბუღმთლიანი მშვილდსაკინძები VI—VIII ს-ის დასაწყისით თარიღდებიან და VII ს-ის კომპლექსათვის განსაკუთრებით დამახასიათებელი არიან. იხ. ნ. აფხაზაძე, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XXXIV—1—5, XXVIII—32—39, XXXIX—28—44 და სხვ.

17 იქვე, ტაბ. X II—38, სამთავრო ქვს. № 691, 47. აგრეთვე ქვს. № 604, 46, ინვ. 12—54 : 6899; ქვს. № 221, 39 N, ინვ. № 12—54 : 3676.

18 IV—VI სს-ის კომპლექსებში ასეთი მძივები საერთოდ არ გვხვდება, VII—VIII სს-ში კი მძივთა დიდი მრავალფეროვნებაა და მხოლოდ ზოგიერთი ტიპი ქმნის სისტემას — მავ, წვეთისებრი და სხვ.

19 ნ. აფხაზაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 21, 25, 33. ისიც უნდა ითქვას, რომ ამ ვარიანტის (II ჯგუფი, I სერია, ვარიანტი IA) მსგავს ცალკეულ მშვილდსაკინძთა გვიანდელ კომპლექსებში აღმოჩენაც არ უნდა იყოს გასაოცარი, რადგან, გარდა იმისა, რომ ადრეულ ნივთს შესაძლოა დიდხანს იყენებდნენ, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ მსგავსი მშვილდსაკინძების დამზადება VII ს-ის მანძილზე კვლავ გრძელდება ჩრდილო კავკასიაში.

სალის სიმციროს გამო ჩვენ მიერ მოტანილი გამოანგარიშება ძლიერ აპოკ-
თეტურად შეიძლება ჩავთვალოთ და შემდგომ კვლევისას უნდა დავაზუსტოთ.

უნდა ითქვას, რომ საოჯახო საგვარეულო პრინციპით უნდა იყოს განლა-
გებული ადრეშუასაუკუნეთა სამაროვნების დიდი უმეტესობა, ე. ი. გვარის
სოციალური ფუნქცია ძლიერია ჯერ კიდევ (გარდა ზოგიერთი საქალაქო სამა-
როვნისა). შესაძლოა ამით აიხსნას ის ფაქტი, რომ მასიური სამაროვნები
ეკლესია-მონასტრებთან მხოლოდ IX (შესაძლოა უკვე VIII ს-ის II ნახევ-
რიდან?) საუკუნიდან ჩნდება. ამ მხრივ გამონაკლის არც ცხვარიჭამიის სამა-
როვანი წარმოადგენს. მას ტერიტორიაზე ან მახლობლად არავითარი საკულტო
ძეგლი (რალა თქმა უნდა, ქრისტიანული) არ მდებარეობს. საინტერესოა ისიც,
რომ ისევე როგორც ყველა პროვინციულ სამაროვანზე, აქაც არ გვხვდება
(ყოველ შემთხვევაში ჯერჯერობით) მინის ჭურჭელი.

ასეთია განხილულ სამარხებთან დაკავშირებული ქრონოლოგიის საკითხე-
ბი. მიუხედავად იმისა, რომ განხილულ მასალას რაიმე კორექტივი არ შეაქვს
ადრეშუასაუკუნეთა საქართველოს ნივთიერ კულტურაში, მისი როლი სრუ-
ლიად გარკვეული და ნათელია. ამ ტიპის სხვა რიგით სამაროვნებთან ერთად,
ცხვარიჭამიის სამარხებმა რამდენადმე შეავსო, ხოლო მთელი სამაროვნის შეს-
წავლა²⁰ კიდევ უფრო მეტად შეავსებდა და წინ წასწევდა საქართველოს ისტო-
რიის ამ ერთ-ერთი ყველაზე საინტერესო ეპოქის, ადრეულ შუასაუკუნეთა
შესწავლას და თუ გავიხსენებთ, რომ დღევანდელი ცხვარიჭამია მდებარეობს
ქართლის სამეფოს ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ქვეყნის (პროვინციის) კუხე-
თის ერთ-ერთი ხევის ცენტრალურ (გეოგრაფიულ და, საფიქრებელია, სტრატე-
გიულ) ნაწილში, ნათელი გახდება მისი შესწავლის მნიშვნელობა²¹. საინტე-
რესოა, რომ განხილულ სამარხთა თარიღი (VII ს.) ემთხვევა თვით ხერკის ხე-
ვის საისტორიო წყაროებში პირველად მოხსენიების ხანას²².

Н. АПХАЗАВА

РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ ИЗ ЦХВАРИЧАМИА

Резюме

Рассмотренные погребения обнаружены случайно, при земляных работах в селе Цхваричамиа мцхетского района.

Всего исследовано три погребения, расположенных на склоне пра-
вого берега р. Тедзмисхеви, правого притока р. Арагви. Погребения
однотипны, каждое из них сложено из 4-х каменных плит и перекрыты

²⁰ სხვა სამარის ნაშთებისა და მოსახლეობიდან მიღებული ინფორმაციის, აგრეთვე რე-
ლიეფის გათვალისწინებით ცხვარიჭამიის სამაროვანი საკმაოდ დიდია, მას დაახლოებით 1 ჰა
ფართობი უჭირავს.

²¹ „...ეწოდება კუხეთი, კუხოსის სახელის გამო, არამედ აწ უწოდებენ თიანეთს, საგუ-
რამოს ანუ თემის ხევს (რომელსა ეწოდება ხერკი ამის გამო, ოდეს ლტოლვილნი ნაბუქოდო-
ნოსორისაგან მოსრუნი ჰურიანი დასხნა აქა მცხეთელ მამასახლისმან და ყუნი მეზარეულ)...“, გვ.
523—524. „ხოლო ზედაზნის მთას უძეს სამკრით გრდანი და ჩრდილოთ ვერცა“, გვ. 536. ქარ-
თლის ცხოვრება, ტ. IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა.

²² შლრ. დ. მუ ს ხ ე ლ ი შ ე ი ლ ი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი
საკითხები, II, თბ., 1980, გვ. 34—35. საქმე ეხება „სომხური გეოგრაფიის“ ენობებს.

тремя подобными же плитами. Погребения ориентированы с востока на запад.

Погребение № 1. В нем обнаружены останки двух индивидов, захороненных по христианскому обряду (вытянутыми на спине, лицом на восток). Погребальный инвентарь состоит из украшений и предметов, связанных с одеждой: головные булавки, с головками в виде кораллового цветка граната — 3 экз. (рис. 1-5-7), коралловой сферической бусины (рис. 1—10), стеклянной многогранно-эллипсоидной — 2 экз. (рис. 1—8,9), бронзовые булавки со сферической (2 экз. рис. 1—1,2) и сердцевидной ажурной (2 экз. табл.—3,4) головками.

Фибулы: шарнирная с завитком из железа и такая же бронзовая (рис. 1—11, 12).

Бронзовые височные кольца (рис. 1—14, 15), бронзовая дисковидная маленькая пластинка (рис. 1—13) и обломки железных браслетов (рис. 1—16—18).

По времени бытования булавок в виде гранатов и отчасти фибул погребение № 1 датируется второй половиной VII века.

Погребение № 2. содержало останки 2-х усопших — пола христианская. Инвентарь: бронзовая булавка с полусферической головкой (рис. 1 — 20); обломки железных предметов (браслета и булавки — (рис. 1—21, 22). В погребении обнаружен также обсидиановый отщеп. На основании параллелей булавки, погребение датируется первой половиной или серединой VII в.

Погребение № 3 — содержало останки 3-х индивидов, двух взрослых и ребенка (скелет одного взрослого был отодвинут к восточной стенке погребения).

Инвентарь: бронзовая булавка с биконической головкой (рис. — 29). Фибулы: бронзовая пружинная с завитком, железные — шарнирная с завитком (рис. 1 — 26, 27, 33), шарнирная со сплошным приемником (?) и обломок шарнирной части фибулы. К железным фибулам прижавлены остатки ткани (табл.—26). 13 черных стеклянных округлых бусин (рис. 1—32) и обломки железных предметов. Каменный ящик датируется рубежом VI-VII вв. или началом VII в.

Описанные погребения составляют малую часть довольно обширного могильника, который как видно относится к раннему средневековью. Рассмотренные материалы имеют много аналогий в основном в восточногрузинских памятниках (могильники Мцхета, Рустави, Урбниси, Живвали, Вашладжвари, Трани и др.).

Охват раскопками и изучение всего могильника имело бы большое значение для выяснения ряда вопросов истории Херки — одного из кухетских (провинция исторического Картлийского царства) ущелий, которое в древнегрузинской летописи впервые упоминается в связи с эпохой мамасахлисов, в преддверии создания грузинской государственности.

Л. А. ЧИЛАШВИЛИ

ГУСЕИН АХМЕД ОГЛЫ ДЖИДДИ — «СРЕДНЕВЕКОВЫЙ
ГОРОД ШЕМАХА», ИЗДАТЕЛЬСТВО «ЭЛМ», БАКУ,
1981 ГОД

Среди древних городов Закавказья, по своему географическому расположению и благоприятным природным условиям Шемахе отводится особое место. В бронзовую эпоху появляется здесь поселение оседлым хозяйством, ставшее в античную эпоху поселением городского типа. Расцвет Шемахи как города, падает на средние веки, о чем имеется множество письменных источников. За всю историю существования города, Шемаха всегда находилась в центре политических событий и будучи в зоне мировых торговых дорог, всегда являлась одним из экономических центров Закавказья. За всю историю существования города ему присущи политические распри, неурядицы, изменения этнического состава и религиозных верований, что ставило свой отпечаток на множества археологических и архитектурных памятников, на духовную культуру. Таким образом, мы имеем дело со сложнейшим памятником, с другой стороны сталкиваемся весьма интересной и важной проблемой зарождения и развития значительного пункта, ставшим в средние веки крупным феодальным городом. По вышеназванным причинам настоящее исследование, нам кажется весьма актуальным и своевременным. Шемаха имеет множество привлекательных сторон для исследования ее истории, хотя интерес к древностям Шемахи особо возрос с конца 50-х годов, когда здесь начались планомерные археологические раскопки.

Вновь открытые археологические памятники и разносторонние раскопочные материалы, сопоставленные с данными письменных источников, послужили автору проведенных археологических изысканий, предметом обобщения и осмысления всего материала и написания монографии историко-археологического характера — ставшей темой настоящей рецензии.

Г. Джидди — автор книги предстал перед нами как неутомимый полевой работник, эрудированный исследователь и серьезный ученый, который смог осмыслить массу разнообразных памятников сопоставляя их с данными письменных источников. Тут уместно отметить, что он прекрасно знает восточные языки и пользуется источниками в подлинниках. Так им широко использованы арабские и персидские источники, касающиеся истории города; сообщения средневековых ученых, поэтов

и путешественников, а также разные хроники, относящиеся к истории Азербайджана, Армении и Грузии. Автором археологические материалы изучены на основе сравнительного анализа, сопоставляя их со сведениями вышеуказанных источников.

Книга состоит из введения, пяти глав и заключения. К ней приложены иллюстрации (20 рисунков и 25 таблиц).

Во введении говорится о роли Шемахи — одного из крупных ремесленно-торговых и культурных центров, о значении города в истории экономической и политической истории страны средневековой эпохи. Автором правильно определена сущность города — «единого культурного комплекса», отражающего основные элементы социально-экономической и политической истории общества, что является одной из важных проблем Советской исторической науки. Далее указываются основные источники, определяется новизна и практическое значение труда. Методологический подход к исследуемой теме предельно четко определен автором со ссылкой на соответствующую литературу.

Первая глава — «История изучения, обзор источников и литературы» посвящается истории изучения города, обзору источников и литературы. При ознакомлении с этой главой становится ясно, что автор всесторонне использовал письменные источники, и они нашли правильное отражение в работе.

По части истории изучения вопроса, автор в хронологической последовательности останавливается на этапных достижениях ученых-исследователей с первых высказываний дореволюционных авторов до трудов современных советских специалистов. Естественно здесь особое ведущее место занимает разбор литературы советских авторов.

Вторая глава — «К истории возникновения города и результаты археологических раскопок» — составлена из четырех параграфов и посвящена изучению истории возникновения города и освещения результатов археологических раскопок.

На основе изучения письменных источников и археологических материалов автор книги приходит к выводу, что Шемаха как город существовала еще до Сасанидов, и что упоминаемая в античной литературе Кемахея соответствует исследуемому городу — Шемахе. Сопоставление памятников материальной культуры средневекового периода с результатами раскопок древней Шемахи (Хыныслы) позволило автору прийти к важному выводу, что в период античности и раннего средневековья Шемаха занимала территорию между северозападной окраиной нынешнего города и горой Пирдибеки, и что в VII—VIII вв. вследствие новых социально-экономических и политических изменений и сейсмических влияний город переместился на современную территорию. Тут детально рассматриваются результаты раскопок, проведенных автором.

Исследователь не ограничивается только Шемахой и рассматривает и другие средневековые памятники, находящиеся в окрестностях города, как Пинеширван, Агабейли, Кендъери, Ханюрды, Гушгана, Ангехарац, Мельзам и другие.

Глава третья — являющаяся самой объемистой, посвящена истории города Шемахи IX — начала XIII вв. Этот период один из богатейших и сложных периодов истории города — возрождения древних и возникновения новых феодальных городов на Кавказе. В этой главе описывается политическая обстановка в Ширване и превращения Шемахи в столицу государства; обрисовывается территория города на основе выявленных крепостных стен; говорится о населении Шемахи и ее системе управления, а также об уровне развития ремесла и торговли, духовной культуры. На основе письменных источников и литературы в работе описаны торговые маршруты пролежавшие через Шемаху и связывавшие ее с городами Кавказа, Ближнего Востока, Средней Азии и России.

Глава эта содержит много ценнейшего для археолога. В этом убедимся, если даже передать названия отдельных параграфов — «Крепостные стены города», «Население и система управления», «Остатки жилых и общественных помещений», «Водоснабжение города и крепости», «Металлические изделия», «Гончарное ремесло» и др. В каждом из параграфов изучена масса вопросов, как — датировка памятников, определения назначения вещей, уточнения терминов орудия труда, исследование социальной принадлежности населения, выявления ремесленных центров, классификация памятников и др.

Четвертая глава содержит итоги изучения истории Шемахи XIII—XV вв. Без преувеличения можно сказать, что этот промежуток времени для Ширвана и Шемахи насыщен крупными политическими событиями, сыгравшими исключительную роль в истории Шемахи. С этого момента после походов Джалал-ад-Дина и войск Чингизгана и образования государства Ильханов, Ширван превращается в арену военного столкновения двух монгольских династий, что ставило свой отпечаток на жизнь Шемахи. После краткого обзора политических событий, автор рассматривает материальную культуру города этого периода и присущей ему скрупулезностью знакомит нас с отдельными видами вещественных доказательств. В отдельных параграфах исследованы: жилища и другие сооружения, металлические находки, гончарные изделия, в том числе и фаянс, стекло и др. Автору, после квалификации ремесленных изделий и пересмотра соответствующих данных письменных источников, удалось определить целый ряд наименований мастеров связанных с ремеслами (кузнец, каменщик, плотник, гончар, художник, архитектор, сапожник, красильщик и др.). На основе тщательного изучения археологических памятников, автор приходит к заключению, что до середины XIV в. Шемаха не могла восстановить свой прежний уровень. Лишь, с конца XIV и начала XV в. в. начинается постепенное возрождение социально-экономической и политической жизни города.

Пятая глава — «Шемаха в XVI—XVII вв.», как предыдущие начинается с политической картины Ширвана. События происходившие в городе, в период Ирано-Турецких войн действительно сильно влияли на жизнь города. Если вещественные материалы по этому периоду резко

уменьшаются, увеличивается число других, вспомогательных данных, что заставляет автора особенно обострить внимание в это направление. Имеем в виду данные путешественников, разные зарисовки и др. материалы. Именно, поэтому автору удалось более точно обрисовать внешний вид города и разобраться во внутренней структуре города. Исследуя разные данные по Шемахе ему удалось составить довольно исчерпывающий список городских кварталов (около 23 наименований).

Из архитектурных сооружений автор рассматривает мосты, бани, мечети и пиры. Археологические материалы изучены по такой же последовательности, что и в предыдущих главах.

Особый параграф посвящается изучению торговых путей и торговли. Кстати, заметим, о таких же разделах в третьей и четвертой главах.

В отличии от исследований подобного характера в книге особое место уделяется вопросам развития науки, литературы и искусства и каждая глава снабжается соответствующими разделами с привлечением интересных данных о поэтах, астрономах, врачах и др. Такие материалы безусловно обогащают работу и дают полное представление об интеллектуальной жизни города.

Основные результаты работы подытожены в заключении, в котором переданы все этапы развития города по хронологической последовательности.

Список литературы содержит 415 наименований книг, статей, авторефератов на азербайджанском, русском, арабском, персидском и европейских языках.

Таким образом, мы имеем дело с весьма интересным научным трудом о средневековом значительном городе Шемахе, о котором автором исследованы все имеющиеся материалы, в первую очередь, археологические данные, добытые самим автором в результате полевых изысканий. Работа комплексного характера и является образцом исследований историко-археологического характера.

В процессе ознакомления с книгой у нас возникли некоторые сомнения в адрес отдельных вопросов, о чем пойдет речь ниже.

1. По нашему — объявление средневекового города Шемахи азербайджанским городом за весь период, подлежит разъяснению и уточнению. Самые ранние арабские источники, четко определяют города Закавказья по их принадлежности Азербайджану, то Аррану, или Армении. По сведению Истахри Азербайджанскими городами являются Ардебил, Марага, Хунадж, Уджан, Дехракан, Хувейе, Саламас, Маранд, Тебриз, Барзанд, Варсан, Мувакан, Джабранан, Ушну, Меянидж. Что касается Шемахи — это город Аррана, по величине уступающий Барде, Дербенду и Тифлису. Вопросы политической или экономической принадлежности города одной или той среде за такой бурный период, последовательно, хотя бы в нескольких предложениях, надо было затронуть.

2. По поводу происхождения названия города Шемаха автор придерживается мнения о взаимосвязи «Шемаха» с «Кемахи» Птоломея.

Более того, предполагается, что имя Кемакея могло быть связано с древним этнонимом «Кимак». Кимаки были кочевниками — скотоводами, обитали севернее реки Иртыша и Волги (стр. 32). Далее автор предполагает, что кимаки, которые по Истахри считались тюркскими племенами, проникли сюда через Дербент и Ширван и у античных авторов получили имя в форме Кемахея (стр. 22). Автор в основном исходит из того факта, что топонимы Шемаха и Ширван встречаются и в Средней Азии.

С предложениями автора можно было согласиться, но есть и другие данные, которых нельзя оставить без внимания: 1) из топонимики древней Албании сохранилось множество названий мест, которые оканчиваются на «х» — (Кате-х, Маце-х, Муха-х, Мичи-х и др.). Эта составная часть названий мест предположительно означает «вода», «река», что систематически встречаем и в современных названиях — Белая река, Черная речка и др. Может быть и в связи с Шемахой этот момент внесет ясность.

2) В связи с этим привлекает внимание и арабское название города «Аш-шамахия» (الشماخية) с определяющим артиклем (ال). Обычно арабы названия городов передовали без артикля. С определяющим артиклем обозначали в исключительных случаях, в связи с различия от имеющегося значения, например, مدينة (мадинат означает город, но امدين ал-мадина — город Медину: Баб (باب) : ворота, Албаб — город Дербент и др. Таким образом, можно допустить, что Шемаха, не исключая арабского происхождения слова, обозначающего высокую (شماخ) применительно возвышенной местности, горы, — для обозначения города стала Аш-шемахией الشماخية. Если это так, то мы находим ключ для определения топонимов «Шемахи» и должны отказаться от предлагаемой автором мысли о миграции народов.

3. Диссертанту как археологу следовало проявлять большое внимание к датировке Шемахинской мечети. Дело в том, что мечеть эта авторами «Истории архитектуры Азербайджана» (М. Усейнов, Л. Бретаницкий, А. Саламзадзе, М. 1963 г.) объявляется памятником VIII века. Такая же датировка была предложена и раньше. Наше удивление вызывает, более чем странная формулировка авторов по определению даты строительства сооружения — «по преданию... относится к VIII в.» (стр. 42—43). Там же «по местным преданиям» была датирована мечеть в Ахсу. Мечеть VIII в. — редкое явление даже в центре Халифата, поэтому автор должен был перепроверить все данные (даже «местные предания») и придти к определенному выводу. Правда автор заложил там один раскол 3×5 м и отмечает о прослойке VIII—X вв. (стр. 27), но это дает очень мало для датировки мечети.

Замечания, высказанные нами вовсе не умаляют ценнейшие досто-

инства серьезного исследования, выполненного на современном уровне развития нашей науки. Это, конечно, не касается технических сторон издания, особенно по части иллюстративного материала, по выполнению которых приходится желать большего. Независимо от этого монография Г. Джидди новое слово в нашей урбанистике, и по обилию рассмотренных вопросов по важнейшему городу средневековья Шемахи займет свое достойное место.

მუზეუმის 1980 წ. ქრონიკა

საზოგადოებრივ მიცენიებათა ხაზით გამოცემული ნაშრომები

1. ავტორთა კოლექტივი — საბჭოთა საქართველოს მრეწველობის განვითარების ისტორიიდან, „მეცნიერება“.
2. ავტორთა კოლექტივი — რელიგიის ისტორიისა და ათეიზმის საკითხები საქართველოში, „მეცნიერება“.
3. ავტორთა კოლექტივი — საქართველოს მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, „მეცნიერება“, VII.
4. ავტორთა კოლექტივი — მასალები გურიის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, „მეცნიერება“.
5. ავტორთა კოლექტივი — კაპიტალისტური მრეწველობის განვითარება და მუშათა კლასის ჩამოყალიბება საქართველოში XIX ს. ბოლოსა და XX ს. დამდეგს, „მეცნიერება“.
6. ლ. ჭ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი — კახეთის XIV—XVII სს. ქალაქებში, „მეცნიერება“.
7. მ. მ ი რ ი ა ნ ა შ ვ ი ლ ი — სამრეწველო საწარმოთა განვითარება საქართველოში XIX ს. მეორე ნახევარში, „მეცნიერება“.
8. პ. ზ ა ქ ა რ ა ი ა — ჩაქვინჯა, „მეცნიერება“.

სამიცენიერო სისიები და თეორიული კონფერენციები

- 6—7 მაისს ჩატარდა მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციების მიერ 1979 წ. ჩატარებული სავლე კვლევა-ძიებისადმი მიძღვნილი XI სამეცნიერო სესია, რომელზედაც მოსმენილ იქნა ექსპედიციების 12 საანგარიშო მოხსენება.
- 22—23 მაისს შედგა მუზეუმის ახალგაზრდა მეცნიერთა სამეცნიერო სესია, რომელზედაც წაითხული იქნა 13 მოხსენება.
- 4 დეკემბერს ჩატარდა აკად. ს. ჯანაშიას დაბადების 80 წლისთავისადმი მიძღვნილი მუზეუმის მორიგი XXVII სამეცნიერო სესია.
- 5 თებერვალს საქართველოს კბ დუშეთის რაიკომთან ერთად დუშეთის რაიონის სოფ. შჰადისჯვარში ჩატარდა თეორიული კონფერენცია „მავნე ტრადიციებისა და წეს-ჩვეულებების წინააღმდეგ ბრძოლის გაძლიერების შესახებ“.
- 20 მარტს საქართველოს კბ ცვ აგიტაციისა და პროპაგანდის განყოფილება და საქართველოს სსრ საზოგადოება „ცოდნის“ გამგეობასთან ერთად ჩატარდა თეორიული კონფერენცია თემაზე „მავნე ტრადიციებისა და წეს-ჩვეულებების წინააღმდეგ ბრძოლის გაძლიერების შესახებ“.
- 27 მარტს საქართველოს კბ ცვ აგიტაციისა და პროპაგანდის განყოფილება და საქართველოს სსრ საზოგადოება „ცოდნის“ გამგეობასთან ერთად

ქ. გორში ჩატარდა კონფერენცია თემაზე „მავნე ტრადიციებისა და წესჩვეულებების წინააღმდეგ ბრძოლის გაძლიერების შესახებ“.

23 მაისს საქართველოს კბ ჩონხატაურის რაიკომთან და ჩონხატაურის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმთან ერთად ჩატარდა სამეცნიერო სესია თემაზე „ძველი და ახალი გურია“.

31 ოქტომბერს საქართველოს კბ თერჯოლის რაიკომთან, ხალხთა მეგობრობის მუზეუმთან და გაზეთ „ახალგაზრდა კომუნისტის“ რედაქციასთან ერთად ქ. თერჯოლაში ჩატარდა სამეცნიერო-პრაქტიკული კონფერენცია თემაზე „ახალგაზრდობა განვითარებული სოციალიზმის პერიოდში“.

14 ნოემბერს საქართველოს კბ ყვარელის რაიკომთან ერთად ჩატარდა თეორიული კონფერენცია „მავნე ტრადიციებისა და წესჩვეულებების წინააღმდეგ ბრძოლის გაძლიერების ღონისძიებათა შესახებ“.

მუზეუმის თანამშრომლებმა მონაწილეობა მიიღეს რამდენიმე საკავშირო და საერთაშორისო კონფერენციასა და სიმპოზიუმში, კერძოდ ეთნოგრაფთა საკავშირო სესიაზე, რომელიც ჩატარდა ქ. უფაში (ჯალაბაძე), საკავშირო სიმპოზიუმზე თემაზე — ამიერკავკასიის ქვეყნები და ელინზმი, რომელიც შედგა ერევანში (ი. გაგოშიძე); ქართული ხელოვნების III საერთაშორისო სიმპოზიუმში, რომელიც ჩატარდა იტალიაში (გ. გაფრინდაშვილი); ევროპის ქვეყნების სპელეოლოგთა რეგიონალურ კონფერენციაში, რომელიც ჩატარდა ბულგარეთში (დ. თუშაბრამიშვილი).

საგეოგრაფიკო კოლმეცნიერების აღრიცხვა-დაცვა, ახალი კოლმეცნიერ.

ფონდების მცველებისა და ქიმიურ-სარესტავრაციო ლაბორატორიის თანამშრომლების მეშვეობით სხვადასხვა ქიმიკატებით შეიწამლა და დამუშავდა ათასობით ორგანული წარმოშობის სამუზეუმო ნივთი; რესტავრირებული და კონსერვირებულია 3 000-ზე მეტი ბრინჯაოს, სპილენძის, ვერცხლის, მინისა და პასტის, ქსოვილისა და კერამიკული ნივთი.

ექსპედიციების, შემოწირულობისა და შესყიდვის გზით 1980 წელს მუზეუმში შემოვიდა 6 877 ნომრით, 14 603 ექსპონატი.

სამეცნიერო ვუშაოვა

1980 წლის 18 აპრილს გაიხსნა უძველესი ოქრომჭედლობის ნიმუშების განახლებული გამოფენა „სეიფი“. გამოფენა მნიშვნელოვნადაა გაფართოებული და, აგრეთვე, შევსებული ახლად მოპოვებული არქეოლოგიური მასალებით სადულას ყორღანიდან, მარტყოფის ყორღანიდან, ახალი სამარხეული მასალებით ვანიდან, ალაიანიდან, უინვალიდან, სამთაგროდან; მათ შორის პირველადაა ექსპონირებული — ანტიკური ხანის მდიდრული სამარხეული კომპლექსების ოქრო-ვერცხლის მონეტები.

სამეცნიერო პროკაბანდა

მეცნიერული პროკაბანდის განყოფილებამ მნიშვნელოვანი მუშაობა გასწია დამთვალიერებელთა მიზიდვისა და უკეთ მომსახურებისათვის; უთუოდ ამის შედეგია, რომ 1980 წელს დამთვალიერებელთა რაოდენობამ 289 719 კაცს

შიაღწია. ლექცია-საუბარი ჩაუტარდა 19 931 სტუდენტს, 23 383 მუშასა და კოლმეურნეს, 18 128 მოსამსახურეს, სამუზეუმო პრაქტიკა გაიარა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის, ა. პუშკინის სახელობის პედაგოგიკური, სამხატვრო აკადემიისა და პოლიტექნიკური ინსტიტუტის 255 სტუდენტმა.

სამეცნიერო მსახურით

საზოგადოებრივ მეცნიერებათა ხაზი საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმმა განახორციელა შემდეგი ექსპედიციები:

1. ნოსირ-მუხურჩის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. ისტ. მეცნ. კანდ. ე. გოვაძე)
2. ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. ისტ. მეცნ. კანდ. თ. კილურაძე)
3. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმისა და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ერთობლივი კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. ისტ. მეცნ. დოქტორი ო. ჯაფარიძე)
4. შიდა ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. ისტ. მეცნ. კანდ. ი. გავოშიძე)
5. ბერიკლდეების არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. ისტ. მეცნ. დოქტორი ალ. ჯაფახიშვილი)
6. ფარავნის ტბის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. ზ. ქიქოძე)
7. ყვირილის აუზის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. ისტ. მეცნ. კანდიდატი დ. თუშაბრამიშვილი)
8. ნოქალაქევის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი პ. ზაქარაია)
9. არემის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. ისტ. მეცნ. დოქტორი ლ. ჭილაშვილი)
10. არახლო-კაზრეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. ისტ. მეცნ. კანდიდატი მ. სინაურიძე)
11. ვანის ქვაბის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. არქიტექტურის კანდიდატი გ. გაფრინდაშვილი)
12. გარეჯის უდაბნოს სპელეოსტიკური ექსპედიცია (ხელმძღვ. არქიტექტურის კანდიდატი გ. გაფრინდაშვილი)
13. ქცია-ხრამის დაზვერვითი არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. ნ. ბახტაძე)
14. ლეჩხუმის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია (ხელმძღვ. ისტ. მეცნ. დოქტორი გ. ჯალაბაძე)
15. სვანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია (ხელმძღვ. ისტ. მეცნ. კანდიდატი მ. ჩართოლანი)
16. რელიგიის ისტორიისა და მეცნიერული ათეიზმის განყოფილების ექსპედიცია (ხელმძღვ. ისტ. მეცნ. კანდიდატი მ. ხუციშვილი)

ფილიალები

სვანეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულმა მუზეუმმა 1980 წელს მთლიანად განაახლა და მოაწყო ახალი ექსპოზიცია ჭედურობისა და ხელოვნების სხვა იშვიათი ნიმუშებისა; მათ შორის ყურადღებას იმსახურებს უნიკალური ფერ-

წერული ხატები, რომელთა რიცხვი თანდათანობით იზრდება. მაგალითად, საანგარიშო წელს მუზეუმის დირექტორისა და თანამშრომლების მეცადინეობის შედეგად სხვადასხვა ადგილიდან, სადაც მათ მოუვლელობის გამო უშედეგო დაღუპვა მოელოდათ, მუზეუმში გადმოტანილ იქნა XI—XIII საუკუნეების 12 უნიკალური ფერწერული ხატი; 5 ხატი უკვე რესტავირებულია, დანარჩენების გაწმენდა-გამაგრება 1981 წელს მოხდა.

დიდად მნიშვნელოვანია ისიც, რომ საანგარიშო წელს მუზეუმის ყოველმხრივი ხელშეწყობით კულტურის სამინისტროს ძეგლთა ფოტოფიქსაციის ლაბორატორიამ მთლიანად გადაიღო მუზეუმში, აგრეთვე მის ფილიალში — უშგულის მაცხოვრის ეკლესიაში დაცული ქედური ხელოვნების ძეგლები, ფერწერული ხატები, ხელნაწერები და სხვა განძეულობა.

სვანეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმისა და მისი ფილიალების თანამშრომელთა შედარებით მცირერიცხოვანმა კოლექტივმა მეტად მძიმე და შრომატევადი სამუშაო ჩაატარა დამთვალიერებელთა მომსახურებისათვის — 60 000-ზე მეტი ტურისტი, 8 340 ინდივიდუალური დამთვალიერებელი, 10-მდე სამეცნიერო ექსპედიცია და კინოგადამღები ჯგუფი — ასეთი იყო სტუმართა რიცხვი და შემადგენლობა.

სამცხე-ჯავახეთის ისტორიულმა მუზეუმმა, რომელმაც 1979 წელს დაასრულა ერთიანი არქეოლოგიურ-ისტორიული გამოფენის გამართვა, საანგარიშო წელს მთელი ყურადღება გადაიტანა საფონდო კოლექციების შემდგომ შევსებაზე, მოწესრიგებაზე და მეცნიერულ კვლევაზე, აგრეთვე დამთვალიერებელთა მომსახურებაზე და სამეცნიერო ცოდნის პროპაგანდაზე.

1980 წელს მუზეუმის გამოფენები დაათვალიერა 5 000-ზე მეტმა სტუმარმა, ტურისტულმა ჯგუფებმა მოსკოვიდან, ბაქოდან, ერევნიდან, კიევიდან, ხაბაროვსკიდან, აგრეთვე საზღვარგარეთიდან. მოსახლეობაში წაკითხულ იქნა 70 ლექცია-მოსხენება. თვით მუზეუმის სხდომათა დარბაზში ჩატარდა 4 სამეცნიერო-თეორიული კონფერენცია, რომლებიც მიემძღვნა ვ. ი. ლენინის დაბადების 110 წლისთავს, სამამულო ომის დამთავრების 35 წლისთავს, წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების დაარსების 100 წლისთავისა და დ. გურამიშვილის დაბადების 275-ე წლისთავს.

მუზეუმის 1981 წ. ქრონიკა

საზოგადოებრივ მივნიერებათა ხაზით გამოცემული ნაშრომები

1. ავტორთა კოლექტივი — ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის „მოამბე“ XXV—B, „მეცნიერება“.
2. ავტორთა კოლექტივი — ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, „მეცნიერება“.
3. ი. გ ა გ ო შ ი ძ ე — სამადლო, II, „მეცნიერება“.
4. ი. გ ა გ ო შ ი ძ ე — ქართველი ქალის სამკაული, „ხელოვნება“.
5. თ. ჯ ა დ ა რ ი ძ ე, ი. კიკვიძე, გ. ავალიშვილი, ა. წერეთელი — მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციების შედეგები, „მეცნიერება“.
6. მ. მ ე ნ ა ბ დ ე, თ. კ ი ლ უ რ ა ძ ე — სიონის არქეოლოგიური ძეგლები, „მეცნიერება“.
7. ც. დ ა ვ ლ ი ა ნ ი ძ ე, ე. გ ო გ ა ძ ე — გორაძირის სამაროვანი, „მეცნიერება“.
8. მ. წ ო წ ე ლ ი ა — საქართველოში მოპოვებული სასაანური მონეტების კატალოგი, „მეცნიერება“.
9. ბ. შ ა ფ ა ქ ი ძ ე — მეჩაიეობის განვითარება საქართველოში, „მეცნიერება“.
10. პ. ზ ა ქ ა რ ა ი ა — ქართული ცენტრალურგუმბათიანი არქიტექტურა, III, „ხელოვნება“.

სამეცნიერო ხსენიები

24 თებერვალს მოეწყო საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების და საქართველოს კომუნისტური პარტიის შექმნის მე-60 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია.

15—17 მაისს შედგა მუზეუმის ახალგაზრდა მეცნიერთა სამეცნიერო სესია, რომელზედაც წაკითხულ იქნა 10 მოხსენება.

მუზეუმის თანამშრომლები მონაწილეობდნენ 1980 წელს ჩატარებული საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისა და V არქეოლოგიური ყრილობის 100 წლისთავისადმი მიძღვნილ სესიაში, რომელიც გაიმართა თბილისსა და საქართველოს სხვადასხვა ქალაქში; კერძოდ, აქ წარმოდგენილი იყო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციების მიერ 1980 წელს ჩატარებული საველე მუშაობის ანგარიშები.

კვლიშობაციის ავალუება

მუზეუმის უმცრ. მეცნიერ თანამშრომელმა ნ. აფხაზავამ დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია „ადრეული შუასაუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს

ნივთიერი კულტურა (არქეოლოგიური ქრონოლოგიის საკითხები სამკაულის მიხედვით).

სამუზეუმო კოლმაციების აღრიცხვა-ღაცვა, ახალი კოლმაციები

ჩვეულებისამებრ შესრულდა დიდი მოცულობის სამუზეუმო სამუშაოები. საკმარისია აღინიშნოს, რომ ქიმიურ-სარესტავრაციო ლაბორატორიაში გაწმენდილი, რესტავრირებული და კონსერვირებულია ბრინჯაოს, ვერცხლის, რკინისა და სხვა ლითონის 600 ნივთი, 780 მონეტა, მინისა და პასტის 800 ექსპონატი; დამუშავებულია 736 შეკვრა კერამიკული მასალისა, რომლიდანაც აღდგენილია 294 ჭურჭელი. ექსპედიციების, შემოწირულებისა და შესყიდვის გზით 1981 წელს მუზეუმში შემოვიდა 4 777 ნომრით 13 354 ექსპონატი.

სამასოვიციო მუშაობა

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების 60 წელთან დაკავშირებით მოეწყო საბჭოთა საქართველოს ისტორიის ამსახველი ახალი გამოფენა.

გამოფენა მოკლედ მოგვითხრობს იმ სახელოვან გზაზე, რომელიც განვლო ქართველმა ერმა საბჭოთა ხელისუფლების წლებში და იმ გრანდიოზულ მიღწევებზე, რომელიც მოპოვებულ იქნა სამეურნეო და კულტურულ მშენებლობაში. ექსპოზიცია ნათელ წარმოდგენას იძლევა იმის შესახებ, თუ როგორ გადაიქმნა ერთ დროს ჩამორჩენილი აგრარული ქვეყანა განვითარებული მრეწველობის, სოციალისტური სოფლის მეურნეობის, მოწინავე მეცნიერებისა და კულტურის ქვეყნად.

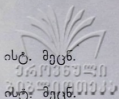
სამეცნიერო პროპაგანდა

მნიშვნელოვანი მუშაობა ჩატარა მეცნიერული პროპაგანდის განყოფილებაში. გამოფენების დამთვალეირებელთა რიცხვმა 300 219 კაცს მიაღწია, მათ შორის იყო 30 612 მოსწავლე და 55 136 ტურისტი. აქვე გაიარა საწარმოო პრაქტიკა პუშკინის სახ. პედინსტიტუტის, სამხატვრო აკადემიისა და პოლიტექნიკური ინსტიტუტის 200-დე სტუდენტმა.

სამეცნიერო მასაღიციები

საზოგადოებრივ მეცნიერებათა ხაზით საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმმა განახორციელა შემდეგი ექსპედიციები:

1. ნოსირ-მუხურჩის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. ისტ. მეცნ. კანდ. ე. გოგაძე).
2. ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. ისტ. მეცნ. კანდ. თ. კილურაძე).
3. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმისა და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ერთობლივი კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. ისტ. მეცნ. დოქტ. ო. ჯაფარიძე).
4. შიდა ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. ისტ. მეცნ. კანდ. ი. გაგოშიძე)

5. ბერიკლდეების არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. ისტ. მეცნ. დოქტორი ალ. ჯავახიშვილი).
6. ყვირილის აუზის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. ისტ. მეცნ. კანდ. თუმბრაშიშვილი).
7. ნოქალაქევის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. ხელოვნებათმც. დოქტორი პ. ზაქარაია).
8. არეშის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. ისტ. მეცნ. დოქტორი ლ. ჭილაშვილი).
9. არხალო-კაზრეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. ისტ. მეცნ. კანდ. მ. სინაურიძე).
10. ვანის ქვაბის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. არქიტექტურის კანდ. გ. გაფრინდაშვილი).
11. გარეჯის უდაბნოს სპელეისტიკური ექსპედიცია (ხელმძღვ. არქიტექტურის კანდ. გ. გაფრინდაშვილი).
12. ქცია-ხრამის დაზვერვითი არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. ნ. ბახტაძე).
13. ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. ისტ. მეცნ. კანდ. გ. გასიტაშვილი).
14. სვანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია (ხელმძღვ. ისტ. მეცნ. კანდ. მ. ჩართოლანი).
15. რელიგიის ისტორიისა და მეცნიერული ათეიზმის განყოფილების ექსპედიცია (ხელმძღვ. ისტ. მეცნ. კანდ. მ. ხუციშვილი).

ფილიალები

მუზეუმის ორი ფილიალის — ივ. ჯავახიშვილის სახელობის სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმისა და სვანეთის ისტორიულ-არქეოლოგიური მუზეუმის მიერ 1981 წელს ჩატარებულ სამუშაოთაგან აღსანიშნავია საბჭოთა პერიოდის ექსპოზიციის განახლება პირველ მათგანში და უნიკალური ფერწერული ხატების რესტავრაციის გაგრძელება მეორეში. ნორმალურად მიმდინარეობდა ორივე მუზეუმში შემგროვებლობითი, აღრიცხვა-დაცვისა და სხვა სპეციფიკური სამუშაოები.

სარჩევი — ОГЛАВЛЕНИЕ

სტატიები — СТАТЬИ

დ. მ. ტუშაბრაშვილი — Палеолит Грузии	5
ჟ. მ. გოგაძე — К вопросу о хронологии и периодизации памятников колхидской культуры	28
მ. თ. ბერიашვილი — Вопросы о сокральном праве	55

ინფორმაციები — ИНФОРМАЦИИ

თ. ქუთელია — თბილისური სპილენძის ფულის ერთი ტიპის დათარიღებისათვის T. C. Кутелия — К датировке одного монетного типа Тбилисской медной монеты (резюме)	65
მ. ანთაძე — თბილისის ზარაფხანაში მოპოვებული ოსმალური მონეტები	71
M. G. Антадзе — Турецкие монеты, чеканенные в Тбилиси (резюме)	76
გ. კიკნაძე — შესასუკუნეთა ერთი სახეობის თიხისა და ლითონის სისანთლეები G. A. Кикнадзе — Средневековые керамические и металлические под- свечники (резюме)	78
თ. კერესელიძე, დ. აბჯანდაძე — ქართული ავეჯი XIV—XVI სს. მინიატურების მიხედვით	87
რ. დოლაბერიძე — ჯიხვის გამოსახულებიანი კერამიკა შენაქოდან	88
P. M. Долаберидзе — Керамики с изображением туров из Шенако (резюме)	98
ც. დვებერიძე — ილხანების მიერ თბილისში მოპოვებული ვერცხლის მონეტები	110
	112

სამუზეუმო კოლექციების პუბლიკაცია
ПУБЛИКАЦИЯ МУЗЕЙНЫХ КОЛЛЕКЦИИ

თ. აბრამიშვილი — საქ. სახ. მუზეუმში 1980—1981 წწ. შემოსული ნუმიზმატი- კური მასალა	142
M. V. Цоцелия — Сасанидо-Кушанская монета Гос. Музея Грузии	147
ს. ბურდილაძე — ქართულ წარწერიანი მოჭიქული ჯამი ვანის ქვაბიდან	152
ბ. აფხაზავა — აღრეული შესასუკუნეების სამარხები ცხვარიკამიიდან	157
H. I. Апхазова — Раннесредневековые погребения из Цхваричамия (резюме)	165

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Л. А. Чилашвили — G. A. Джидли — Средневековый город Шемаха	167
მუზეუმის 1981—1982 წწ. ქრონიკა	173
Хроника музея 1981—1982 гг.	177

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

სბ 2260

გამომცემლობის რედაქტორი ლ. კოტრიკაძე
მხატვრული რედაქტორი გ. ლომიძე
ტექნიკური რედაქტორი ც. ქამუშაძე
კორექტორი ლ. ჯიქია

გადაეცა წარმოებას 17.7.1984; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 29.11.1984;
ქალაქის ზომა 7×108¹/₁₆; ქალაქი № 1 სტამბური; ბეჭდვა მაღალი;
გარნიტურა ვენური; პირობითი საბეჭდი თაბახი 15.8;
საალრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 12;

უე 01289;

ტირაჟი 1000;

შეკვეთა 2213;

ფასი 1 მან. 70 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

რეცენზენტები: ისტ. მეტნ. კანდ. გ. ჯავახიშვილი, თ. აბრამიშვილი,
ი. გავრუშიძე, მ. სინაურიძე, გ. ჯალაბაძე, მ. წო-
წელიძე, მ. ანთაძე, ვ. ლეჟვინაძე, ნ. ქანთარია

ВЕСТНИК

ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ ГРУЗИИ
ИМ. АКАД. С. И. ДЖАНАШИА

XXXVII—В

(на грузинском и русском языках)

«МЕЦНИЕРЕБА»

ТБИЛИСИ

1984

28/12/3

